

A Praia de Bueu. Historia Urbana

María Novas Ferradás

A Praia de Bueu

Historia Urbana

A Praia de Bueu

Historia Urbana

María Novas Ferradás

A praia de Bueu. Historia Urbana / Autora: María Novas Ferradás
Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela,
Grupo de Análise Territorial (ANTE) GI-1871, 2025
ISBN: 978-84-09-75778-7

© Instituto de Estudos e Desenvolvimento de Galicia,
Universidade de Santiago de Compostela, 2025

Editado por :

Grupo de Análise Territorial (ANTE) GI-1871
Instituto de Estudos e Desenvolvimento de Galicia Universidade de
Santiago de Compostela (Campus Sur) 15782 Santiago de Compostela

Colabora na edición

Paula Noya Vázquez

Maquetación e impresión

Fundación USC. Servizo Integral de Reprografía, Edición e Impresión
Dixital

ISBN: 978-84-09-75778-7

DL: C 1687-2025

Para Artai,

cuxa chegada a este mundo atrasou a publicación deste manuscrito,
dándolle, ao tempo, o máis profundo dos sentidos.

Bueu no tiene una historia significativa.
Galicia pueblo a pueblo, La Voz de Galicia, 1993: 204.

Cuando voy a Bueu, las esperanzas se me revuelven con los recuerdos. Pero acaban por vencer las esperanzas. Me gustaría que, en su prosperidad, no olvidase la antigua belleza. Me gustaría que alguien supiese orientar los ímpetus de la gente nueva, para que, entre todos, llegaran a perfeccionar lo que tienen. No es muy difícil. Bastará con hallar ese punto en que modernidad y tradición se funden. Me refiero a las costumbres tanto como a las edificaciones. Con un esfuerzo de todos, Bueu puede seguir siendo muy bello.

Gonzalo Torrente Ballester
Faro de Vigo, 11 novembro 1965

CONTIDOS

Prefacio	11
Limiar: A Praia de Bueu	13
1. Os antecedentes: orixe e subsistencia do asentamento litoral	19
1.1 Orixo, plenitude e abandono da Antigüidade á Alta Idade Media	19
1.2 A vida de costas ao mar na Baixa Idade Media e o Antigo Réxime	28
2. O rexurdir do núcleo litoral nos séculos XVIII e XIX	39
2.1 O novo contexto político, social e económico dende 1748	39
2.2 Infraestruturas, edificacións e equipamentos da industria do mar	49
3. A planificación urbana na primeira metade do século XX	79
3.1 Afianzamento da poboación urbana e o plano de poboación	79
3.2 Novas infraestruturas e equipamentos na evolución urbana de Bueu	92
3.3 O tipo de construción tradicional do núcleo da Praia	193
4. O núcleo urbano de Bueu a partir da segunda metade do século XX	213
4.1 Contexto social e político a partir da segunda metade do século XX	213
4.2 Consolidación urbana	218
4.3 Da arquitectura tradicional á arquitectura galega contemporánea	257
5. Epílogo: retos de futuro	265
Agradecementos	269
Referencias	271
ANEXO I. Memoria do Plano de Poboación e Ensanche da Vila de Bueu	277

Prefacio

María Novas preséntanos en “*A Praia de Bueu. Historia Urbana*”, o acontecer do amplo abano que significa a construción dun pobo. Faino coa mirada da profesora e arquitecta que é, de forma clara pero rigorosa, guiándonos nesa travesía polos camiños da evolución dos espazos urbanos, da paisaxe, das xentes ... do seu pobo feito mariñeiro.

Para conseguilo manexa e amosa unha extensa documentación perfectamente entrelazada, o que lle permite achegar ao lector unha visión exhaustiva do marco histórico, social, xeomorfolóxico, cultural ... para así entender mellor a esencia do que é Bueu. Cada páxina do libro é unha porta aberta ao pasado, coa que nos convida, non só a descubrir as historias que se agochan detrás das rúas, dos edificios e de todos aqueles elementos que testemuñan o paso do tempo, senón a apreciar a identidade patrimonial e cultural que Bueu ofrece a quen vive no seu territorio e a todo aquel que se achega a el.

Arturo Sánchez Cidrás

Abril 2025

depósitos aluviais ou marisma, coñecida como As Lagoas.¹ Era aquí, neste límite difuso, onde se producía a rica mestura entre as augas mariñas salobres e as fluviais doces do río, que se bifurcaba en múltiples regueiros para ir verter ao mar. A zona intermedia entre o monte e o seu leito, valiosa en nutrientes sedimentarios, cun antigo sistema de regadío establecido (Rodríguez Ferreiro, 2003a:58), seguía sendo empregada, ao menos parcialmente, para o cultivo nas primeiras décadas do século XXI. Funcionando, tamén, como nexos dos asentamentos tradicionais situados a media ladeira que rodean o núcleo.

Os límites naturais a ter en conta fanse evidentes. Ao suroeste, o monte Ermelo cunha altura lixeiramente superior aos 400 metros, é o centro dun sistema de contornos do relevo nos que nacen os innumerables torrentes que verten ao val, e que lle dan a categoría de principal foco da dispersión hidrográfica da zona (Rodríguez Ferreiro, 2003a:24). Aquí nacen as augas da cunca que desaugan na Praia. O propio topónimo de Bueu respondería a esta singular morfoloxía da parte central do seu territorio, podendo estar relacionado, como se investigaba no artigo “Apuntes de Toponimia” da revista *O Candil* de abril de 1996, “con nomes como o de *bodum* e *vau* (charco), *budam* (herba das marismas), *bodo* (pozo), e *boza* (matogueira, xara)” (Díaz García, 2015:65; 2017:28).

O límite norte do val ou bordo litoral, actúa como última fronteira, mais tamén como liña de conexión cos territorios máis afastados. E será precisamente ao longo da beiramar xorde e medra o núcleo urbano do Bueu contemporáneo, que é o foco central deste traballo. O bordo litoral, transfigurado en fachada marítima, constitúe sen dúbida o principal punto de intercambio que fará que Bueu medre co mar, sendo redefinido nos períodos de rápida industrialización para permitir a explotación dos recursos mariños.

Dende antigo, os asentamentos humanos costeiros nas Rías Baixas basearon o seu desenvolvemento na pesca, en directa relación coas augas da enseada. O mar no que remataba a veiga bueuesa foi fonte de impulso para o seu crecemento, mais tamén, desde tempos inmemoriais, de ameazas. O modelo produtivo de agricultura de subsistencia —sempre presente con maior ou menor intensidade— situaba as aldeas recollidas, a medio camiño entre o monte e os terreos agrícolas próximos ao Bispo. Así o reflicte a localización da igrexa parroquial de San Martiño no alto do Valado, ou a do antiga Casa do Concello no Enleito. Un núcleo construído sobre terreo firme e ben resgardado das incursións marítimas, dominando os terreos produtivos do val.

¹ Río que nace Frade e morre Bispo, pois son os nomes que recibe no seu tramo inicial e final.

Figura 2. Vista dos anos cincuenta do século XX, desde a estrada do Valado cara ao núcleo da Graña. Na imaxe aparecen parte dos terreos da ladeira leste do val de Bueu, na que se aprecian as parcelas de terreo agrícola que servían de base a unha economía de subsistencia

Fonte: Arquivo Maruja Estévez.

A consolidación do núcleo urbano da vila está determinada por estes condicionantes territoriais, cuxa influencia se intensifica segundo os avatares e vicisitudes de cada período. Ao longo da súa evolución, o asentamento alterna entre a función de refuxio e acubillo e a súa apertura ao litoral. Baixo esta perspectiva, na historia do núcleo urbano da vila de Bueu distínguense diversas fases, pero todas comparten un denominador común: os períodos de maior crecemento están directamente vinculados á súa relación co mar. O mar da Praia de Bueu.

El valle de Bueu

José Gómez de la Cueva (1923)

Paisaje claro y risueño
el de esta villa gallega,
donde el alma del que siente,
dulcemente se recrea
y la emoción que produce
a describir no se acierta.

**La villa, que forma un valle
con sus mullidas laderas,**
que cubren cuadradas parras
y forman floridas vegas,
donde la yerba, ondulante,
con su verdura campea;
una hilera de molinos
por medio le serpentea;
y el riachuelo que corre
melodioso rumorea,
canta alegre, finge lloros,
reza bajo, dice penas,
bordeado de oscuros sauces
que por trechos le sombream,
mientras sus olorosas ramas
con el agua juegan...

**Los montes, alrededor
circundan la alegre aldea**
con una magna, frondosa,
enorme y alta cadena,
cubiertos de oscuros pinos,
con la copa gallardean,
las aves que, enamoradas
de sol, al espacio vuelan.

Destácase entre los montes
cual atalaya que otea, el inmenso
Liboreiro,
que al cielo su cima eleva,
erizada de peñascos
cual fortaleza guerrera
y en cuyas faldas grandiosas
de sol y ver cubiertas,
cual nieve en copos rizados,
los rebaños apacentan.

Entre Sangenjo, la Playa,
Isla de Ons y Pontevedra,
se extiende una mar tranquila
que hace la ría más bella que en las
costas de Galicia
darse otra no se pueda,
donde se mece graciosa
la blanca latina vela.

¡Qué hermosas sus quietas aguas
donde armoniosas proyectan,
las sombras de la montaña,
su majestad y grandeza!

La amplia ría argentada
donde el cielo se mira y muestra,
parece un lago extendido,
por su quietud y belleza,
**entre las altas montañas
y al pie de la hermosa aldea,**
a la cual, sobre sus aguas,
como un espejo refleja.

La campiña que esmaltada
de casitas se presenta,
que por menudas y blancas,
altas palomas semejan;
**en distintas direcciones
la cruzan tres carreteras**
que, como blancos reptiles
entre el verdor serpentean,
por donde pasan, chirriando
carros que despacio ruedan
al lento paso del buey
que mansamente lo llevan.

**Del valle en el lado Oriente
por cima la carretera**
que corre risueña y blanca **entre
pinos y vegas,**
casitas y castaños
de Cangas a Pontevedra
se alza el lugar de Graña
engalanada y cubierta

**con sus hórreos y sus casas
que entre las parras blanquean.**

**Luego, la verde hondonada
que el río, amoroso, riega**
con fugitivos cristales
sus sembrados y arboledas,
divide, formando el valle,
a La Graña y la ladera
donde se extiende el Valado,
-que no le cede en belleza-
la Carrasqueira y Enleito,
donde se alza la iglesia.

**Y allá en el fondo, hacia abajo,
junto a la playa, serena,
se agrupa en torno, riente,
con construcciones modernas,
lo principal de la villa,
que cruzan cual dos arterias,
que arrancan de oriente a oeste
internándose hacia afuera,**
desde Petís al Penedo,
desde el Ramal a la aldea,
dos vías amplias y anchas,
pulimentadas y extensas...

¡Carretera de Beluso,
tan quitadora de penas,
con tus paisajes de ensueño
que por doquier embelesan!

Amaneceres de Bueu
cuando la aurora clarea;
puestas de sol hacia Bon,
que tras las aguas se acuesta
y con irisados tonos
a las aguas colorea,
formando ondas de luz
cuyo fulgor cabrillea
en las argentadas combas
que, amantes, la playa besan;
pinares y altas montañas,
ribazos y verdes vegas
que encanto y ensueño sois
de esta sin rival aldea
que os cobija en su regazo
y vuestras galas ofrenda;

¡oh, inefable terriña
que atesoras tales prendas:
los ojos que os contemplan,
dichosos mil veces sean!

Poema “El valle de Bueu”, publicado en 1923 por José Gómez de la Cueva no xornal *Faro de Vigo*. Sinaladas, en negriña, as partes que fan alusión ao paisaxe circundante naquel momento.

1. Os antecedentes: orixe e subsistencia do asentamento litoral

1.1 Orixe, plenitude e abandono da Antigüidade á Alta Idade Media

Ante a falta de evidencias arqueolóxicas que indiquen o contrario, e seguindo o exposto por historiadores como Fructuoso Díaz García, a zona inmediata ao litoral de Bueu non presentaría alteracións significativas causadas pola acción humana durante a época castrexa. Isto suxire que a enseada de Bueu era, naquela época, unha praia desocupada, en contraste con outras áreas da ribeira da ría de Pontevedra, poboadas desde o século V a. e. c. (Díaz García, 2015:69). A poboación dos asentamentos máis antigos probablemente sufrirá un proceso de traslado nos séculos seguintes, durante a romanización (2015:72; 2017:29). Neste período, as comunidades castrexas, moi dispersas territorialmente, foron ou ben sometidas ou forzadas a desprazarse cara a novos núcleos de poboación.

Polo tanto, sería a comezos do século II, unha vez avanzada a romanización iniciada en *Gallaecia* durante o século I por Julio César (100 - 44 a. e. c.), cando os vestixios achados confirman a existencia dun asentamento romano en Pescadoira, no extremo leste da Praia de Bueu. A conquista romana marcará o inicio dun novo período histórico da Antigüidade no territorio galego, durante o cal se establecerán importantes redes de comunicación destinadas a potenciar o comercio imperial. A rede viaria terrestre desta nova organización administrativa —que aínda hoxe continúa a constituír os principais eixes que articulan Galicia, incluíndo a vía *per loca marítima* na súa metade noroccidental, xunto coas infraestruturas destinadas á rede marítima, representadas na construción de portos e faros, entre outros, foron elementos clave deste proceso.

Neste contexto, a organización territorial da poboación urbana e rural sufría importantes transformacións que irían vertebrando *Gallaecia*. Diferentes tipos de asentamentos xurdirían ao longo e ancho do territorio: as cidades capital dos *conventus* xurídicos (*Lucus*, *Astúrica* e *Brácará*), as cidades menores, as vilas ou explotacións agropecuarias, as aldeas, e outros aglomerados secundarios ligados ás principais vías de comunicación (Díaz García, 2015:44; 2017:26). Será neste momento cando se estableza tamén o complexo industrial bueués, con factoría de salga e centro oleiro, que, segundo o investigador Fructuoso Díaz García, constituirá un capítulo especial entre todos os territorios mediterráneos e atlánticos do mundo antigo polo seu papel na explotación e comercialización dos recursos do mar (2017:18). Deste feito irase tendo constancia grazas ao achado de restos arqueolóxicos ao longo do século XIX e comezos do XX, cando se realizaban movementos de terra para a construción de vivendas e industrias (Fernández Fernández, 1997: 25), pero, sobre todo, a partir de finais do século XX.

Concretamente, o xacemento romano de Pescadoira situábase ao abrigo, no extremo oriental da enseada de Bueu, moi próximo a un fondeadoiro natural, lixeiramente elevado e cunha abundante presenza de auga doce (Fernández Fernández, 2017). Aquí os achados arqueolóxicos revelan primeiro a existencia dunha industria de salgadura e unha vila romana de carácter litoral vinculada a produción de salga que probarían “que a praia alta da enseada de Bueu foi ocupada por primeira vez por edificacións en torno a finais do século I d. C. ou, con máis propiedade, a principios do século II. d. C.” (Díaz García, 2015:45-47). Sería nese momento cando se darían os antecedentes necesarios: “o trazado da rede de comunicacións (tanto a terrestre como marítima) e certo nivel de integración político-administrativa e de articulación socioeconómica das comunidades indíxenas da zona, é dicir, de romanización, entendida como o proceso de integración e de adopción da cultura e o modo de vida romano” (2015:80).

O investigador Adolfo Fernández Fernández deu a coñecer o carácter de Pescadoira como complexo industrial e portuario, no que varias destas factorías de salga de peixe pronto desenvolverían un centro oleiro especializado na fabricación de ánforas destinadas ao mercado internacional (2017:37). A arxila e a leña eran outras das materias primas dispoñibles nesta banda da ría. Sumado ao abastecemento das factorías locais e á situación estratéxica do porto, listo para a súa exportación, isto significou o auxe definitivo do centro oleiro, que contaba con pozos, posibles obradoiros ou zonas de secado das pezas e, sobre todo, cos catro fornos localizados (2017:44-49). Esta transcendencia será tamén recoñecida por Díaz García quen afirma que durante os “séculos IV e V d. C. Bueu foi un dos principais centros produtores de ánforas en Hispania” (2015:104) ascendendo a súa categoría excepcional por ser o único emprazamento destas características localizado na costa atlántica “dende a península de Bretaña ata o norte de Portugal” (2017:41).

Figura 3. A ánfora San Martiño de Bueu tipo I, fabricada no centro oleiro de Bueu entre o século II d. C. E a finais do século IV d. C

Fonte: FICBUEU (29 xullo 2016).

Destes catro fornos, “dous deles están claramente dedicados á produción de ánforas”, como probablemente o foron os demais, incluído un quinto, do que só se ten constancia a través de fontes orais (Fernández Fernández, 2017: 51). O forno I, localizado en Montero Ríos nº 7 (antigo soar da fábrica de Alonso), foi sen dúbida o mellor conservado e tivo unha longa vida produtiva, desde principios do século II d.C. ata posiblemente comezos do século V d.C. (Díaz García, 2017: 43). Del, seguindo a Fernández Fernández, podemos reproducir algunhas das súas características construtivas:

As paredes foron construídas en cachotería de granito a soga e tizón, revestidas nalgúns zonas con morteiro de cal para protexelos da deterioración producida polas elevadas temperaturas e polo contacto directo co lume. Este forno tiña unha planta de forma circular coa grella soportada por un piar central construído con restos de material cerámico (2017:53).

Por outra banda, o forno II achado en 2001 sitúase en Montero Ríos nº 25-27 (antigo soar da fábrica de Attilio Gaggero) do que se conserva tan só unha cuarta parte, e xunto ao que probablemente existise un quinto “totalmente arrasado pola construción da conserveira contemporánea” (2017:53). O forno III estaría documentado dende o ano 2011 en Montero Ríos nº 41-43, mentres que o forno IV corresponderíase co localizado nas obras dunha vivenda construída en 1988, situada entre o forno III e o e a Casa Silveiras, que non foi documentado (2017:54).

No centro oleiro, producíanse ánforas para abastecer as fábricas de salgadura non só de Bueu mais tamén das Rías Baixas, incluíndo probablemente as sitas en Cangas, Arousa e mesmo a comarca de Vigo (2017:77-78). Como explica Fernández Fernández “durante os séculos III e IV d. C., na cidade de Braga, tres de cada catro ánforas que transportaban peixe salgado eran dos tipos San Martiño de Bueu 1 e 2, o que demostra a enorme importancia que tiveron estes produtos galegos na dieta alimenticia dos habitantes da capital” (2017:81). O autor apunta este feito á posible actividade exportadora das factorías, que probablemente levaban parte do peixe salgado galego en contedores cerámicos (ánforas), mais tamén en toneis de madeira, dos que non se conservaría proba: “se cadra aquela parte destinada aos mercados nordatlánticos, fose envasada en toneis mentres que outra parte, aquela orientada cara a mercados meridionais, se transportaría en ánforas do tipo San Martiño de Bueu 1 e 2” (2017:90), e como demostraría o achado do peso romano de pedra para o prensado na zona industrial (2017:19).

En definitiva, as ánforas San Martiño de Bueu dos tipos 1 e 2 tiveron un papel esencial no envasado e comercialización dos produtos das numerosas factorías de salga de peixe das Rías Baixas entre os séculos II e IV d.C., entre as cales está documentada, cando menos, unha factoría romana de salga. Segundo Díaz García, esta hipótese quedaría confirmada pola presenza de píos escavados no perfil natural da ladeira, situados a uns vinte metros da costa, co obxectivo final de crear unha ampla explanada duns 150 metros cadrados, que estaría ao mesmo nivel que un posible peirao que facilitaba o atraque e amarre de embarcacións (Díaz García, 2017:33).

Vinculada á factoría aparece unha vila de tamaño medio-grande de comezos do século II d. C., con uso residencial e de almacenaxe e transformación artesanal de produtos procedentes da agricultura e da pesca. A vila, como sinala Díaz García, puido representar o centro dun fundus, un asentamento que incluíría unha explotación agropecuaria con terras de cultivo e pastos para o gando, estendéndose pola ladeira oriental ata a enseada de Bueu. Ademais, este núcleo situaríase preto do monte, un factor clave dada a gran cantidade de leña necesaria para alimentar os fornos de ánforas, con acceso preferente aos caladoiros de sardiña e xurelo da ría de Pontevedra e, posiblemente, a outros bancos pesqueiros máis próximos á boca da ría no Atlántico (2017:46-47).

En canto ás características da vila, esta foi construída nunha cota máis elevada, na mesma ladeira da factoría, a uns once metros sobre o nivel do mar. Situábase próxima á factoría, pero cunhas vistas melloradas sobre a enseada, aproximadamente a trinta metros cara ao sur. Díaz García sinala, ademais, que no século III d.C. foi amplamente reformada e ampliada coa construción dun

patio teitado, mentres que nos séculos IV-V d.C. sufriu modificacións máis sutís, como a incorporación dun forno de uso doméstico (2015:91).

Este asentamento na beiramar de Pescadoira fará deste lugar da enseada o centro da vida social romana durante varios séculos (Díaz García, 2017:30) e probablemente o xurdimento do dun importante barrio industrial de artesáns e pescadores cara o leste, nunha economía principalmente mariñeira en directa relación coa factoría e o peirao na eficiente explotación das augas da enseada. Os habitantes deste século céntranse agora:

nunha práctica pesqueira completamente diferente da realizada polos seus antecesores, de carácter colectivo, con embarcacións modestas (de entre 3 e 8 pescadores), técnicas complexas (coa pesca con redes combinada co traballo simultáneo de varias embarcacións), capturas masivas e destinadas a alimentar a produción de salgas durante todo o ano; os traballos de mantemento dos equipos e das redes; as tarefas na factoría conserveira e nos obradoiros cerámicos; os eternos traballos agrícolas e unha infinidade de tarefas complementarias forzaron sen dúbida ningunha ás comunidades locais a vivir a carón do litoral (2017:31).

Como indica Díaz García, neste barrio probablemente teña a súa orixe o propio topónimo de Pescadoira, que: “procede etimoloxicamente do latín *piscatoria*, verbo *piscare* (pescar). Na documentación do século XVIII aparece como *Pescadoura* (forma practicamente desaparecida).” (2017:27) e “*Piscator*, *piscatores*, *piscatorius*, *piscicapi*, *corpus piscatorum*” son os nomes que reciben os pescadores en época romana nas epígrafes que se conservan (2017:28). Esta hipótese do carácter pesqueiro romano é reafirmada unha vez máis por Fernández Fernández: “este claro carácter pesqueiro e industrial deulle o nome ao lugar de “Pescadoira”, topónimo orixinario do termo latino *piscar* (pescar) e que se mantivo ata a actualidade” (2017:21). Tamén en 1997, o estudoso bueués, José María Estévez Castro, escribe sobre o lugar:

É quizais o máis antigo barrio da vila de Bueu, situado na baixada de Pitís, á dereita da estrada de Pontevedra a Cangas, en estreita franxa a beiramar. Vello edificios aínda existentes demostran que alí se instaláron os primeiros establecementos de salga, a fins do século XVIII, coa vinda dos cataláns. Como o seu nome indica, Pescadoira foi o antigo barrio pescador de Bueu; aínda non desmentido.

Mais ata o rexurdir da industria no século XVIII como ben intuía Estévez Castro, o certo é que todo o complexo industrial de época romana esmorecería co colapso do Imperio Romano a finais do século IV d. C., ficando abandonadas ata ser reocupadas tempo despois (Fernández Fernández 2017:37-38).

Coa suspensión das redes comerciais do Imperio o complexo industrial romano de Pescadoira que permanecera activo ata finais do século IV d. C.,

pasou a ser abandonado. Foi entón cando a invasión dos pobos xermánicos tivo lugar, sendo os inmobles reutilizados como vivendas, sen sufrir alteracións estruturais, a comezos do século V d. C. (Díaz García, 2015:69; 2017:36).

Coa chegada de diversos grupos de pobos xermánicos a partir do século V d. C., os Suevos estableceranse de xeito estable na *Gallaecia*. Instáurase así na Alta Idade Media o Reino Suevo que se manterá ata a conquista visigoda. Estes pobos non romanizados, pasarán a ostentar o poder político e económico, mais a súa bagaxe case nómade e as súas necesidades practicamente mínimas farán que sexan pouco dados á arquitectura en pedra, aproveitando as construcións romanas existentes. No caso de precisar algo, a poboación galaico-romana exercerá de construtora, mantendo a tecnoloxía da época romana sen apenas variacións.

Desta etapa conservamos outro achado fundamental nas proximidades do complexo industrial durante o derribo de unhas vivendas de planta terrea para a construción por parte de Julia Bolívar Galup e Salvador Massó Ferrer da Casa Silveiras en 1921²; unha fibela circular de ouro que, segundo diversos autores, gardaría relación coa cultura material dos líderes das tropas bárbaras procedentes do centro de Europa durante a primeira metade do século V (Díaz García, 2015:66). No seu artigo de 2013 “Unha fibela de ouro do século V en Bueu”, o investigador bueués Arturo Sánchez Cidrás confirma este feito, facendo referencia a Álvaro Rodríguez Resino e Fernando Pérez Rodríguez-Aragón, quen xa propuxeran a súa datación no primeiro terzo do século V d.C., describindoa do seguinte xeito:

unha fibela áurea de aro circular e agulla cónica, adelgazada e curvada no extremo, sobre o borde do aro. O seu diámetro é 2,7 cm. [...] A peza de Bueu pode asociarse coa presenza de vándalos ou alanos [mais] habería que atribuíla, por localización xeográfica “aos suevos” (2023).

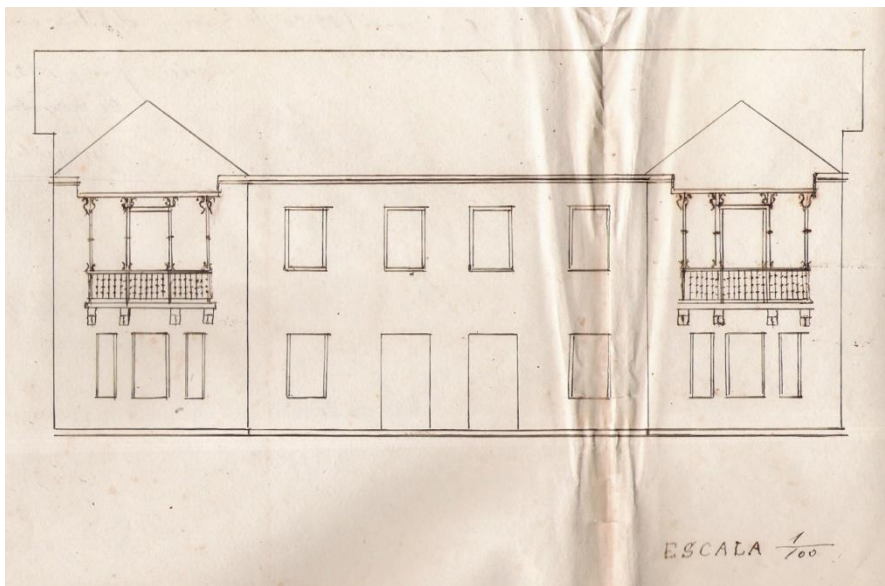
² Para as súas fillas, Mercedes Massó Bolívar, casada co empresario industrial Julio Barreras Massó, e Teresa Massó Bolívar, casada co arquitecto Jacobo Esténs Romero.

Figura 4. Fibela de ouro de Bueu do século V d. C atopada durante a construción da Casa Silveiras en Montero Ríos (2,7 x 4,3 x 3,01 cm)

Fonte: 002980-bis. Museo de Pontevedra.

Figura 5. Plano da fachada norte da Casa Silveiras en Montero Ríos, segundo proxecto presentado por Salvador Massó en 1919, para a construción dun “edificio de dous corpos” no lugar no que posuía unhas vivendas de planta baixa

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Sánchez Cidrás cita tamén ao investigador Hans Zeiss quen anteriormente xa sinalaría no *Anuario de prehistoria madrileña* datado dos anos 1933-35 o carácter excepcional da fibela, e como estas eran comunmente atopadas en “enxovais funerarios”. Por este motivo, o autor considera plausible a existencia dun cemiterio suevo nas proximidades do asentamento romano (2013 feb. 24), hipótese que tamén recolle Fernández Fernández aludindo a tamén presenza de píos de perpiaño no achado “pode indicar que se trata dunha factoría de salgadura romana, ou incluso dunha área de enterramento” (2017:25).

A día de hoxe e, salvo a fibela, non contamos con moita máis información sobre os poboadores das estruturas no litoral leste da enseada, mais como indica Díaz García “os restantes materiais arqueolóxicos fálannos dun grupo plenamente romanizado. Por iso, sería perfectamente plausible tanto a opción dun grupo xermano completamente romanizado como un grupo galaico-romano que se fixera cun obxecto importado” (2015:67).

Por outra banda, Fernández Fernández sinala que a presenza maioritaria de ánforas de orixe oriental e africana evidencia un intenso tránsito marítimo e indica que Bueu, desde finais do século V ata o século VII d.C., formou parte da rede de portos e fondeadoiros da importante ruta atlántica. Con todo, pouco se

coñece sobre o que ocorreu en Pescadoira durante os séculos da Alta Idade Media, aínda que a ausencia total de restos e materiais suxire que a zona puido ser empregada como terreo de cultivo (2017:39).

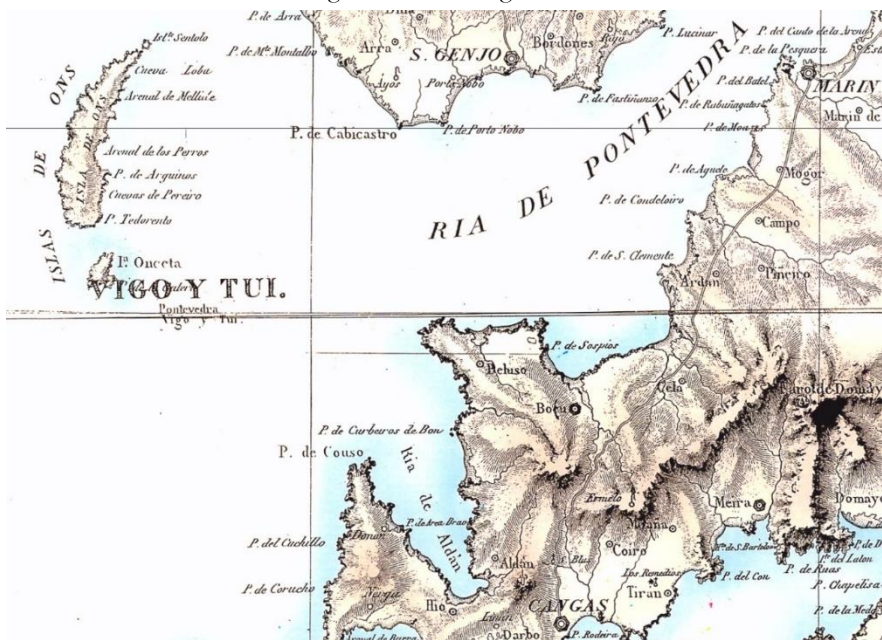
Outros cambios sociais a nivel rexional que van afectar as poboacións locais sería a partir do V ou VI a orixe do Galego e a xeneralización do cristianismo en torno ao século IV-V, cando xa podemos falar dunha maioría cristiá no país. A pesar de que os Suevos volven ao Arrianismo de maneira cíclica, serán permisivos coa introdución das ordes monásticas. Posteriormente, a renovación cultural da conquista visigoda carrexará unha nova actividade construtiva rica e diversa, dando lugar as primeiras expresións prerrománicas no territorio. Os Visigodos aproveitarán os momentos de inestabilidade provocados polas puxas entre os reis suevos e faranse co control do reino aproximadamente arredor de 585 d. C.

Sería neste momento, aproximadamente no século VI-VII d. C. cando as edificacións de Pescadoira sexan abandonadas definitivamente, sendo as estruturas da factoría derribadas e os seus píos racheados (Díaz García, 2015:69). A partir deste período de convulsións e despoboamento na Alta Idade Media, pódese deducir que a beiramar do areal bueués non será de novo ocupada ata moitos séculos despois, na Idade Moderna (2015:69).

Por outro lado, a conquista omeya no século VIII d. C. chega a Galicia de maneira residual, unha década despois dará comezo á reconquista e, un século despois, o auxe da identificación do apóstolo Santiago como símbolo da cristiandade. Durante século IX, a raíz do achado da tumba do Apóstolo en Santiago de Compostela no ano 814, construírse unha capela que evolucionará a igrexa prerrománica no ano 899 por orde do rei Alfonso III. O culto afianzarase aínda máis co inicio das obras da catedral no 1075 e ao longo dos séculos seguintes³.

³ A catedral consagrouse no ano 1128, aínda a última etapa dos traballos de construción inauguráranse en 1211 en tempos de Alfonso IX.

Figura 6. Bueu sinalado no lugar do Valado na Carta Xeográfica de Galicia de Domingo Fontán Rodríguez de 1845

Fonte: Arquivo cartográfico do Centro Geografico del Ejercito, Ministerio de Defensa.

1.2 A vida de costas ao mar na Baixa Idade Media e o Antigo Réxime

A Baixa Idade Media abrangue do século XI ao XV, ambos incluídos, período no que se produce un proceso de recollemento cara o interior dos centros de poboación. Neste tempo de paz de consolidación do catolicismo e poder eclesiástico, prodúcese o auxo da peregrinación á Catedral de Santiago, altamente promocionada nos tempos de Diego Xelmírez (c.1068-1140). Este feito derivará na definitiva penetración da arte románica en Galicia que será consolidada a mediados XII coa construción das primeiras igrexas rurais.

Durante a Baixa Idade Media tamén terá lugar a definición concluínte dunha forma de organización territorial de orixe eclesiástica: as parroquias. As parroquias aglutinaban de xeito efectivo unidades de poboación menores como aldeas ou lugares nun territorio altamente disperso, e aínda supón hoxe en día a máis lonxeza das divisións administrativas galegas, sen apenas sufrir variacións. Como indica o investigador Hilario Rodríguez Ferreiro, as parroquias desempeñaron un papel fundamental na creación de vínculos relixiosos, morais, sociais e económicos entre as persoas que a habitaban, converténdose nunha estrutura clave da organización administrativo-eclesiástica, cunha orixe máis antiga e unha maior implantación na sociedade que a actual división político-

administrativa en concellos. Mais a parroquia tiña un núcleo fundamental; o seu templo, nel residiría “o corazón da freguesía, ata o punto de que non se concibe unha parroquia sen a súa igrexa” (2003a:37).

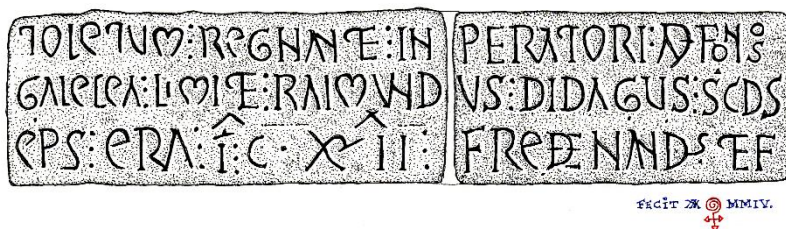
A parroquia de San Martiño de Bueu tamén se configurará neste período como unha entidade, pero a situación do seu templo de orixe románica, resgardado do mar e situado no alto do Valado, afastado da beiramar, reflicte esta dinámica. A hipótese máis estendida sobre esta tendencia na que o centro da vida medieval bueuesa pasa ao interior, está no refuxio ante as incursións marítimas. Así o apunta o investigador Xosé Manuel Cerviño Meira referíndose ao século XII como no que “o poder real actúa, delegando na mitra compostelá, contra os ataques viquingos e sarracenos ás costas galegas nun intento de repoboar o litoral, esforzo que había permitir na centuria seguinte a súa consolidación económica” (2017:79). Na mesma liña, os investigadores Miguel Romaní Martínez e Pablo Otero Piñeyro Maseda, autores da publicación *O mosteiro de Santiago de Ermelo: A primeira memoria en pedra de Galicia*, suxiren que a célebre restauración da súa igrexa parroquial podería estar vinculada ás destrucións provocadas polas últimas incursións normandas por vía marítima (2017:68). Estes ataques probablemente foron determinantes para o abandono definitivo da costa do areal bueués durante a Alta Idade Media.

Neste período, polo tanto, veremos aflorar o tempo de plenitude das parroquias bueesas sen fachada o mar como Ermelo, no que se desenvolverá o centro monástico a partir do cal se consolidarían os territorios da súa contorna. No texto citado, Romaní Martínez e Otero Piñeyro Maseda somérxenos na historia medieval do municipio e en concreto do seu mosteiro bieito, que segundo demostran os documentos, actas xurídicas, foros ou doazóns, viviu o seu apoxeo durante os séculos XIII e XIV (2017:72-73). Como se indica, a pesar da súa orixe escrita, que remonta á Alta Idade Media, a historia documentada do cenobio comeza co coñecido bispo Xelmírez, nos primeiros anos do século XII, e continúa ata finais do XV, cando se uniu ao próximo mosteiro de San Xoán de Poio (2017:61). É dicir, a igrexa rural probablemente prerrománica do mosteiro de Santiago de Ermelo foi restaurada a comezos do século XII baixo o mandato de Diego Xelmírez, quen probablemente instaurou a nova advocación ao Apóstolo Santiago en directa relación cos acontecementos históricos xa tratados que se viñan sucedendo por todo o país.

O estudo subliña a importancia desta pequena igrexa románica, xa que, ademais de ser o único lugar que conserva unha mención epigráfica datada do bispo compostelán Diego Xelmírez, que conmemora a reedificación da igrexa de Ermelo en 1104, tamén contén a primeira mención epigráfica de Galicia en termos xeográficos e históricos (2017:62). Os autores insisten no “gran valor histórico da inscrición debido a que, moi posiblemente, a palabra *GALECEA*,

que é parte da datación *GALACEA LIMITE COMITE RAIMUNDUS*, sexa a primeira vez na Idade Media que se escribe en pedra” (2017:69).

Figura 7. Inscrición da primeira mención epigráfica a Galicia achada na pedra conmemorativa da reedificación da igrexa do mosteiro de Ermelo en 1104

IGREXA DE SANTIAGO DE ERMELO. BUEU. PONTEVEDRA.

Fonte: Dubuxo realizado por Xosé Antón García González Ledo. 0061_III_18.
Arquivo Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento, CSIC.

O período de intenso desenvolvemento da parroquia de Ermelo será a partir de finais do século XV, cando sería anexionado ao mosteiro de Poio da orde bieita, pasando a ser xa non mosteiro mais priorado do mosteiro de Poio (2017:73-74; 2015:73) e polo tanto, recadador. Este foi un período complexo para Galicia, que, durante o reinado dos Reis Católicos, arrastraba séculos de problemas internos, que culminaron nas revoltas irmandiñas, sublevación campesiña a finais do século XV.

Na transición á Idade Moderna, a vida seguiu desenvolvéndose afastada do mar, cunha limitada actividade pesqueira durante os séculos XVI, XVII e principios do XVIII. As numerosas fontes do Antigo Réxime mostran unha sociedade bueusa territorialmente dispersa en núcleos parroquiais interiores, inserida nun modelo produtivo agropecuario de subsistencia. O historiador Hilario Rodríguez Ferreiro ratifica a definición común da economía do Antigo Réxime como “autárquica, de autoconsumo ou de economía pechada”⁴,

⁴ O autor esclarece: “Esta comarca presenta unhas acusadas características autárquicas, a pesar da súa situación envexable a carón do mar, que propicia uns fáciles e baratos intercambios con outras zonas marítimas. A sociedade do Morrazo non só trata de restrinxir e incluso evitar os intercambios comerciais con outras comarcas máis ou menos próximas, senón que chega a reducilos entre a súa mesma poboación. Así pois, cada habitante procurará producir os alimentos necesarios para el e a súa familia. Ata certo punto hai que considerar a familia como unha unidade económica pechada dentro de si mesma, englobada á súa vez noutro círculo máis amplo, a parroquia. Dentro da xurisdición do Morrazo non existe ningún tipo de especialización en ningunha das

caracterizada por unha produción agropecuaria orientada principalmente á produción de alimentos. Neste contexto, a maior parte da poboación estaba dedicada ao sector primario, sendo a agricultura, incluso en zonas mariñeiras, a actividade predominante (2003b:9).

Esta situación continua tendo explicación no substancial estado de illamento desta zona do litoral galego. Como indica o autor “o estado de indefensión da costa permitía obter fácil botín, e as poboacións do litoral debían soportar estes ataques, se sempre as enloitaba e, en ocasións, destruía aldeas enteiras. Pouco podía facer a poboación fronte a inimigos perfectamente armados, de aí que a única defensa posible fose a fuxida ó monte” (2003a:40). As súas declaracións veñen referendadas por diversas fontes que recollen, entre outros, o saqueo e incendio da illa de Ons polo corso inglés no ano 1594 (Cervino Meira, 2017:81-82) e o seu consecuente despoboamento arredor do 1611 (Estévez Castro, 1997:92); o célebre asalto á veciña vila de Cangas por naves turcas o 13 de decembro de 1617 (Rodríguez Ferreiro, 2003a:40) ou a posterior invasión inglesa de Bueu en 1744 documentada por Miguel García García no seu interesante artigo homónimo publicado no 2017.

Así, durante estes séculos a península do Morrazo continúa mantendo trazos dun gran tradicionalismo⁵, que Rodríguez Ferreiro amosa palpable nun maioritario sector primario que neste período ocupa o 50% da súa poboación activa, demasiado elevado para estes tempos con respecto a outros lugares, e uns sectores secundarios e terciarios febles⁶ (2003b:180). A gran maioría da poboación vivía da terra produtiva, que mostra un marcado un minifundio estendido e arraigado (2003b:32) e que se reparte, case a partes iguais, en dous

freguesías, cada unha trata de subsistir sen necesidade de establecer un comercio coas restantes” (2003b:9).

⁵ Rodríguez Ferreiro diferencia entre *tradicionalismo* e *arcaísmo*. Existen cambios máis son case imperceptibles: “xeralmente os cultivos das especies se transmiten de pais a fillos, pero non se mantén ancorada no pasado”. Así o demostraría a aparición do millo a comezos do século XVII, que derivaría nun significativo crecemento da poboación na xurisdición do Morrazo (2003b:206).

⁶ O sector terciario mantense estacionario con relación a principios do XVIII. O seu número a penas aumenta e os distintos oficios son os indispensables para o funcionamento da vida social e da comarca. A maior parte destes cargos eran ocupados e controlados polos persoeiros locais pertencentes á fidalguía (2003b:175).

grandes bloques: a cultivada, constituída na súa maior parte polas terras de semente⁷ (2003b:113) e a non cultivada, as tomadas ou monte baixo⁸ (2003b:28).

Como resultado, a actividade mariñeira queda nun plano secundario, e a tecnoloxía pesqueira non varía no Morrazo. As artes e as ferramentas de pesca manteñen as mesmas características durante séculos, limitándose a prácticas de pesca de baixura na costa próxima (Cervíño Meira, 2017:80). O investigador Xosé Manuel Cervíño Meira así o explica no seu texto publicado en 2017 *A industrialización de Buen: A salga e a pesca de sardiña nos séculos XVIII e XIX*, sinalando especificamente que durante moitos séculos apenas podemos atopar embarcacións bueusas “aptas para o comercio nin, polo tanto, tampouco para a navegación de altura”. A isto hai que sumar outras vicisitudes como unha orografía complexa que dificulta as comunicacións e transporte por vía terrestre, e que “illa a veciñanza que aquí habitaba, mantendo os nativos locais afastados da cosmovisión comercial durante séculos” (2017:79-80). Concretamente a partir da segunda metade XVII, o autor indica que se da un período especialmente xeneralizado de decadencia pesqueira en Galicia debido ao sistema corrompido e excesiva presión fiscal da coroa na xestión da sal ao que engadir cuestións de saúde pública como, entre outras, a pandemia da peste (2017:81-82). E recolle como proba:

Neste contexto, o mar local non xera comercio nin apenas actividade económica. Así, no ano 1684, o rexedor Salvador Agulla, o mordomo Francisco Portela e outras xentes que afirman ser labradores outorgan poder notarial aos procuradores da Real Audiencia para a defensa de certos intereses locais vencellados ás salinas portuguesas, testemuñando que non existe nesta freguesía persoa con embarcación ningunha que comercie co Reino de Portugal nin con ningunha outra parte así como tampouco existe quen practique a salga, xa de peixe, xa doutro tipo (2017:83).

Non existía na freguesía persoa con embarcación ningunha, a pesar do nacemento das confrarías de mareantes en asentamentos costeiros próximos que si amosarían unha maior actividade pesqueira como Cangas, Marín ou Pontevedra, e que serían de momento os únicos referentes cun núcleo litoral da contorna (Sánchez Cidrás et al.,1998:18). O protexido peirao pontevedrés, por exemplo, monopolizou o comercio marítimo durante os séculos XV e XVI evolucionando de maneira contraposta ao porto de Marín. Tras unha crise a

⁷ De regadío e secaño, cultivando produtos como trigo, centeo, millo, paínzo, viño, liño, cânabo, feixóns, fabas, cebolas, cabazos, ervellos, garavanzos, castañas, etc. (2003b:113).

⁸ Rodríguez Ferreiro destaca como “estas terras subministraban leña, alimento para o gando —moi importante naquela época—, e a materia prima imprescindible para a fabricación do fertilizante orgánico ó servirlle de cama ó gando” (2003b:210).

finais do século XVI desencadeada pola diminución do calado do porto da boa vila, sumado á inestabilidade causada polas incursións inglesas e turcas, motivará o relevo de Marín como novo centro da actividade pesqueira ao longo dos séculos XVII e XVIII.

Estes acontecementos non modificarían o dominio ideolóxico e control económico que continuaba sendo exercido polos Mosteiros e poder señorial mediante o cobro dos décimos, tanto da terra como do mar. Como explica Rodríguez Ferreiro, as rendas decimais constituían a base principal do produto fisiócrata dos curas-párrocos do Morrazo, os principais beneficiarios (2003b:116). En parroquias como a de Bueu a maioría de rendeiros eran relixiosos (2003b:355) e todos os décimos eran cobrados polos clérigos (2003b:426). Este sistema manterá afogado ao pobo baixo, tanto na terra, como no mar —no caso de que se dera⁹.

O traballo da terra estará determinado pola predominancia do foro¹⁰, xerme das dificultades e condicionante da estrutura do campo galego. Este sistema baséase nun contrato feudal de cesión de terra a longo prazo, característico de Galicia, que xa se perfila nos seus aspectos principais no século XIII e que perdura sen cambios a través do réxime liberal ata o século XX. O foro pódese herdar, mercar ou trocar, e orixina sobre a terra, de vital importancia para a economía da época, dúas clases de dereitos xerarquizados¹¹ (2003b:301). O foro dará lugar a diferentes categorías sociais nas que “o campesiño co seu aproveitamento directo atende ás necesidades familiares, e o foreiro a través da

⁹ No século XVII, por exemplo, a partir dos datos recollidos por Jerónimo del Hoyo conclúese que as parroquias de Cela, Ermelo, Bueu e Beluso e no coto de Bon e Villar e a Illa de Ons, estaban moi pouco poboadas, sen constar referencia “de ningún rendeiro que posúa ingresos de calquera tipo relacionado coa actividade pesqueira na costa de Bueu. Estes datos sinalan indirectamente, a pouca relevancia económica do procesamento da sardiña nesta costa, así como a casa inexistencia do comercio dela, tendo calquera investidor que acudir a terceiros portos se pretenden participar desta actividade comercial” (Sánchez Cidrás et al., 1998:18). Na primeira metade do século XIII a actividade pesqueira será mínima (1998:19).

¹⁰ Foro; “1. Contrato esencialmente agrario de longa duración ou mesmo perpetuo, polo cal unha persoa ou institución lle cede a outra o uso dun ben a cambio dunha renda e cunhas condicións estipuladas. 2. Canon ou mercadoría con que se pagaba anualmente ese arrendamento. 3. Propiedade cedida a cambio do pagamento do canon foral.” *Dicionario da Real Academia Galega*, academia.gal/dicionario, 2018.

¹¹ Dous dereitos diferenciados sobre a terra “o do titular asimilase á simple propiedade romana e o do foreiro refírese ó aproveitamento ou usufruto” (Rodríguez Ferreiro, 2003b:301).

renda drena parte dos excedentes agrícolas e pode soste un alto confort de vida” (2003b:307).

Así, temos nesta época uns grupos sociais fortemente interdependentes con orixes no feudalismo: os *grupos dominados* e o *grupos dominantes*¹², formado este último principalmente por nobres e fidalgos, cuxa conciencia de superioridade consolidará o seu orgullo de casta (2003b:362) e que estarán ao cargo da administracións dos alfolíns reais, de monopolio estatal (2003b:241), tendo absoluto control sobre un produto vital para a época. Sen embargo, os grupos dominantes constituirán un sector da poboación sumamente reducido que no Morrazo non chega a representar o 2% do total da veciñanza —inferior a media galega—, e que sufrirá unha ofensiva por parte do pobo a partir da segunda metade do século XVIII, acentuada cara o final (2003b:368).

Por outra parte, as persoas da clase popular constitúen aproximadamente o 97% da poboación neste período, englobando unha gran parte do campesiñado empobrecido que apenas conseguen o suficiente para sobrevivir, un pequeno grupo de labregos con ingresos moderados e uns poucos agricultores acomodados (2003b:445). Mais cada unha das categorías sociais terá a súa pegada no territorio. Neste período, as arquitecturas da xurisdición do Morrazo —incluíndo as da parroquia de Bueu—, serán un reflexo de quen as habita, caracterizándose pola súa humildade.

Así, neste período, a arquitectura popular maniféstase de maneira máis elemental na casa terrea, que era a morada predominante entre a maioría da poboación. A casa terrea é nunha vivenda humilde, adaptada ao sistema produtivo da época, situada ao carón da eira e acompañada por unha serie de edificacións auxiliares de carácter agrícola e gandeiro como galiñeiros, cortes, hórreos ou paleiros.

Entre os elementos básicos definitorios desta tipoloxía construtiva atopamos os muros “construídos con cachotería e perpiaño de moi bo acabado e en gran parte recubertos con cal ou barro caleado”, e a cuberta “formada por unha trabe central chamada cumio, que vai na parte superior entre muros piñóns, ou entre muros medianeiros; cando a súa lonxitude é considerable leva tesoiras cada 2 ou

¹² Rodríguez Ferreiro aclara que “non parece moi pertinente a división estamental da poboación, contestada polo estado chan na segunda metade do XVIII, nin consideramos acertada a de clases, xa que o diñeiro non é exclusivo elemento definitorio da categoría social dunha persoa destes séculos. Por esta razón o criterio que parece máis válido é o sinalado por Goubert, que nos fala de “grupos dominantes” e “grupos dominados” (2003b:362).

3 metros” (Rodríguez Ferreiro cit. Mallo Lagoa, 2003b:463). En canto á súa distribución interior:

A estrutura da casa componse de cociña, sala e habitacións. Na casa terreña a cociña está dentro do rectángulo e separada das habitacións por medio dunha parte mestra debido sobre todo á existencia do forno situado na cociña. As habitacións adoitan situarse arredor da sala, se a hai. A cociña facía ás veces de comedor (2003b:469).

Ás veces estas vivendas podían adquirir maior complexidade e presentar dúas alturas:

Cando se trata dunha casa de “alto” composta de soto e sobrado, a cociña constrúese na parte baixa. A casa ten unha escaleira exterior que dá á solaina. No soto están as cortes, a bodega e o lugar para o carro; polo contrario no sobrado está a vivenda e arriba no faiado para a secar os froitos (2003b:470).

Rodríguez Ferreiro danos máis detalles que nos convidan a percorrer e nos axudan a imaxinar o fogar e o seu contexto:

A casa terreña ten poucos vanos, poucas ventás e situadas ó nacente, ó norte, nunca ó SO., a zona chamada por eles nos documentos do “vendaval”. Esta casa dá as costas ó camiño e dispón os seus anexos de forma xustaposta. A vivenda mira cara ós campos de labor. Ó redor da casa está o circundado, rodeado de muro que na entrada á “eira” ábrese un portalón cun alpendre, o curral e a continuación ven o terreo de horta con árbores froiteiras (maceira, pereiras, laranxeiras, limoeiros, figueiras, etc.), logo veñen as terras de labranza e se ten extensión suficiente pode ter incluso tomadas de toxeira, matogueira, xesteira [e] árbores.

O tellado cóbrese con tella árabe a maioría das veces, pero no XVII tamén atopamos palla para cubrir o teito, a casa “colmada”, e sempre a dúas vertentes.

Un complemento dos anexos constitúeos o hórreo que xorde coa introdución do millo dentro da zona, para lograr a súa perfecta conservación.

Os anexos da casa principal son normalmente lindeiros con ela ou en torno ó patio érao. A orientación da casa case sempre rectangular ou cadrada (as menos) faise de N-S, ou de E-O, e a razón da súa distribución con relación ás vivendas dos demais veciños é de tipo económico. A casa procura ter o seu circundado ou herdade onde se atopan aquelas terras que esixen maior coidado e que subministran os legumes e froitos máis comúns na alimentación campesiña (2003b:470).

Mais as vivendas das xentes do común, maioritarias, non eran as únicas arquitecturas que podíamos atopar nos asentamentos parroquiais. Datan desta época outras arquitecturas residenciais rurais vinculadas os grupos dominantes que proliferarían no tempo do Barroco: os pazos. Os pazos aparecen no século XVII na arquitectura galega como resposta ao enriquecemento da fidalguía.

Trátase dunhas residencias palacianas que tiñan a dobre función de exercer o control da terra mediante os foros. Neste contexto, atopamos recollidos no val bueués dous exemplos¹³ o Pazo de Santa Cruz e o Pazo do Casal, máis coñecido polo singular remate da súa cuberta como *dos Picos*.

Estévez Castro recolle en *Reconocer Bueu* que o Pazo de Santa Cruz ou Quitapesares foi fundado no ano 1659 por Fernando de la Rúa y Freyre, procedente da Coruña e abade de Bueu xa dende o ano 1656 (1997:257). Este imponente pazo é unha excepcional mostra da arquitectura civil barroca da época presidido por unha gran torre, con baixo e un andar e con planta en forma de L. No seu dominio atópase a capela de Santa Ifigenia que data do ano 1671 (Concello de Bueu, 2012), na honra da cal se ven abrindo ao público unha vez ao ano¹⁴.

Por outro lado, o Pazo do Casal foi fundada pola familia Aldao no século XV, saga que seguiu ostentando a propiedade ata o ano 1914 (Sánchez Cidrás, 2015, dec. 13). Esta arquitectura residencial foi noutro tempo unha defensiva que incluía torre, troneiras e foso que probablemente foron derribados polos ataques aos que precisamente pretendía fronte (Concello de Bueu, 2012). No momento presente, o pazo consta de dous andares en planta de L sustentados por muros de perpiaño atravesados por pequenos ocos e, ao oeste unha ampla balaustrada. Coroan o volume o singular remate en ameas e a cuberta de tella a catro augas. Sánchez Cidrás elabora unha ampla descrición das modificacións sufridas por esta edificación no seu artigo “Pontes e rampla do Pazo do Casal de Bueu”, indicando ademais como a capela foi integrada no corpo principal (2015, dec. 13). Así mesmo, o pazo contaba con pontes que comunicaban o primeiro andar coa estrada provincial, hoxe desaparecidas, e cuxa última mostra sobreviviu ata os anos sesenta do pasado século (2015, dec. 13).

Así as cousas, nos arredores do val, o certo é que durante todo este período o litoral de Bueu permaneceu deshabitado, sendo utilizado para fins agrícolas, cuxo substrato e sedimentos foron cubrindo de xeito progresivo os vestixios das épocas anteriores. Mentres, a poboación continuaba concentrada nos núcleos de poboación máis interiores das parroquias como Ermelo, Cela ou Beluso (Cervíño Meira, 2017:79), pois como explica Díaz García, a partir do abandono

¹³ Ambos de titularidade privada.

¹⁴ A romaría na honra da Santa Ifigenia segue sendo unha das principais conmemoracións das festas da Banda do Río. Celébrase ao final do verán a mediados do mes de setembro, e para quen chega con sede despois da esixente subida ao alto da Carrasqueira, inclúe a degustación de sidra elaborada de xeito tradicional.

da actividade industrial relacionada coa explotación intensiva dos recursos pesqueiros xa na Alta Idade Media:

a beiramar de Bueu quedou deserta. Todos os estudos coinciden en que a actividade pesqueira na zona diminuíu ata o punto de desaparecer como unha fonte de recursos de carácter industrial e como destino comercial. A economía destes séculos (séculos X-XVIII), tan sometida ao rural, tan agrogandeira, tan pegada á terra, tan señorial e autárquica, obrigou ás comunidades asentadas nas rías a virar as costas ao mar (2015:94).

2. O rexurdir do núcleo litoral nos séculos XVIII e XIX

2.1 O novo contexto político, social e económico dende 1748

Novo marco político e económico no rexurdir da industria da salga

A partir da segunda metade do século XVIII, prodúcense cambios a nivel estatal que transformarán o asentamento da poboación de Bueu, que empezará a reocupar o litoral da enseada a carón da Praia. Desde 1738, os diversos conflitos entre España e Inglaterra afectaron ás importacións de arenque e bacallau salgado, o que ampliou a demanda de peixe salgado no interior da península (Dubert 2017: 273). As reformas de carácter liberal promovidas pola Coroa para o fomento da pesca faranse entón evidentes, iniciando un proceso de transformación que minará as estruturas sociais, políticas e económicas do Antigo Réxime. Cerviño Meira explica esta etapa como:

o contexto onde situar o inicio da revolución en materia económica, ideolóxica e na propia estrutura social do territorio que hoxe abarca o concello de Bueu. E a premisa que xace baixo este pequeno apuntamento considera que un novo marco político-legal —erguido na estada da obra que desmonta o Antigo Réxime e edifica un estado liberal— irá sentando as bases do cambio que percibimos non unicamente como económico, pois este acada outras metas ideolóxicas, socioculturais, sanitarias... E nese tempo de troco, o liderado vai ser protagonizado por aqueles que están no cumio da estrutura produtiva (2017:85-86).

Un exemplo chave das reformas emprendidas o representan as modificacións e reorganización da Armada impulsadas polo Marqués de la Ensenada a través de novas ordenanzas a partir de 1748¹⁵, que potenciaron unha renovación que foi esencial en dous aspectos. Por un lado, asentou a reorganización da Matrícula do Mar ou inscrición mariña que procuraba a mellora na dispoñibilidade de tripulacións para dotar a Armada do Estado (Vázquez Lijó, 2006). Esta iniciativa

¹⁵ Ordenanzas de Su Magestad para el gobierno político y económico de Su Armada Naval. Parte primera que contiene los assumptos pertenecientes al Cuerpo General de la Armada e Ordenanzas de su Magestad para el Gobierno político, militar y económico de Su Armada Naval. Parte segunda que contiene los assumptos pertenecientes a los Cuerpos Militares de la Armada, Madrid, Imprenta de Juan de Zúñiga, 1748; aínda que citando a Vázquez Lijó “no será hasta la llamada Ordenanza para el régimen y fomento de la marinería matriculada de 1-I-1751 cuando se consolide legalmente un organigrama de gestión de los asuntos marítimos que habría de pervivir hasta finales de siglo” (2006:294). As máis completas Ordenanzas Generales de la Armada Naval: parte primera sobre la gobernacion militar y marinera de la armada en general, y uso de sus fuerzas en la mar: tomo I, non serán publicadas ata 1793, Madrid, Imprenta da viúva de Don Joachin Ibarra.

impulsou de xeito eficaz o crecemento do número de mariñeiros e, polo tanto, da pesca (Rodríguez Ferreiro, 2003b:207). Por outro lado, instaurou a liberdade de pesca en toda a costa estatal como privilexio concedido aos matriculados do mar, mingando o poder gremial e a súa organización feudal (Sánchez Cidrás et al., 1998:127; 2003b:209).

Esta situación coexistía en Galicia coa opresiva realidade das xentes do común, afogadas polo pagamento dos tributos do sistema foral do Antigo Réxime. A pesar do cambio no marco normativo, a súa condición precaria e a imposibilidade de investir impediron a súa transformación en actores emprendedores locais. Os cambios non se fixeron inmediatos: no ano 1752, o Catastro da Ensenada aínda non recollía ningunha actividade relacionada coa salga no territorio que actualmente comprende o núcleo de Bueu (Sánchez Cidrás et al., 1998:127) mais si que representa un inicial punto de inflexión; del pódese deducir un importante crecemento demográfico con respecto ao século XVII e a continuidade dun sistema produtivo agrícola que comeza a perder terreo ao combinala a poboación con outras ocupacións, entre elas, a pesca (Sánchez Cidrás et al., 1998:21).

Esta tesitura foi aproveitada por armadores, industrias e comerciantes principalmente cataláns quen, paseniño, darían lugar a unha revolución na empresa da salga renovando as artes de pesca, que de seguido sería imitada pola poboación local (Cerviño Meira, 2017:84-85;94) e incluso italianos¹⁶. Os fomentadores, que era o seu apelativo máis estendido, reflexan o seu papel como axentes promotores. Estes chegarían a mediados do século XVIII (Sánchez Cidrás et al., 1998:25) para quedarse¹⁷, e actuarían de maneira máis intensa e penetrante naquelas zonas que carecían de un gremio de mareantes con poder para poñerlles coto (Rodríguez Ferreiro, 2003b:209). Dígase, por exemplo, na enseada de Bueu.

A chegada dos mercadores cataláns ás nosas rías comezou dunha maneira sinxela. Entre estes, destacaban os procedentes de Blanes, Calella ou Arenys, relacionados co comercio marítimo, aínda que os seus nomes non coincidían cos dos barcos de cabotaxe que viñan a Galicia para a compra de sardiña, entre outros produtos. (Sánchez Cidrás et al., 1998:23; Cerviño Meira, 2017:92). Mais

¹⁶ A súa maioría non implicará a monopolización da actividade por parte de persoas procedentes de Catalunya (Sánchez Cidrás et al., 1998:26).

¹⁷ A integración social sería completa cara 1780 (Sánchez Cidrás et al., 1998:26).

o asentamento inicial de carácter provisional, seguindo una lóxica colonial,¹⁸ pronto evolucionaría para pasar a adquirir un carácter permanente:

Nun principio este esquema é tipicamente colonialista, mentres o asentamento dos fomentadores cataláns tivo moito de provisional. Entre ámbalas rexións establécese unha serie de xiros que servían para transvasar as ganancias e beneficios a Cataluña. Co tempo o catalán viuse obrigado a fixar a súa residencia, familia e capitais na propia Galicia para mellorar as súas instalacións, aumentar o número de barcos e xávegas dedicadas á pesca, conservar os seus almacéns de salgado de sardiña, derivando cara á industria, ata o punto de constituír un dos poucos focos industriais galegos (Rodríguez Ferreiro, 2003b:248).

Rodríguez Ferreiro explica as profundas transformacións do sector pesqueiro durante este período. No século XVIII, comeza a ser habitual a figura do socio capitalista, que proporcionaba o barco, os aparellos e as redes, mentres que os mariñeiros “extraían da sardiña capturada a que precisaban para o seu consumo”. Durante a tempada, consumían a sardiña fresca, pero a partir de xaneiro e febreiro, conservábana salgada ou cochada, tanto para vender unha parte como para a súa propia alimentación (2003b:185). Para intensificar a captura de sardiña, utilizaban embarcacións como a dorna, durante un período que se estendía desde xuño ata xaneiro, cando a sardiña migraba do norte cara ao sur, alcanzando as Rías Baixas ao longo do outono (2003b:191) e na que inicialmente o peixe era vendido na mesma praia polas xentes do mar. Cando a migración catalán comeza a asentarse definitivamente nas costas galegas, os fomentadores habilitan almacéns para a conservación da sardiña principalmente, subministrando as redes á veciñanza que pasará a exercer a actividade pesqueira (2003b:210).

Os fomentadores asentados na enseada de Bueu ademais de traer consigo redes comerciais, introducirían novos aparellos que aumentarían o rendemento do sector. Entre eles destacará o emprego da *xávega* como nova arte de pesca de arrastre que entrará en conflito coa tradicional arte de enmalle, o *xeito*, durante todo o século XVIII e parte do XIX¹⁹. A *xávega* pronto derivará en maiores

¹⁸ Tamén concorda nesta análise da relación entre ambos territorios o historiador Isidro Dubert: “dado que un deles era o produtor da materia prima e o outro o receptor desta unha vez manufaturada, co que entraba nun mercado que xeraba uns beneficios inmensos que Galicia ficaba á marxe” (2017: 280).

¹⁹ Concretamente consérvanse numerosas “reales órdenes” relacionadas coa polémica do ano 1767 ao 1885 (2003b: 212-13). Sinala Rodríguez Ferreiro que mentres “as razóns dos cataláns para pescar coa *xávega* fundase na liberdade de pesca consagrada nas ordenanzas da mariña para todos os matriculados, en que os danos ocasionados á sardiña eran mínimos por tratarse dunha especie de paso, que non desova nin criaba na costa, e

rendementos²⁰, no control dos prezos da pesca por parte dos fomentadores, unha transición imposta na baixada de prezos²¹ (2003b:249) e a transformación do tradicional quiñón en salario (2003b:212):

o pescador, de socio na empresa e participante co seu quiñón nos beneficios ou perdas, converterase nun xornaleiro que non corre os riscos de antano e cobra un salario regular, pésquese ou non se pesque. Os cambios neste terreo foron tamén rápidos, xa que este sistema aparece plenamente establecido en 1771 (2003b:226-228).

Co tempo, no uso intensivo da xávega, os patróns tamén se verán obrigados a acordar quendas de lances dende a Praia, sendo o seu uso polo tanto máis restrinxido e empregando o xeito indistintamente dende as embarcacións (Sánchez Cidrás et al., 1998:61). Así mesmo, ao igual que nas artes de pesca empregadas, existirán tamén diferencias entre os métodos de salga empregados polas xentes galegas e polos cataláns que repercutirán nos rendementos, impoñéndose co tempo o catalán polo seu maior lucro (2003b:239).

Outra das novidades que darán impulso ao sector será a nova actitude dos salgadores e patróns ao amosarse remisos ao pago do antigo décimo ao clero, e que na súa ofensiva tiran de enxeño empregando un argumento liberal:

en que era unha arte máis produtiva, coa que se capturaba máis sardiña, o que esixía máis sal, repercutindo nun maior beneficio para a Real Facenda” (2003b:213). Por outra banda, os mariñeiros galegos maioritariamente “consideraban a xávega unha arte depredadora, prexudicial para a conservación da sardiña por arrastrar as crías e ovas, moi produtiva, co que abarata o peixe, ocasionando grandes prexuízos ós gremios do mar” (2003b:223). Noutra interpretación, estas argumentacións representan unha fachada das verdadeiras razóns agochadas detrás do debate segundo Cerviño Meira: “estes aparellos serán causa de múltiples conflitos sociais: encubertos dunha carauta ecolóxica, nos que a clase dirixente (eclesiásticos e líderes de gremios), afectada polos trocos no sector, capitanea unha oposición á nova industria” (2017:92).

²⁰ O autor indica que o coñecemento da “producción pesqueira de sardiña do porto de Bueu durante o quinquenio 1877-1881” posibilita “comparar os rendementos respectivos de xávega e xeito, dos que podemos extrapolar, con limitacións, a finais do XVIII e comezos do XIX, xa que coinciden moitas características entre ámbalas datas. Nestes anos Bueu contaba 173 barcos que desprazaban unhas 1.074 t, pero anualmente se dedicaban á sardiña 166 barcos con 146 artes de pesca das que 30 son xávegas e 116 xeitos” (2003b:226).

²¹ Rodríguez Ferreiro sinala como os fomentadores tamén “impuxeron o seu espírito emprendedor á estruturas gremial do sector pesqueiro galego, contribuíndo á acentuación do individualismo e orixinando a decadencia e futura desaparición dos gremios do mar que fomentaban a solidariedade e axuda mutua entre os gremiados” (2003b:249).

a salga elaborada nas fábricas segundo os cataláns non pode chamarse froito natural do mar, senón que entra na clase dos produtos industriais, froito do enxeño do home, por esa razón non debe pagar décimo da pesca que salga nas fábricas. En todo caso o que debe pagar o décimo sería o mariñeiro, que é quen recolle os froitos do mar. Eles, aínda que prestan os barcos, redes e aparellos ós pescadores, a pesca adquirena dos mariñeiros, comprándoa nas praias ós prezos correntes, ou perciben a súa parte correspondente á cesión dos aparellos de pesca. Ademais, eles deben correr grandes riscos coas súas pertenzas, que poden perder en calquera accidente ou naufraxio, sen obter ningún beneficio (2003b:240-41).

Pese as súas resistencias, durante o século XIX os eclesiásticos comezan a perder os preitos e a industria a prosperar, e o cambio socioeconómico derivará no xurdir definitivo do réxime liberal e a desaparición do Antigo Réxime. E a singularidade do territorio bueués volverá convertelo no lugar indicado para o desenvolvemento das innovacións empresariais e tecnolóxicas, acelerando a desintegración dos privilexios feudais da época (Sánchez Cidrás et al., 1998:32; 2003b:361). Deste xeito, comeza a despuntar o incipiente desenvolvemento do capitalismo galego (Díaz García, 2015:24), de maneira particular na Praia de Bueu, onde se establecerán catro das dez empresas catalás máis importantes en Galicia en termos de beneficios entre 1813 e 1821. Esta zona destacará pola súa alta produtividade, xa que o número de salgas por quilómetro de costa superaba as cifras rexistradas noutros lugares costeiros (Sánchez Cidrás et al., 1998:85).

En definitiva, os cambios políticos, sociais e económicos dende mediados do século XVIII supuxeron o auxo definitivo do revivir da industria da salga, e nun curto período de tempo establecéronse varios almacéns na beiramar da enseada, cunha distintiva destacada concentración na Praia de Bueu. Esta singular forza e puxanza da industria na vila será sinalada por Rodríguez Ferreiro, segundo quen Bueu representa un caso de “espectacular desenvolvemento pesqueiro” no Morrazo. Logo dunha paréntese de máis dun millar e medio de anos, a Praia de Bueu reaparece como centro, iniciando a súa segunda época de apoxeo. Nas palabras de Arturo Sánchez Cidrás:

se nos remontamos no tempo vemos que a industria da salga no concello de Bueu ten dous fitos claramente diferenciados polas evidencias atopadas e pola documentación achegada: unha antiga, de orixe romana (s. II ao IV d. C.), e outra moderna que arranca no último cuarto do século XVIII” (2017:106).

As profundas transformacións sociais e o crecemento da poboación local

Dende o inicio deste novo modelo produtivo, mulleres, homes e mesmo crianzas integráronse nun sistema no que imperaba unha segregación do traballo en función do xénero: mentres eles eran maioritariamente mariñeiros, toneleiros e prensadores de sardiña, elas exercían labores de transporte e elaborado da

sardiña nos almacéns (espichar, atar cordas e demais traballos mecánicos) (Rodríguez Ferreiro, 2003b:228-29). Un feito que podería estar vinculado ao uso efectivo da forza física se non viñera acompañado dunha censura misóxina normalizada á liberdade de escolla con independencia da anatomía da persoa, e dunha situación de maior precariedade para as mulleres e as crianzas, quen sufriron, xa dende os inicios, unha constante discriminación salarial. Como reconece Rodríguez Ferreiro: “os salarios diarios en 1881 eran de 1.75 pts. Para os homes e 1pta. Para as mulleres, característica que segue manténdose nas fábricas de conservas” (2003b:237).

O persistente treito salarial baseada nas desigualdades de xénero volve ser destacada no libro *A industria da pesca salgada: Os portos de Buen e Beluso* onde os autores apuntan a persistencia desta inxustiza no primeiro terzo do século XX, á que se suma a explotación infantil: “mentres un home cobraba entre catro e sete pesetas por día de traballo, unha muller ingresa entre dúas pesetas e tres pesetas e un rapaz dúas” (Sánchez Cidrás et al.,1998:37).

Outra mostra de imperante destes desequilibrios foi a obriga de traballar en domingos e festivos de mulleres e menores. Así o recollen as resolucións da Xunta Local de Reformas Sociais que nas súas primeiras sesións a comezos do século XX e baixo o influxo do clero, avogaba pola prohibición deste hábito. En 1903, ante o incesable incumprimento, solicitouse formalmente a imposición dunha multa á patronal da que non se soubo máis nada²² (Sánchez Cidrás, 2015, nov. 21).

Ademais do tratado, outros condicionantes apuntan ao precario da situación xeral do persoal das industria non só no referente aos termos económicos²³,

²² Arturo Sánchez Cidrás explica na súa entrada publicada o 21 de novembro de 2015 *Xunta Local de Reformas Sociais no Buen de 1900* como “as resolucións desta Xunta nas primeiras sesións, e pola influencia dos curas párrocos, estaban centradas na prohibición de traballar os domingos e festivos e así chegamos a 1903 e seguimos a ver “que a pesar do acordado por esta Xunta en sesións anteriores, é hoxe en día que se segue polos Fabricantes desta localidade admitindo ao traballo nos domingos e días festivos ás mulleres de todas as idades e nenos menores de dezoito anos en oposición aberta ao último parágrafo do artigo 6º da Lei de Reformas sociais...”. Polo que se pide “impónaselle aos patróns as multas correspondentes por tales infraccións”. Todo quedou en que se lle pasaría un aviso á patronal... e a partires de aquí o único que se constata son cambios de nomes dos vogais pero ningunha outra resolución nin a favor nin en contra dos traballadores nin da patronal”.

²³ Ademais da desigualdade salarial por cuestións de xénero e idade “no ámbito da actividade pesqueira extractora, como pode ser a xávega, os ingresos compútanse en función da pesca capturada, percibindo unha metade os capitalistas (propietarios das

senón tamén ás malas condicións sanitarias e á normalización da explotación infantil no conxunto do sistema económico (1998:37). Pese aos privilexios masculinos, ás condicións da clase obreira local eran pobres de xeito xeneralizado, polo que pese ás reformas ilustradas e incipiente desenvolvemento económico da zona, non hai que deixar de ter en conta que neste tempo, ao igual que na etapa anterior:

a pesar da Ilustración que toca ás súas elites e minorías e da preocupación dos gobernos por estender a cultura ó pobo, non se caracterizou —polo menos na zona do Morrazo— por unha subida do nivel cultural das clases populares. Cremos que a penas o 10% da poboación sabería ler e escribir, só os estamentos elevados —fidalgos, nobres, clero e os elementos burgueses como notarios, escribáns, xuíces, administradores de tabacos, etc.— dominarían estes instrumentos da cultura; o resto, é dicir a gran maioría do pobo, permaneceu sen alfabetizar (Rodríguez Ferreiro, 2003a:127).

Mais nesta situación desfavorable xeneralizado, a desigualdade de xénero volve a estar presente neste período nas taxas de persoas alfabetizadas. Rodríguez Ferreiro sinala como os datos subministrados polos censos “amosan unha maior preocupación das familias en instruíren os fillos varóns, ata o punto de que a porcentaxe de alfabetizados duplica o de alfabetizadas” se ben os séculos XVIII e XIX “non se distinguen por unha política educativa de grandes logros e plenamente eficaz; haberá que esperar ó século XX para ver uns resultados máis ambiciosos, acordes cunha política educativa popular de base ampla, que levou a desenvolver un labor alfabetizada a través dunha verdadeira campaña que aínda continúa e que trata de erradicar o analfabetismo da poboación adulta española menor de 60 anos” (2003a:129).

Pese ao constatado e aos esforzos que recentemente se veñen facendo por reconstruír a historia paliando o nesgo sexista que tende a ocultar o traballo e historia mulleres, faise urxente recoñecer aínda a día de hoxe a dificultade de se enfrontar ao nesgo misóxino das fontes documentais, que tal e como apunta Cevíño Meira nos presentan “unha sociedade formada por homes, que oculta deliberadamente a presenza da muller”. O autor advirte que “este feito impide recoñecer a dimensión real da economía durante este período” ao considerar “que a muller vai desempeñar neste proceso de transformación social e, por mor da súa competitividade salarial, un relevante factor humano na transformación da pesca, primeiramente no proceso da salga e posteriormente na conserva” (2017:86).

embarcacións e aparellos) e outra os mariñeiros (estratificados por categorías: patrón, axudante, mariñeiro e rapaz)” (Sánchez Cidrás et al., 1998: 37).

Noutra orde de ideas, faise necesario destacar neste período o significativo desenvolvemento demográfico. A precariedade xeneralizada non impediu que outras melloras xurdira efecto no crecemento da poboación, aínda que compre destacar diferenzas significativas entre o século XVIII e XIX, que será moito máis dinámico e no que a parroquia de Bueu chegará a duplicar o seu número de habitantes de aproximadamente 200 a máis de 500²⁴. En palabras de Rodríguez Ferreiro:

Neste século actúan como centros de atracción e estímulo da poboación: a) as condicións favorables para establecer factorías de salgado de peixe; b) as vías de comunicación como arterias de intercambio dos produtos da zona cos doutras comarcas; c) o baixo nivel de desenvolvemento da poboación acadado nos séculos anteriores, de forma que aceleran o ritmo de crecemento aquelas parroquias que parten de densidades máis baixas [...] pero serán as parroquias da vertente norte, que parten de niveis máis baixos de poboación, as que obteñan maiores incrementos, coa única excepción das afastadas ou desviadas das principais vías de comunicación [...]. Así se explica que Bueu máis que duplica a súa poboación neste século, o mesmo que Ardán, e o caso máis espectacular —non explicable pola acción do crecemento vexetativo natural (2003a:115).

Como contrapartida, este crecemento traerá da man unha nova onda migratoria no Morrazo. Se durante o Antigo Réxime a poboación se despraza maioritariamente a Andalucía, no século XIX o fará ás antigas colonias do imperio español, agora emancipadas, principalmente á illa de Cuba pero tamén a países como Arxentina, México ou Brasil (2003a:324).

Aínda así, a cada vez máis considerable concentración da poboación no incipiente núcleo da Praia de Bueu no século XIX, desembocará no nacemento do Concello no ano 1838 e con el, da política municipal. Neste primeiro momento, o liderado virá da man dos industriais da salga con alcaldes de apelidos Pla, Doménech ou Marti (Sánchez Cidrás et al.,1998:38) que entenderán a política “non como unha loita idearia senón como xeito de defensa duns intereses económicos comúns, onde conflúen conservadores e liberais” (1998:40). Tamén o apelido Massó cobrará especial relevancia cando Gaspar Massó Ferrer resulte escollido deputado provincial nas filas de Montero Ríos no 1884, coincidindo coa inauguración da fábrica de conservas *La Perfección*- (1998:39). En resume:

²⁴ En concreto do Catastro de Ensenada de 1752 ao realizado por Madoz no ano 1845, en tan só cen anos, a parroquia de Bueu pasa de contar con 184 habitantes a 510 (Sánchez Cidrás et al.,1998:33).

O poder económico ostentando polos salgadores convérteos ó longo do XIX, nun poder fáctico, nunha “forza viva” con grande influxo no pobo. Primeiramente, porque as súas aportacións ás finanzas públicas convérteos en grandes contribuíntes, tempo no que o dereito de voto (de carácter censatario) estaba vencellado a tal condición. En segundo lugar porque substitúen á fidalguía como propietarios de terras e outros bens inmobles [...]. En terceiro lugar, son ofertantes de emprego, cando este dependía case exclusivamente deste sector industrial (1998:39)

A orixe do Bueu urbano na ocupación da fronte marítima da Praia

Así as cousas, as salgas e as vivendas da clase empresarial e das xentes traballadoras da industria do mar comezaron, pouco a pouco, a asentarse na beiramar da praia de Bueu, ocupando de novo a súa fronte marítima. Este proceso vinculado ao aproveitamento dos recursos do mar, co paso dos anos, deu lugar a un asentamento estable que se consolidaría a finais do século XIX. Aínda que non contamos con fotografías deste período, así o evidenciarían dúas excepciónais testemuñas pictóricas da nosa beiramar: o debuxo da Praia de Bueu de 1849 de Jenaro Pérez Villaamil e o Cadro da Vaca realizado por Federico de Guisasola y Lasala en 1868.

O debuxo da Praia de Bueu realizado polo pintor romántico Jenaro Pérez Villaamil (1807-1854) en 1849 consérvase actualmente no Museo de Pontevedra.²⁵ Sánchez Cidrás recolle no seu artigo de 2013 “Jenaro Pérez Villaamil debuxa Bueu” os datos que o propio autor apunta “no ángulo inferior, central e dereito do debuxo”, incluíndo algunhas notas antropolóxicas, pictóricas e toponímicas dende Loira ata Cela:

“Bueu. Ría de Pontevedra cerca de Marín”

“Praia de Bueu: no acto de recoller o peixe Saída do bote cargado colocar e recoller o aparello e aparello a terra. Ría de Pontevedra 18 Sbre. 49”

“da Cova – Luz – Moza – bosque -10 – ton azulado – árbores bosque – Cela – branca curva norte”

²⁵ Cita por último o investigador ao profesor Xosé Filgueira Valverde quen revelaría que: “Pérez Villamil tamén fixo un debuxo da *Fábrica de Salga en Bueu* cun alpendre e traballadores” que se atoparía nunha colección particular (2013, out. 3).

Figura 8. Detalle do debuxo da Praia de Bueu realizado polo pintor Jenaro Pérez Villamil (1807-1854) en 1849. Técnica mixta/papel (23,5 x 38 cm)

Fonte: 001923. Museo de Pontevedra.

Sánchez Cidrás insiste no salientábel do debuxo “que reflicte unha escena de pesca na que poden observarse a uns dezaioito mariñeiros tocados coa *barretina* típica do traxe catalán de mariñeiros e campesiños” (2013, out. 3) e que ademais, inclúe no reverso lembranzas das súas amizades:

“En Bueu 18 de Setembro 1849. Recordo amigábel ao Pintor de S.M. Dn. Genaro Perez de Villamil. Amalia Fontenla” “Recordo ao Sr Villamil a satisfacción de telo na casa en Bueu seu affm°. Juan Fontenla” “Luís Patiño Buceta roga ao Sr. Villamil recorde a berrona gaivota que tombou o arcabuceiro dn. Luís Patiño, seu apaixonado” “A lembranza do animado cadro que hoxe ofrece Bueu irá sempre unida p°. min a grata memoria do Sr, Villamil, do artista eminente. Ant° Valcárcel” “Recorda ao axudante, teu amigo Perfecto Valdés Argüelles” “Enrique A. Braña” “Francisco Sancho Gutiérrez” “Jacinto Pazo”

Por outra banda, o cadro *Vista general y panorámica de Bueu* é unha inusitada recreación da fronte marítima da enseada de Bueu que reflexa, de xeito pioneiro e previo a existencia de fotografías, unha panorámica xeral da vila dende a Praia de Beluso. Recollendo o escrito por Sánchez Cidrás na súa bitácora dixital, o lenzo pintado ao óleo e de medidas 100x80 centímetros foi un encargo do Concello ao pintor do século XIX Federico de Guisasaola y Lasala (Madrid, 1830 - Pontevedra, 1882), restaurado con posterioridade (2016, set. 5). A pesar das limitacións que ofrece a obra artística como fonte documental, o estilo realista permite apreciar unha primeira ocupación continua da liña da fronte marítima,

as embarcacións varadas ao longo da praia —aínda sen peirao—, e mesmo os secadoiros de redes na parece central do areal. A zona máis densamente poboada cun aglomerado de pequenas construcións semella a da dereita, correspondente ao barrio mariñeiro da Banda do Río, se ben as edificacións de maior envergadura e altura se concentran no frontal da parte central da praia e en Pescadoira, onde estarían concentradas as vivendas e almacéns.

Figura 9. Detalle do cadro *Vista general y panorámica de Bueu* de 1868 por Federico de Guisasola y Lasala. Recreación da fronte marítima de Bueu ocupada por edificacións

Fonte: dixitalizado por Arturo Sánchez Cidrás, Concello de Bueu.

2.2 Infraestruturas, edificacións e equipamentos da industria do mar

As salgas ou a arquitectura industrial

O apoxeo da industria da salga ten a súa cristalización arquitectónica nas case dúas decenas de almacéns que existían (tan só) na beiramar da Praia de Bueu no século XIX, e que foron conformando unha nova ocupación da liña de costa ata ocupar case a totalidade da fronte litoral. Díaz García lembra como a partir do século XVIII coa edificación das fábricas de salga contemporáneas prodúcese unha volta ao período de intensa actividade vivido na Antigüidade durante a que se volven a “explotar os mesmos bancos de peixes” e construír “novas fábricas nos mesmos lugares nos que se instalaran as romanas”, e nas que “o proceso de

elaboración era moi similar ao que se seguía entón, pero 1600 anos despois” (2015:70).

De leste a oeste, e seguindo o exhaustivo estudio publicado no libro *A industria a pesca salgada* e actualizado no artigo de Arturo Sánchez Cidrás no seu texto “Apuntamentos das salgas e fomentadores de Bueu” (Castro Otero et al. 2017), podemos atopar as edificacións erixidas pola nova *protoburguesía litoral*, que relativamente á marxe dos da fidalguía local e do clero,²⁶ foi ocupando a costa (Carmona Badía 1989). Así, neste período atoparíamos oito almacéns de salga en Pescadoira: o de **Francisco Rúa Pazó**²⁷; o de **Manuel Riobó Guimerans** denominada *A Obra*²⁸, adscrito á *Sociedad Limitada Isla de Ons* e alugado pola compañía Angel Nabone & Cía da que en 1917 Attilio Gaggero Maresco sería xestor (Sánchez Cidrás et al., 1998:87); o de **Vicente Freire**²⁹ datado xa en 1806 e que incluía cascadeiro; os dous almacéns e vivenda da familia **Domenech**, que logo sería remodelada como fábrica de conservas pola familia Tapias de Vigo e adquirida finalmente en 1922 pola sociedade Antonio Alonso Hijos³⁰ (1998:87); o salgadoiro da familia **Gaggero**, unha vez adquirido aos Galup, que tamén evolucionaría a conserveira e; a vivenda e almacén da familia **Agulla Salabarieta**³¹ (1998:88), a salga de

²⁶ Dubert sinala que a oposición aos fomentadores cataláns se concentraba en determinados sectores do clero e da fidalguía local, pertencentes á clase dominante galega, que percibiron o desenvolvemento empresarial como unha ameaza aos seus privilexios. En resposta, estes grupos promoveron deliberadamente sentimentos anticataláns entre a poboación galega. Esta tensión derivou en diversas revoltas, especialmente nas Rías Altas, pero tamén en Bueu, onde en 1766 tivo lugar a queima dun almacén pertencente a un fomentador catalán (2017: 277).

²⁷ Desaparecida tras a construción do edificio de onde actualmente atopamos o nº6 de Montero Ríos.

²⁸ Situada nas actuais instalacións do Club do Mar Bueu, Lugar de Pescadoira. A súa actividade cesaría a mediados do século XX (Pazos Pérez, 2015:113).

²⁹ Das poucas que se conservan no momento presente, aínda que en mal estado, no lugar de Pescadoira.

³⁰ A fábrica de conservas ocupaba o solar Montero Ríos nº7 no que, tras o derribo completo, o achado de vestixios arqueolóxicos nas escavacións realizadas no ano 2000 non impediu que se edificara un complexo residencial de edificios.

³¹ Situada aproximadamente no actual nº41 de Montero Ríos, no momento presente existe un edificio de baixo, tres plantas e baixo cuberta.

Narciso Galup³² e, por último; a salga de **Salvador Gil Montells**³³ herdada posteriormente polo seu neto Abelardo Gil “O Mouro” con cascadeiro e autorización de secadoiro de aparellos.

Figura 10. Vista do almacén A Obra, o peirao de Tapias e secadoiros de redes con postes de pedra e vigas de madeira, entre os anos 1926 e 1936, polo fotógrafo alemán Otto Wunderlich. Na area da Praia había vexetación

Fonte: WUN-08211, Instituto de Patrimonio Cultural de España, Ministerio de Cultura

³² Aproximadamente no lugar que agora ocupa o edificio en Montero Ríos 51.

³³ Aínda no momento presente pode observarse a estrutura da zona de prensas ou morto na casa número 55 da rúa Montero Ríos. O cascadeiro estaría situado na vivenda e local que fai esquina con Matilde Bares.

Figura 11. Secadoiros de redes en Montero Ríos, ao fondo, o peirao de Tapias en Pescadoira, ca. 1940, por postais Lucien Roisin

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Figura 12. Pescadoira ca. 1940, por postais Lucien Roisin. Ao fondo, o peirao de Tapias. Tamén se observa a Capela Vella

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Figura 13. O antigo almacén A Obra no lugar de Pescadoira cara finais dos anos 1940, en estado de abandono. Redes e roupa a secar. Do primitivo peirao de madeira de Tapias so quedan os restos dos piares, e pódese observar a rampla

Fonte: Archivo Attilio Gaggero.

Segundo narra o historiador Lino Pazos Pérez, a fábrica de Gaggero, unha das que adquiriría maior prestixio, cesou a súa actividade nos anos oitenta, ficando abandonada “durante longos anos, o que provocou a deteriorización das instalacións e a ruína das súas construcións “en serra”, salvándose pouco, ou case nada, do que atesouraban, fóra dalgunhas pezas que, grazas ao seu tesón, conseguiron recuperar da súa desaparición total algúns coleccionistas e amigos persoais da familia Gaggero” (2018: 19). A pesar de conservarse ata case finais do século XX, o deterioro acumulado e un incendio no ano 1992 fixeron que quedara practicamente destruída, construíndose un edificio en altura no seu lugar.³⁴

Seguindo co documentado por Arturo Sánchez Cidrás, a parte central do areal identificado como a Ribeira³⁵, atoparíamos outras máis instalacións. De

³⁴ A altura do actual Monterio Ríos 19 e parcela anexa, aproximadamente, fronte ao peirão que aínda se conserva parcialmente en Pescadoira.

³⁵ Das actuais rúas Matilde Bares a Johan Carballeira.

novo de oriente a poñente; a salga de **José Julián Santos**³⁶; a de **Emilio Gaggero**³⁷; a de **Manuel Riobó Guimeráns**³⁸; os dous almacéns herdados por **José García Parada** o “Raposo” e o seu irmán Agustín³⁹; o coñecido Almacén do Rei adquirido por **Salvador Massó Palau**⁴⁰; o Almacén de Piñeiro da familia **Abal-del Río**⁴¹ de primeiros do XIX (1998:88) e, finalmente, a salga de **Juan Vergés Coll**⁴² que absorbera a familia Massó e sobre a que edificará a conserveira (1998:90).

Finalmente, na Banda do Río podíanse contar tres máis: a salga e cascadeiro da familia **Moreu** herdada pola familia Galup e posteriormente Bolívar⁴³; a pequena salga sobre a area de **Emilio Pais**⁴⁴ a de **Francisco Garrido**⁴⁵ e, por último, a salga antigamente situada en Can do Penedo coñecida posteriormente como *A Requisa*⁴⁶, propiedade de **Narciso Galup**⁴⁷ (1998:90).

³⁶ Aproximadamente no edificio Montero Ríos número 65 e vivenda tradicional anexa, aínda conservada.

³⁷ Números 67 e 69, conservadas con uso vivenda.

³⁸ Desaparecida, onde se localiza o edificio número 71.

³⁹ Conservada en parte, en moi mal estado, na traseira de Montero Ríos nº 91, na calexa que une esta rúa, a través dun aparcadoiro, con Pazos Fontenla. Trátase dun dos poucos exemplos sobreviventes, en Bueu, da arquitectura tradicional de casa con patín. A anterior edificación, desaparecida, era un dos escasos excepcionais exemplos da arquitectura tradicional galega con solainas no núcleo de Bueu.

⁴⁰ Situábase onde hoxe podemos atopar o Museo Massó con enderezo Montero Ríos s/n. A autorización das obras na fachada nova da edificación solicitouse en 1925, a planta baixa acollía o comedor da fábrica. En 1928 créase o Museo.

⁴¹ Os Almacéns de Piñeiro consérvanse en parte e están integrados nas instalacións do Museo Massó. Actualmente os píos que sobreviviron foron os únicos, de todas as salgais do litoral da Praia, que foron restaurados e se poden visitar.

⁴² Derrubada a raíz da construción da nova fábrica de conservas no primeiro terzo do século XX, que sería a súa vez derrubada, xa a comezos do XIX, para construír o actual complexo residencial da mazá Massó de 60.000 m² de superficie construída.

⁴³ Consérvase con uso residencial, no nº133-135 de Montero Ríos.

⁴⁴ Desaparecida por completo, reconvertida no local que logo sería o Auxilio Social, aproximadamente situado entre a Carpintería de Ribeira e a antiga serra de Madeiras Freire.

⁴⁵ Consérvase a vivenda, con baixo hostaleiro, en Montero Ríos 207.

⁴⁶ De alto interese arquitectónico, foi primeiro abandonada e logo derrubada definitivamente pola acción das marusías na Banda do Río. Hoxe no seu lugar atopamos parte do recheo e complexo residencial formado polos edificios nº52 e nº54 da rúa Montero Ríos, entre outros.

⁴⁷ É recorrente que os mesmos apelidos aparezan unha e outra vez entre os industrias da salga, que representarán un grupo social pechado cunha “excesiva endogamia, con

Figura 14. Vista da Praia de Bueu entre os anos 1926 e 1936 na zona da Banda do Río, dende a estrada a Beluso, coa Requisa en primeiro plano, polo fotógrafo alemán Otto Wunderlich

Fonte: WUN-08211, Instituto de Patrimonio Cultural de España, Ministerio de Cultura.

Figura 15. A Praia, zona da Banda do Río, en 1916. Na esquina, abaixo a esquerda, pódese ver A Requisa

Fonte: Arquivo Sánchez Cidrás.

matrimonios que emparentan os distintos salgadores entre si, mantenos illados do resto da sociedade, formando un grupo propio” (Sánchez Cidrás et al., 1998:45)

En canto ás características espaciais dun establecemento industrial de salgadura, que podía incluír ou non a vivenda da familia propietaria, pódense distinguir unhas determinadas características comúns. Sánchez Cidrás, Cerviño Meira e Fernández Aldegunde explican como nos espazos existían dúas zonas claramente diferenciadas no recinto amurallado: a *chanca*, na que tiña lugar o proceso químico mediante o cal se curaba o peixe e as *prensas ou morto*, onde tiña lugar o proceso mecánico de prensado e envasado (1998:47). No caso de contar con vivenda permanente, esta adoitaba ter dous andares, situándose os cuartos familiares no superior abríndose á fachada principal. A planta baixa acollía a “adeга, oficina, almacén ou incluso chanca” (1998:48), e estendíase máis alá do corpo principal:

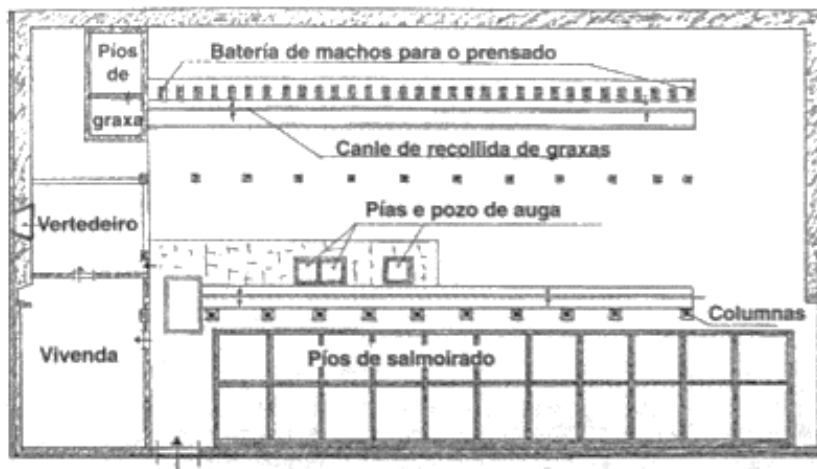
A construción útil da fábrica-almacén rodea o circundado, creándose un espazo interior, o patio, lugar de dimensión variable relacionado co tamaño do almacén. O espazo fabril componse duns cubertos de tella nos que se albergan o morto, a chanca e, e posiblemente, os alfolíns, a carpintería, os pozos do saín e a fonte do manancial (só nos casos de que esta exista) (1998:48)

Os cubertos que adoitaban ter teitume a unha auga, pechaban o patio en forma de U no que se recollían as augas pluviais. A estrutura era extremadamente sinxela, muros e columnas realizados en pedra, tesoiras de madeira e cuberta de tella (1998:49). Os píos da *chanca*, normalmente en número par distribuídos simetricamente⁴⁸, estaban escavados na terra e sostiñan a carga do terreo cos seus muros de perpiaño. Nalgunhas salgas se empregaban simplemente barricas (1998:50). O *morto* hospedaba o sistema de prensado que podía variar en función das súas características: as pancas lineais cun sistema de apoio de machos, argolas ou sables, activado pola colocación dun peso no extremo oposto, ou a técnica de fusos perpendiculares (1998:52-54). Por último, no alfolín constituía un cuarto a parte no que gardar o sal; a poza do saín recollía a graxa liberada polo peixe no prensado, que circulaba por unha canle ata depositarse por gravidade e, finalmente, o manancial abastecía o complexo para preparar a salmoira⁴⁹ e limpar o peixe antes de ser prensado (1998:56-58).

⁴⁸ Os autores especifican: “a chanca máis pequena que atopamos documentalmente nas salgaduras de Bueu está composta por catro pares de píos, porén o número normal para as salgaduras pequenas era de seis pares máis de dez no caso das maiores” (Sánchez Cidrás et al., 1998:50).

⁴⁹ Salmoira: “Auga saturada de sal, particularmente aquela en que se conservan carnes, peixes e outros alimentos”. Dicionario da Real Academia Galega.

Figura 16. Planta da salga de Mourisca, con 22 píos e vivenda terrea no extremo do recinto, esquematizada por Manuel Aldao Portas

Fonte: Sánchez Cidrás et al., 1998:47.

Entre os múltiples almacéns de salga que poboaban a Praia, estaba o vello Almacén do Rei, que, pola súa singular transcendencia na historia urbana da vila, merece unha mención á parte. O seu nome nace da súa antiga función de alfolín real no embrionario núcleo de edificacións. O inmobile situado na Ribeira, como vimos, sería adquirida polo fomentador Salvador Massó Palau en 1816. Massó Palau era procedente de Blanes na costa de Girona, onde se coñece que membros da súa familia que pilotaban embarcacións de cabotaxe lle farían coñecer a costa bueusa (Muñoz Abeledo, 2011:115). Aquí se desprazou coa súa familia, a súa compañeira Esperanza Ferrer y Ros e os seus catro fillos: Gaspar, Salvador, José e Esperanza (2011:116). Neste lugar a familia funda a pequena salga que no ano 1883 sería a base da sociedade “La Perfección”, creada xunto aos franceses Félix Domingo e Paul Dargenton. Esta sociedade estivo en activo ata os últimos anos do século XIX, sendo pioneira na transición a fábrica conserveira que —como sería o caso de moitas outras industrias da salga locais— a finais do século XIX. Continuaría entón sendo explotada pola segunda xeración da familia, concluíndo na fundación da empresa Hermanos Massó, e consolidando a importancia clave da industria familiar no desenvolvemento da vila nos séculos posteriores.

O porto na protoindustrialización do XIX

A presenza das industrias da salgadura amosan unha *protoindustrialización* do núcleo bueús durante o século XIX que se viu limitada, sen chegar a

desenvolverse por completo, pola falta de infraestruturas industriais e para o transporte (Cerviño Meira, 2017:98):

a falta de infraestruturas tanto viarias como portuarias deixa desradicado o territorio. Por unha banda, a ausencia de ferrocarril dificulta as vendas en fresco na lonxa do peixe daqueles produtos que non teñen como finalidade a industria salgadoiro-conserveira [44 conexión Vigo-Madrid]; da outra banda, a imposibilidade de habitar o porto de Bueu como punto comercial [...] obriga a desprazar a frota mercante de altura, vinculada as familias salgadoras [...] Unicamente finais do século gozará dos beneficios de implantación da nova industria conserveira, ligando a ela e economía local da primeira metade do século XX. (Cerviño Meira, 2017:102)

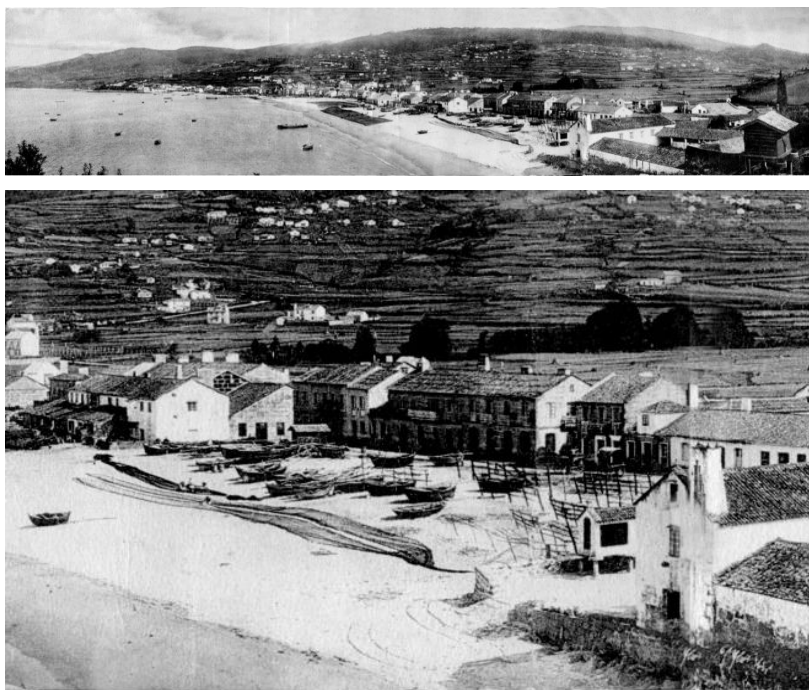
Naquel tempo, a área da Praia de Bueu, cun quilómetro aproximado de lonxitude, cumpría unha función ben distinta á actual. A Praia era un areal único dende Pescadoira ata O Penedo, e estaba atravesada pola desembocadura das ramificacións do río Bispo, que tomaban importancia obrigando a construír pontes⁵⁰. Os pequenos regatos nos que se transformaba o curso da auga do río recorrendo o terreo baixo bautizando lugares como As Lagoas, sendo conducidos por medio de canles dende tempos inmemoriais para aproveitamento agrario (regadío), primeiro, e industrial (muíños e factorías), despois, resultando complexo aínda a día a día de hoxe discernir o que sería o seu curso natural entre as diversas ramificacións que xa están consolidadas nestas datas.

Así, coa condución das augas que nacían no val, o desenvolvemento do núcleo litoral foise configurando paseniño sobre un ecosistema dunar no que se asentaron os almacéns e primeiras vivendas, secadoiros e outras construcións adxectivas entre as que mesmo podíamos atopar hórreos ao pé do mar. As fontes documentais consultadas por Sánchez Cidrás en relación á Sesión Ordinaria do pleno do Concello de Bueu do día 29 de abril de 1868 así o proban. Na acta da sesión recóllese o conflito entre os propietarios de dous hórreos na parte central do areal e o mandato administrativo para retiralos que sería finalmente atendido⁵¹.

⁵⁰ Especialmente, en dous puntos principais: en torno á intersección da actuais rúas (1) Rosalía de Castro e (2) Alexandre Bóveda con Montero Ríos (onde hoxe aproximadamente se situarían o Hotel Incamar e a Carpintería de Ribeira, respectivamente).

⁵¹ [...] Desuse conta das solicitudes que elevaron á Alcaldía Dn Gaspar Massó e Dn Jaime Bolibar pedindo se lles permitise conservar no sitio que hoxe están, ou sexa próxima, o do primeiro, á Consistorial e fronte á súa respectiva casa o do segundo, os hórreos que implantaron na Praia desta Vila, toda vez segundo as disposicións tomadas pola

Figura17. Postal completa e detalle da vista xeral de Bueu ca. 1915, dende O Penedo, e ampliación da zona do recheo da Banda do Río na actualidade. Na ampliación pódese apreciar as vivendas do areal, as embarcacións varadas, as artes e os secadoiros de redes e de polbo, así como a presenza de hórreos na area que foron eliminados con posterioridade a comezos do século XX. A dereita, A Requisa

Fonte: Colección de postais de E. Díez. Arquivo Attilio Gaggero.

Axudantía de Mariña en Bueu á limpeza da mesma e que estivese desembarazada de todo estorbo, parece quere privarse de telos na paraxe que se recoñecen; e como non pode toleralo nin consentilo o Concello porque ademais de esquecer os seus deberes choca directamente coas medidas adoptadas pola citada Axudantía á quen se dispensou a reparacións debidas para levalas a feliz termo, considerando ademais, que outras persoas secundando a aquelas, desviaron os que tiñan fronte as súas casas no sitio de Pescadoura e finalmente que non se lles recoñece dereito de propiedade sobre o terreo no que se implantaron os citados hórreos, acorda o Concello por unanimidade se lle denegue aos expresados Dn Gaspar Massó e Dn Jaime Bolibar a pretensión que intentan, aínda que concedéndolles por un trazo de consideración quince días de termo a cada un para que os retiren e fagan desaparecer do sitio trasladándoos a onde mellor lles acomode sempre que non estorben, comunicándolles así polo señor Presidente. Co o cal levantouse a sesión. Tras todo o cal e certifico [Sinatura do alcalde e concelleiros presentes] (Sánchez Cidrás, 2017, abr. 23).

Ademais de acoller un bo número de hórreos, neste período o areal bueués era o centro utilitario no que tiña lugar o desenvolvemento da actividade protoindustrial. Sobre a area varaban e arranxábanse as embarcacións cando aínda non existían infraestruturas portuarias; sobre a area descargábase o peixe, o sal e demais mercadorías; sobre a area emendábanse as artes, dispoñíanse os secadoiros sobre os que descansaban as redes e curaban os produtos do mar, e sobre a área producíanse os intercambios, cando non existía lonxa nin mercado cuberto, comerciando a viva voz.

Figura 18. Venda de peixe a viva voz na boca da Vereá, na década dos vinte. Ao fondo, a caseta dos carabineiros

Fonte: Arquivo José María Massó.

Figura 19. Peixeiros nos anos vinte

Fonte: Arquivo José María Massó.

Sánchez Cidrás recolle na súa bitácora dixital os primeiros pasos da consolidación do areal como lugar chave para a industria a pesar da inexistencia de infraestrutura portuaria. O autor destaca o papel xogado polos fomentadores a través da solicitude administrativa ao goberno municipal no tempo do alcalde Agustín Gelpí Serra co fin de poder habilitar a Praia para o embarco e desembarco de mercadorías, e que sería resolta coa publicación do Real decreto do 22 de agosto de 1872. Dende o seu competente punto de vista este “foi un fito importante para o pobo pois aínda que había as limitacións de necesitar autorización da aduana de Marín, xa recaía a responsabilidade de vixilancia e control no posto de carabineiros de Bueu” (2014, set. 9). Os intentos anteriores de habilitación do porto natural de Bueu víranse frustrados “a causa da oposición marinense por canto aquel porto quedaría gravemente afectado (case a metade das exportacións salgaduras dese porto realizábanse por veciños de Bueu, no ano 1840)” (1998:35). Mais o certo é, que a consecución dun porto exportador propio resultaba fundamental para os industrias da salga nun século, o XIX, no que a falta de infraestruturas viaria obrigaba irremediamente a empregar a vía marítima (1998:42).

Figura 20. A Praia de Bueu a comezos do século XX. So existen os peiraos de madeira de Tapias e Massó, e apréciase a variable desembocadura do río, facendo unha lagoa. A zona máis densamente poboada sitúase na máis alá do río, na “banda” da ribeira

Fonte: Arquivo Sánchez Cidrás.

Na area da Praia tamén se levaban a cabo outros traballos indispensables neste tempo, como o atado de redes⁵² ou a carpintería de ribeira. Este último no lugar idóneo na desembocadura dunha das ramificacións do Bispo no que poder empapar a madeira, onde tempo despois se construírían os primeiros cubertos e instalacións que sobreviviron ata a actualidade. Tamén transformaban a paisaxe da Praia os secadoiros, que no século seguinte, coa intensificación do proceso industrial, conquistarían cada vez máis terreo, non chegando a ser suficientes os espazos dispoñibles para tal fin na Praia.

⁵² As atadeiras eran as encargadas desta dificultosa labor xa dende tempos inmemoriais. Recolle Estévez Castro: “parece que en tempos antigos se fabricaban redes con liño do país; que logo se empregaría outro liño traído de Rusia, ate que posteriormente se traería de Cataluña o fío xa feito. As mulleres dos mareantes fiaban o fío e facían as redes, tecendoas con agulla e o molde, “muro”, e despregando niso notable habilidade” (1997:165).

Figura 21. O núcleo urbano de Bueu a comezos do século XX. Apréciase a salga da Obra en Pescadoira (actual Club do Mar) construída en 1906, o Concello, o peirao da factoría Massó, e a desembocadura do Bisbo e a súa ramificación no lugar reparación de embarcacións onde estaba o estaleiro, seguido da industria da salga de Pais, na area

Fonte: Luís Barreiro Rúa, Arquivo Sánchez Cidrás.

As infraestruturas básicas de abastecemento de auga e saneamento

Neste tempo o desenvolvemento do asentamento litoral embrionario de Bueu non virá acompañado dunha infraestrutura suficiente de abastecemento. A auga non estaba nas casas máis si nos regatos, fontes e lavadoiros. Estes eran os centros arredor dos cales se subministraba a poboación, chegando a conformar, como espazos de encontro social, lugares de auténtica expresión da cultura popular, principalmente para as mulleres. Elas eran principalmente as encargadas dos traballos asociadas á auga como o lavado, limpeza ou carretaxe de baldes, nun tempo no que ademais do traballo asalariado na industria da salga, tiñan que asumir a dobre carga do traballo de coidados no fogar e de crianza.

En canto a este tipo de espazos, así describe a autora Mari Vega Cerqueiro os lavadoiros no seu libro *As lavandeiras*:

Os lavadoiros son superficies fortes e axeitadas para refregar a roupa. Hainos de superficie plana —feitos de pedra, madeira ou cemento— e hainos que son superficies construídas para encorar a auga —maseiras e canetas. Estas superficies poden ir colocadas en calquera sitio que teña auga limpa, un pouco parada e con bastante fondo. Os sitios máis comúns son os ríos, as fontes e os regatos. Os lavadoiros de pedra poden ser naturais ou construídos por un

canteiro e colocados de tal xeito que non se mova, gornecidos con outras pedras e cunha inclinación de 25° (Vega Cerqueiro, 2002:58-59).

Ademais desta instalación permanente que podía ou non estar cuberta, habería que sumar a estes lugares a ocupación temporal dos espazos adxacentes mediante o clareo ou o secado, un proceso a través do cal se tendía a roupa en tendais sustentados por paus, en muros ou sobre improvisados arbustos silvestres, “contribuíndo a vestir a paisaxe de lá e liño do país, e dando unha visibilidade indiscutible a unha actividade indispensable” (Novas e Paleo, 2018:193).

Neste sentido, no inicial núcleo urbano de Bueu, atopamos dous lavadoiros principais e varias fontes que sinalarían estes lugares. Por un lado, o antigo lavadoiro de Amieiras alí onde minoraba o río Bispo⁵³. Por outro, o lavadoiro e fonte da Banda do Río. Outras fontes próximas sería a situada na Carrasqueira e a da Barca, ás que habería que sumar os propios mananciais dalgúns almacéns situados en Pescadoira, onde amosaban unha maior concentración. Mais o novo centro da vila carecía dunha dotación específica da que poder subministrarse na Praia.

⁵³ En conversa con Sánchez Cidrás, indica que o antigo lavadoiro de Amieiras non estaba na situación actual no lugar no que o río Bispo atravesa Pazos Fontenla, senón nas Lagoas. En 1925 o Concello merca os terreos para construír o lavadoiro, que en 1938 será trasladado e mellorado a través dunha subvención de 963 pesetas da Xunta Provincial de Axuda a Municipios. Finalmente, retéllase no ano 1951.

Figura 22. Mulleres e nenas lavando a roupa no río Bispo directamente nunha laxe ao seu paso pola Banda do Río, ca. 1915

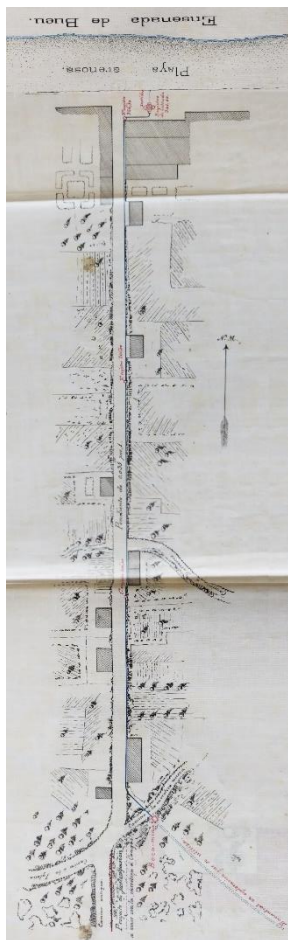

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Motivado por esta carencia e o ininterrompido crecemento do núcleo, destaca a fins do século XIX, o “Proxecto de abastecemento” do arquitecto Jenaro de la Fuente Domínguez (1851-1922) en 1885. A iniciativa reflexa de xeito rigoroso algunhas das demandas principais da época. Na súa memoria o arquitecto afincado en Vigo redacta o encargo do alcalde Jaime Bolívar en 1885, explicando que nese ano no núcleo da Praia había 127 vivendas (sendo o total da veciñanza parroquial 1620 persoas) para os que o caudal situado ao oeste da Praia (a desembocadura do Bispo) non cubría a demanda de auga potable. Ademais a poboación estaba agora concentrándose na parte central do areal, afastada do regato que, por outro lado, estando no seus niveis máis baixos practicamente desaparecía: “como consecuencia de tan deficiente situación os veciños teñen a necesidade de acudir a algún que outro propietario dun pequeno manancial ou pozo”, indicará o técnico (Sánchez Cidrás, 2015, abr. 1). A solución a atopaba no manancial preto de onde agora está o Ramal dos Galos onde proxecta unha mina e a súa boca, de aí a canalización ao longo de Príncipe ata chegar á fonte situada na súa chegada a Praia,⁵⁴ autorizada no ano 1911.

⁵⁴ Esta fonte proxectábase na marxe este do cruce entre Príncipe, actual Eduardo Vincenti, e o Camiño da Praia, actual Montero Ríos. Finalmente construíuse a comezos

Figura 23. Plano xeral do proxecto de abastecemento de augas á Vila de Bueu de 1885 entre a Boca da Vereia e o Ramal dos Galos. A pesar da ocupación da fronte marítima, chama a atención o uso esencialmente agrícola das parcelas que dan fronte a esta vía principal de comunicación á Praia (incluída a da futura Casa do Concello). Confírmase a finais do século XIX a concentración da poboación da Praia na Ribeira, na Banda do Río e en Pescadoira, relativamente densificadas

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu. Autor: Jenaro de la Fuente Domínguez.

do século XIX uns metros máis ao noroeste, aproximadamente onde logo aparecería a fonte que separaban a antiga praza de abastos e a lonxa corada por unha dorna, e na que hoxe segue existindo unha fonte decorativa que conserva a embarcación e lembra ese lugar. A orixinal trasladouse ao lugar do Valado e pasou a ser coñecida como a Fonte do Cura.

Así mesmo, neste período tamén resultaría primitiva a infraestrutura de saneamento, reducida ao uso de cunetas e a construción de desaugues. Por exemplo, entre os datos recollidos en *Reconocer Bueu*, Estévez Castro apunta a intención de construír o cano de desague da rúa Príncipe en maio de 1898 “con saída ao mar, cuberto con lousas. O faría Ventura García” (1997:135). Pódense considerar os primeiros pasos na construción da dotación de saneamento público da vila.

En canto as **infraestruturas de telecomunicacións** neste tempo, Estévez Castro cita que en 1862 o Concello solicita unha estafeta de Correos e que en 1897 xa había dende algúns anos, administrador subalterno de Correos (1997). Tamén había en Bueu estación telegrafista da que se ten constancia de apertura o público en 1889. Así mesmo, data de 1911 unha solicitude á Deputación Provincial do Concello de Bueu dun proxecto de establecemento dun centro telefónico, xunto cos Concellos de Marín, Cangas e Moaña —en man común⁵⁵, para dotar desta infraestrutura á península do Morrazo.

Paralelamente no século XIX, a fábrica Massó sería pioneira na instalación en 1895 dunha liña telefónica privada para comunicar a sede principal coa fábrica de salga de Mourisca, máis ata 1920 non se acordaría por parte da Dirección Xeral de Comunicacions tender a liña telefónica que uniría Pontevedra, Marín, Bueu e Cangas. 1923 sería o ano no que o teléfono público radicado na oficina de Correos de Bueu comezou o seu tránsito para ser atendido en diferentes vivendas do Camiño da Praia, a última a das irmás García Castro, onde durante cincuenta anos deu servizo á poboación ata nada menos que o ano 1975.

Redes de comunicación e transportes

Como xa se adiantou, o núcleo litoral de Bueu formaría parte dun entorno illado con graves carencias para o desenvolvemento industrial, estruturado principalmente a través dunha rede peonil de camiños de pé. Neste contexto, serán as rutas marítimas as que permitan comunicar a vila con lugares máis afastados. No seu circuíto comercial os fomentadores levarán produtos como a sardiña salgada, prensada, graxa de sardiña ou aceite de saín e molcas a diferentes portos mediterráneos como Barcelona ou Valencia, onde contaban con axentes cos que liquidar contas futuras. Este ciclo irase perfeccionado nas continuas xeracións de administradores da salga no emprego da súas propias embarcacións de cabotaxe nas viaxes de ida e tamén de volta —e de aproximadamente dous

⁵⁵ Sánchez Cidrás remonta os orixes da Mancomunidade do Morrazo a 1904, referíndose a Acta da sesión ordinaria do 2 de setembro na que Moaña, Cangas, Marín e Bueu deliberaron asociarse “para todos os fins que redunden en ben xeral da colectividade” (2021 ago. 8).

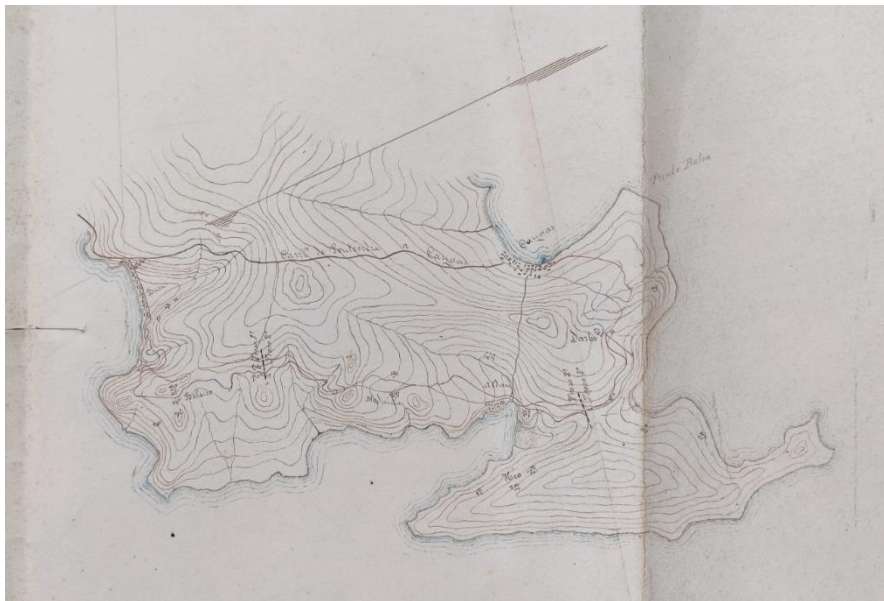
meses de duración—, no que cargaban sobre todo sal⁵⁶, pero tamén viño, augardente, metais como cobre ou chumbo e outros produtos alimentarios (Rodríguez Ferreiro, 2003b:242).

Rodríguez Ferreiro confirma como este auxe do comercio marítimo nesta época contrasta co limitado transporte por rede viaria, que ata a mellora impulsada polo político español José Moñino y Redondo I conde de Floridablanca a finais do século XVIII, non verá a súa afluencia aumentada en detrimento do transporte por mar (2003b:285). Mais será aquí cando o comercio terrestre do produto do mar galego chegue a lugares como Madrid grazas ás persoas que arreaban mercancías en animais de carga, os arrieiros, quen posuían ademais unha imprescindible iniciativa negociadora (Cervino Meira, 2017:96).

Para que isto finalmente se de resultará clave o papel da estrada provincial orixinariamente concibida como *Carretera Coruña-Tui* (no momento presente PO-551), e que foi executada a iniciativa estatal en tempos do ministro galego Eugenio Montero Ríos (1832-1914) seguindo o trazado do antigo Camiño Real como estrada de Bueu a Cangas. No célebre libro *Reconocer Bueu* de José María Estévez Castro recóllense algunhas destas actuacións por orde cronolóxica. Así podemos ler que en 1855 chégase a un acordo con Cangas para arranxar o Camiño Real; en 1879 xa estaba executado un tramo da estrada de Bueu a Marín que en 1881 estarían sendo pagadas obras executadas, e en 1891 operaría o tramo Cangas a Bueu polo que en 1886 se ordena derribar a parede dun muíño no lugar de Trasouto (1997:134). Como indica a investigadora Luisa Muñoz Abeledo, o propio Gaspar Massó Ferrer escollido deputado provincial no 1884, “xunto con outros industrias, formou parte da comisión que xestionou a estada que unía Bueu e Cangas a principios do século XX” (Muñoz Abeledo, 2011:33).

⁵⁶ Para Rodríguez Ferreiro este feito explicaría “a decadencia das salinas do Salnés nestes anos” (2003b:242-243).

Figura 24. En negro, o trazado da estrada de Pontevedra a Cangas ao seu paso pola vila de Bueu e, en vermello, o camiño de Bueu a Beluso, pasando por Bon, Mendiúña, Aldán, Darbo e, de novo, a Cangas. Data e autorías descoñecidas

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9355/16.

Centrándonos no relativo ao viario do núcleo de Bueu, existían neste tempo o Camiño da Praia (actual Montero Ríos) e a perpendicular Príncipe (Eduardo Vincenti) que enlazaba co Camiño a Igrexa (Ramón Bares) e a estrada provincial. Mais dende mediados do século XIX varias obras foron sendo acometidas. Estévez Castro da conta de que no ano 1849 lévase a cabo o camiño de enlace entre a Praia de Bueu e a Praia de Beluso polo Penedo; en 1855 constrúese unha ponte e caño no camiño á Igrexa ao lado do muíño (na actualidade no punto en que o río Bispo atravesa a estrada, a altura da fonte do cura); en 1887 chégase a un acordo para o arranxo do Camiño da Praia (Montero Ríos á altura de Pescadoira) para facilitar o paso dos coches de cabalos na proximidade da factoría Tapias, e en 1899 arránxase o muro da rampla da fonte de Pescadoira ante o temor de posible envorco do coche de liña empurrado por cabalos. Outra das cuestións que preocupaban neste tempo foi o aliñamento e rasante das vivendas na actual Rúa Montero Ríos, sobre o que en xuño 1901 por acordo municipal resólvese respectar á liña e rasante establecida nun plano do arquitecto Siro Borrajo (Estévez Castro, 1997:134-135).

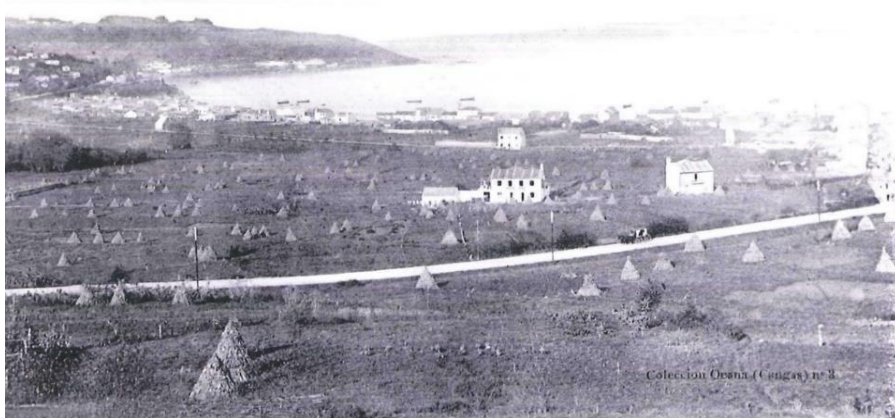
Moito antes de que os automóviles chegaran á Praia de Bueu, o coche de cabalos era o medio de transporte máis común. Segundo Estévez Castro, en 1899 había en Bueu dúas empresas de coche de cabalos para transporte de persoas as

vilas de Cangas e Marín, centros dende os que logo podías desprazarte en barco de vapor a Vigo, ou en tranvía a vapor a Pontevedra, respectivamente. Eran as de Antonio Domínguez (Antonio de Rosario) e Francisco Domínguez (Cabanillas) cuxas cocheiras se atopaban no Camiño da Praia, con coches bautizados como: *Invencible*, *El Recreo 1*, *Iniciadora*, *Industria* e *Competidor* (1997:195). Os coches podían ser grandes ou pequenos, estes últimos denominados “cestos” pola súa materialidade similar ao vimieiro, con capacidade para seis persoas sentadas. A maiores, existían carros que levaban e recollían mercancías dos balandros que facían a travesía entre Cangas e Vigo ou se a ruta era cara Marín transportaban tabais⁵⁷ de sardiñas para a o seu transporte marítimo (Estévez Castro, 1997:195-196).

Figura 25. Carro de cabalos pola estrada provincial de Bueu a Cangas, ca. 1916. Ao fondo, a liña da estrada Bueu a Beluso, actual Pazos Fontenla. Dende á Graña ate ao camiño ata practicamente a fronte marítima sementábase millo, todo eran paleiras

Beluso 6-8-1916

PONTEVEDRA - BUEU - Vista General

Fonte: Colección de postais Ramón Ocaña, Arquivo da Asociación Cultural Santos Reis.

⁵⁷ Tradicionalmente o tamaño dos envases empregados polas factorías de salga dependía directamente do método de transporte empregado. Así no século XIX por exemplo, a predominancia do transporte marítimo permitiría o uso de *pipas*, *medias pipas* ou *terços*, maiores que os tabais, popularizados para facilitar o transporte posterior por ferrocarril (Sánchez Cidrás et al.,1998:74).

Figura 26. Estrada provincial de Bueu a Cangas no seu encontro con Montero Ríos, en Pescadoira, ca. 1960

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

A maiores, Sánchez Cidrás recolle que en 1888 existiu un proxecto de ferrocarril de vía estreita ata Bueu que foi incluído no Plan Xeral do Ministerio de Fomento daquel tempo e que proxectaba un sistema de ferrocarrís secundarios a nivel comarcal. O convoi partiría do porto bueués e chegaría a Cangas nun período no que este medio de transporte xogaba un papel fundamental para o desenvolvemento da industria da salga, se ben nunca foi realizado (2014, set. 26).

As primeiras dotacións da Vila de Bueu, equipamentos civís e relixiosos

O século XIX vai destacar por acoller a creación definitiva de Bueu como entidade administrativa. A Vila de Bueu constitúese como municipio o 30 de novembro de 1836. Nesta data xa existen persoas rexentando a alcaldía. Previamente, existira o Concello inscrito como “As sete parroquias de Bueu” durante o Trienio Liberal e 1821 ao 1823, máis non chegaría a consolidarse polo golpe do estado e restauración do absolutismo levado a cabo polo monarca Fernando VII. Dende xullo de 1850 Bueu é ademais declarado Vila por Cédula

Real⁵⁸ (1997:353). Son tempos de axustes administrativos nos que por exemplo, en sesión plenaria do 1869 trátase a vontade da veciñanza de Aldán e Hío de segregación. Ambos territorios formaban parte do municipio naquel momento, mais alegando razóns de comunicación territorial solicitan dividirse co fin de anexionarse a Cangas. A separación sería confirmado no mes de marzo de 1873 (1997:353).

Deste momento son tamén os símbolos municipais hoxe instaurados na bandeira e escudo da Vila, e que como confirman os selos oficiais empregados nunha carta de alcaldía de 1876 recollida no Arquivo Histórico Nacional:

Os selos anteriormente reproducidos son os que usaron o servizo do Concello e de Bueu provincia de Pontevedra, viñeron e veñen constantemente usados dende a creación do Municipio que data de máis de corenta anos. O Bergantín e Corveta que ostentan flotantes no mar foron os emblemas que se creron simbolizaban mellor con este distrito como porto marítimo. Bueu Setembro 22 de 1876, O Alcalde, Manuel Gonzalez Pla (Sánchez Cidrás, 2012, mar. 23).

Figura 27. Selo da Alcaldía de Bueu en 1852

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

⁵⁸ No libro de Bautizados da parroquia de San Martiño de Bueu 1830-1852 no folio 343, nunha nota marxinal escrita polo cura Joaquín González, di: “Nota: Esta Parroquia desde hoy es Villa Pr Cedula Real”.

Figura 28. Detalle dos selos reproducidos na parte superior da carta de Alcaldía de 1872 nos que se poden observar o bergantín, embarcación mercante de dous paus de uso xeneralizado no século XIX, e a corveta con tres, de finalidade bélica e con maior tonelaxe e velame

Fonte: Sánchez Cidrás, 23 marzo 2012.

Con anterioridade á existencia da actual Casa do Concello de comezos do século XX, alugábase un baixo dunha vivenda de José María Massó, hoxe desaparecida, na Praia. En 1880 o Concello mercou a salga almacén de Pescadoira, logo Capela Vella, para acoller a Casa Consistorial, escolas e o xulgado, mais os danos causados no inmoible por mor dun temporal provocaron que se puxera de novo a venda, facéndose pública a poxa en 1891. Estévez Castro recolle que en agosto de 1888 a corporación municipal acorda edificar un novo edificio para nova Casa Consistorial, informando da renuncia ao desexo de edificala na fronte marítima citando “se desiste, por fin, o edificala na Ribeira, en sitio-solar de un almacén”. No seu lugar, acórdase mercar cinco vivendas (das que dúas son de planta baixa) máis un terreo inmediato con fin de crear dúas escolas, a Casa Consistorial e unha praza para Mercado en Príncipe (1997:134).

O expediente do proxecto do arquitecto natural de Ourense Siro Borrajo Montenegro data de 1902, e acolle na súa planta baixa as dúas salas simétricas para escola, os baños e o xulgado. A través da escalinata central conéctase coa planta alta onde se atoparían o salón de sesións, o arquivo, a secretaría, a alcaldía e un pequeno aseo inmediato á escaleira auxiliar que daría acceso ao baixo cuberta. Aquí, formulábase unha pequena vivenda de tres dormitorios, cociña, e salón comedor. Esta nova Casa Consistorial, con pequenas variacións pero na esencia a mesma que coñecemos hoxe, inaugurouse na primeira década do século XX, celebrándose sesións plenarias no 1906 aínda na antiga situación (1997:136).

Figura 29. Plano de fachada do *Proxecto de Casa Consistorial de Bueu* de 1902 polo arquitecto Siro Borrajo

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

En canto a equipamento docente, en 1847 existe constancia da primeira Escola mixta de Instrución Primaria de Bueu con localización descoñecida (Sánchez Cidrás, 2023: 61), que logo sería a escola de nenos nº1, e onde en 1878 sería mestre Ramón Bares Fariña. Esta escola estivo situada nun dos antigos inmobles derrubados para a construción da nova Casa Consistorial, pasando despois ao edificio que bautizaría a rúa que leva o seu nome, o que a partir de 1940 acollería o baile⁵⁹. Tamén Manuel Antonio Bares Fariña⁶⁰ exercía como

⁵⁹ Actual Ramón Bares nº12.

⁶⁰ Manuel Antonio Bares Fariña (1823-1891) era irmán de Ramón Bares Fariña (1832-1918) e pai de Matilde, Manuel Antonio e José Bares Giráldez. Ambos irmáns obtiveron o título de mestre de Ensinanza Elemental e o primeiro foi, ademais, alcalde e concelleiro de 1862-63 a 1868-69 en varias lexislaturas e nomeado mestre da escola pública de Cela en 1869.

docente nunha escola no Camiño da Praia⁶¹. En 1857 créase a escola de nenas n°1 trala segregación da escola mixta. En 1865, sendo mestra María Pastoriza Carballo, o Concello acorda alugar unha vivenda en Meiro coa escusa de que na Praia, ao carón do mar, non é conveniente, por tratarse dun lugar de completa corrupción das boas costumes (2023: 94). Nesta mesma escola ensinará a partir de 1893 Erminda (Abilia) Lamas Paredes, quen ademais de solicitar o traslado da escola a un lugar de mellores condicións, en 1897 reclama a igualdade salarial con Ramón Bares, quen tendo un número similar de alumnado gañaba tres veces o seu soldo (2023: 97). A mediados dos anos vinte, esta escola estará nun dos locais deseñados para ese fin na planta baixa da Casa Consistorial. De igual xeito, en 1989 existían ademais as escolas privadas mixtas coma o “Colexio particular Virgen de los Dolores” de Matilde Bares Giráldez na Banda do Río, logo en Príncipe⁶², e a de José Estévez Fariña na mesma rúa.⁶³

Neste incipiente máis aínda pequeno núcleo urbano, non existía un equipamento sanitario mais si houbo doutores que visitaban aos pacientes. En 1812 morreu o médico Manuel Pérez Lapido o que fora o único médico de todo O Morrazo (Sánchez Cidrás, 2012 nov. 22). En 1839 había un médico en Bueu que se chamaba M. José Puyol e nesas mesmas datas outro que exercía como tal chamado Antonio Meira (Sánchez Cidrás, 2016 dec. 4). Tampouco se ten constancia da existencia de equipamento deportivo, se ben xa se xogaba ao fútbol, nin de equipamentos socioculturais públicos. Naquela época os conformaban os bares e fondas, sobre os que se falará máis adiante.

En canto as construcións vinculadas á outras autoridades, Bueu contaba no século XIX con posto do Corpo de Carabineiros, corpo armado que tiña a finalidade de vixiar a costa e que posteriormente se integraría na Garda Civil. A caseta ou garita estaba situada en Montero Ríos na zona da Ribeira, sendo demolida e finalizada a construción dunha nova por iniciativa municipal en 1930, na que sería a intersección entre a rúa Baixada ao porto e o novo recheo⁶⁴ e dique-molle leste, executado nese período. Con anterioridade a estes feitos, Estévez Castro recolle que a finais de século, en 1898 o Concello solicita un

⁶¹ Actual Montero Ríos n°143.

⁶² Actual Eduardo Vincenti n°37, onde existe unha placa conmemorativa na fachada.

⁶³ Datos facilitados durante a revisión do manuscrito por Arturo Sánchez Cidrás.

⁶⁴ A nova garita era unha construción simple de cemento e uralita de nove metros cadrados, coa fachada norte aliñada a primeira lonxa que estaría situada nese mesmo recheo, onde hoxe estaría a Praza de Abastos. O corpo de carabineiros sería disolto en 1945 e integrados na Garda Civil logo da Guerra, pola súa lealdade durante a contenda ao goberno democrático da República. A autorización da demolición da garita, deshabitada dende ese período, sería autorizada finalmente en 1972.

posto á Garda Civil co compromiso de asumir a renda da vivenda cuartel (Estévez Castro, 1997:354). A cuartel situaríase próximo a fábrica Massó, no baixo dunha vivenda aproximadamente á altura do actual número 47 de Pazos Fontenla.

En relación ao equipamento relixioso, Bueu seguía contando coa antiga igrexa parroquial de orixe románica situada no Valado, anterior ao desenvolvemento do novo núcleo da Praia. Mais a mediados do século XIX o perigo de derrubo fixo que o templo sufrira reformas de calado e que segundo Estévez Castro rematarían en 1855, xunto coas do cemiterio (Estévez Castro, 1997:134). Sánchez Cidrás apunta á obriga de pechar a igrexa reflexada en acta plenaria do 28 de marzo de 1861 sendo alcalde Ramón Pla (2015, maio 3), recolléndose no texto as operacións a realizar:

Visto a pesar de solicitarse do Sr Gobernador da provincia da presentación neste distrito do arquitecto da capital para proceder á demolición das paredes da Reitoral Igrexa de Bueu deixándoas á altura que teñen as súas portas nada ate agora resolveu aquela superior autoridade como por outra parte ameaza o templo ruína teméndose unha catástrofe de día a día, e non pode tampouco sen a exposición dun gran risco practicar a operación dha. en razón de que ao verificalo sería fácil se resentiran as bóvedas da Igrexa a evitar a responsabilidade que sofre o Concello para se descoidase toda clase de medidas reparadoras despois de iniciarse este asunto como de consecuencias fatais e ter tamén obtido o competente permiso para pechar o referido templo acordouse polos Sres da Corporación oficiar co Párroco por conduto do Sr Alcalde por que sen perda de momento e baixo a responsabilidade e cargos que no seu día poidan exixirse, proceda a pechar as portas da citada Igrexa, sen prexuízo de que poida tomar as disposicións conducentes en orde ao culto divino, sempre que non sexan atentatorias á vida da veciñanza.

Na consulta realizada polo investigador ao expediente de proxecto e obras na igrexa de San Martiño xustifícase a pertinencia do mesmo en base á principal causa: a capacidade limitada do templo vello e os danos estruturais que presenta en cimentos, muros e armazón do tellado que dan lugar a desprendementos. O autor do proxecto do novo templo será o arquitecto Domingo Laredo Quintela nado en Santiago de Compostela no ano 1791 e titulado pola Real Academia de Belas Artes de San Fernando, e que propón unha solución austera e axustada ao prezo cun orzamento total de 160.689,9 reais. O aspecto exterior do templo era ben diferente ao do momento presente, ao atoparse recibados os muros de cachotería en morteiro de cal e area. A igrexa de Bueu en orixe, como a maioría das vivendas tradicionais, estaba caleada e era branca.

Figura 30. Procesión de San Martiño de Bueu ao arredor da igrexa parroquial, cos muros caleados de cor branca, en 1915

Fonte: Arquivo José María Estévez.

Á posta a punto do templo non evitaría anos despois o xurdimento dunha comunidade evanxélica en Bueu a finais do século XIX. Sería a partir de 1897 cando a comunidade evanxélica de Marín se expande á Praia, concretamente a punta do Penedo, dende onde difundirían a súa palabra ao paso das traballadoras e traballadores de Beluso que se desprazaban á fábrica (Estévez Castro, 1997:124). O asunto non chegou moito máis alá baixo a ameaza de despido por industriais da fábrica, animados polo párroco. Mais con data de 1891 aínda se rexistraron incidentes entre a comunidade evanxélica e a católica, creándose en 1905 escolas dirixidas por curas como campaña do Cardenal arcebispo Martín de Herrera para contrarrestar o avance dos “protestantes ingleses” en Galicia. Nestas datas no concello de Bueu continuaba habendo grupos anglicanos con actividade significativa, sobre todo na parroquia de Cela.⁶⁵

En canto á dotación de cemiterio municipal, Estévez Castro sinala como ata 1866 os enterramentos se levaban a cabo no chan arredor do templo aínda sen renovar, sendo nese ano o primeiro enterramento no cemiterio construído por Benito Iglesias cara o lado norte da igrexa (1997:140). O primeiro cemiterio municipal sería rematado por completo en 1897 (1997:141).

⁶⁵ Datos facilitados durante a revisión do manuscrito por Arturo Sánchez Cidrás.

Con referencia aos comercios cos que contaba o núcleo da vila nesta época pouco sabemos máis que nesta etapa comezaron a aumentar as profesións liberais en detrimento da tradicional industria manufactureira (Sánchez Cidrás et al., 1998:34). Así nestas datas aparece en Bueu a fábrica de tecidos de algodón de Agustín Gelpí da que saían os lenzos Jacquar (1997:34), una pequena fábrica de curtidos que non tivo autorización para ir a máis (Sánchez Cidrás, 2024 xan. 1) e das cero tabernas que había na parroquia de Bueu en 1752 pasamos a 17 en 1844 (1997:109).

Sen dúbida, o apoxeo da industria da salga durante o século XIX o provocou unha revolución demográfica na vila que fixo que a poboación se triplicase dende mediados do século XIX a comezos do XX e que terá o seu reflexo nas cada vez maiores dotacións do núcleo. Na etapa seguinte, a comezos do século XX, comeza unha procura técnica para o asentamento da poboación na ribeira da Praia, aínda con graves deficiencias na infraestrutura urbana para acoller o crecemento da poboación.

Figura 31. Persoal de La Perfección diante da fábrica a inicios do século XX. Pódese ver caseta carabineiros, a fonte que xa existía na Boca da Verea, persoas arrastrando a arte, e un carro de tracción animal. Percorren a beiramar tamén os paus da luz

Fonte: Arquivo Massó.

3. A planificación urbana na primeira metade do século XX

3.1 Afianzamento da poboación urbana e o plano de poboación

Da industria da salga á industria conserveira

A entrada no século XX supón o afianzamento e dotación de infraestruturas e servizos do asentamento da Praia e a súa consolidación como núcleo urbano. Os almacéns de salga continuaron cubrindo practicamente toda a liña litoral ata fins do século XIX na evolución dalgunhas das mesmas a conserveiras (Rodríguez Ferreiro 2003b:231). Esta transformación tivo un alto impacto e marcou o desenvolvemento económico e social da vila, na que comezarían a ver a luz modos de vida urbanos.

O número de mariñeiros crecería de xeito exponencial, máis as condicións xerais da poboación non se verían modificadas. A situación da clase traballadora da industria formada mulleres, homes e crianzas, seguía estando empobrecida e baseada en relacións de desigualdade. Destaca Estévez Castro que en 1918 houbo unha folga de mulleres traballadoras á fronte delas: Verísima Baena, Adela Gil Loira e Amparo “da Horta” (Estévez Castro, 1997:102), aínda que de momento continuamos descoñecendo as súas demandas.

Aínda que de xeito tímido ao comezo, a estabilización da industria conserveira —en concreto ao comezo da I Guerra Mundial en 1914— suporá a obtención de importantes beneficios na industria da e implicará exportacións masivas. Neste tempo, *La Perfeccion*, a fábrica *Tapias*, e outras, xa funcionaban a pleno rendemento como conserveiras.

En concreto a industria Hermanos Massó modernizarase e establecerase como factoría de referencia no estado Español. Con ela nacería o auténtico boom da industria conserveira local. A investigadora Luisa Muñoz Abeledo recolle como Hermanos Massó renovaríaa súa flota con tecnoloxía innovadora⁶⁶, demostrando un espectacular aumento do corenta por cento da produción entre 1923 e 1925. Os excepcionais beneficios darán lugar a construción da fábrica nova en 1927, a partir da cal se acadarían cifras moito máis abraiante pasando das aproximadamente 20.000 caixas fabricadas ás

⁶⁶ No seu capítulo “Los Massó. Dos siglos y cuatro generaciones de dinámica empresarial” da obra de 2011 *Las Familias de la Conserva: el Sector de las Conservas de Pescados a través de sus Sagas Familiares*, que a comezos do século XX “construíronse diferentes embarcacións de vapor con tecnoloxía anglosaxoa: os barcos denominados Massó 5 en 1916, Massó 6 no ano 1918, o Independiente, o Nuevo Silvestre e o Colón en 1920. A estes cabe engadir unha lancha motora, fabricada no ano 1925, e o Blanes, do ano 1927, que foi o primeiro sardiñeiro a motor da rexión” (Muñoz Abeledo, 2011:128).

180.000 de 1935. A factoría recuperaríase e saíría reforzada do resentimento da crise no comercio internacional dos anos 30, probablemente a raíz do aumento de poder adquisitivo durante o período da Segunda República (Muñoz Abeledo, 2011:134). Os anos da Guerra non minguaron estas boas cifras xa que as conserveiras de Galicia subministraban aos territorios ocupados polos franquistas. Este crecemento imparable motivaría a adquisición dos terreos para a construción dunha factoría, aínda maior, na veciña vila de Cangas (2011:134).

Mais foron os anos previos á Guerra, a finais dos anos vinte e comezos dos anos trinta, a época dourada da vida urbana das clases podentes de Bueu cando comezaría o desfrute do ocio nas praias non explotadas industrialmente ou as xornadas de caza, entre outras (2011:134). Así o demostran as fotografías do arquivo de José María Massó realizadas por el mesmo. Nelas podemos apreciar o forte contraste entre os diferentes modos de vida da época ao comparalas, por exemplo, coas imaxes do recoñecido fotógrafo galego José Suárez (1902–1974). José Suárez realizou unha inédita reportaxe no areal bueués no ano 1935 durante a cal tamén se levaron a cabo filmacións. O obxectivo era empregar o material audiovisual para o documental cinematográfico *Mariñeiros*, que remataría inacabado e perdido logo da Guerra. O documental está ata o de agora desaparecido, mais conserváronse algúns fragmentos como partes doutras pezas que reflexan, de xeito moi claro, o traballo das xentes do mar nos areais.⁶⁷

Como testemuña do modo de vida da sociedade galega destas décadas, tamén contamos coa novela *Los Gozos y las sombras* de Gonzalo Torrente Ballester publicada entre 1957 e 1962, e adaptada á televisión en 1982. Torrente Ballester chegou a Bueu en 1931, onde casou en 1932. A vila ficticia na que acontece a

⁶⁷ David García Piñeiro recolle que o documental rematouse de gravar e estreouse en xullo de 1938 no Cine Avenida de Bos Aires. Posteriormente, proxectouse noutras cidades arxentinas e en Montevideo. Anteriormente en 1937, as fotografías tomadas no Morrazo e en Rianxo formaron parte dunha exposición inaugurada en Bos Aires, e algunhas delas foron publicadas na revista *Cinegraf*. O texto da revista versa: “Hace cerca de un año el director español José Suárez realizó en el puerto gallego de Bueu una película sobre la vida de los ‘mariñeiros’ [sic]. Antes de revelarse el negativo estalló la revolución y fue imposible entregarla a los laboratorios desmantelados. Tampoco se pudo sacarla del país. La censura militar ignoraba si dentro de esos tambores había realmente un poema del mar o un documento indiscto. Peligraba ya el vigor de las emulsiones cuando el gobierno nacionalista permitió que se trasladaran los tambores a Lisboa, donde ahora se revelarán las estampas magníficas aquí reproducidas que prestan a los pescadores la apariencia de oficiales de un extraño rito”. O autor tamén cita: “A modo de curiosidade cómpre destacar que José Suarez gardou unha copia desa reportaxe, unha copia que tiña riscada, tachada, unha parte do texto. Esa que dí que “el gobierno nacionalista permitió” (García Piñeiro, 2016).

trama, Pueblanueva del Conde, é considerada un trasunto literario de Bueu (Toxo 2018), e algúns dos seus protagonistas mostraban trazos dalgúns dos seus persoeiros.

Figura 32. Na praia de Lapamán en 1929

Fonte: Arquivo José María Massó.

Figura 33. Os mariñeiros na procesión do mar, na Praia de Bueu en 1935-36, por José Suárez

Fonte: Arquivo Xosé Luís Suárez Canal.

O Plano de Poboación de Bueu, o primeiro deseño urbano da Vila

O pulo económico das industrias conserveiras como motor de desenvolvemento motivaría un novo crecemento demográfico neste período da poboación asentada na Praia de Bueu. Así, se no ano 1900 había 158 vivendas e unha poboación de dereito de 671 persoas, en 1930 a cifra ascendería a 222 vivendas e 1034 persoas (Sánchez Cidrás, 1996:7). Este feito dará lugar a busca de solucións coas que poder dar resposta á nova urbanidade; o encargo municipal para a proxección dun plan que ordenara e planificara o crecemento da trama urbana viu a luz en 1926 da man do enxeñeiro de camiños Rafael Picó Cañeque.

Como vimos no período anterior, contábase no núcleo de Bueu con varias preexistencias. A fronte marítima xa estaba completamente consolidada e relativamente ordenada a partir dunha mesma aliñación. Comezaba a densificarse as vivendas ao longo de Príncipe, mais eran sobre todo os barrios mariñeiros da Banda do Río e Pescadoira os que concentraban unha maior densidade de poboación. En canto ao viario, ademais dos múltiples camiños de pé, xa existía a estrada provincial que conectaba Bueu con Marín e Cangas, o Camiño da Praia que enlazaba con dita estrada á altura de Petís, a rúa Príncipe perpendicular ao mesmo e o antigo Camiño á Igrexa. Data tamén de comezos do século XX a construción da estrada a Beluso, actual Pazos Fontenla. Concretamente, o *Proxecto de Camiño Veciñal da Praia de Beluso ao kilómetro 2 da carretera de Bueu a Cangas no Penedo*, do enxeñeiro Joaquín González, preséntase en 1916. Sobre esta base o plan proxectará o resto de rúas do Bueu que coñecemos hoxe, e que se virá formalizando ó longo de todo o século XX, establecendo unha previsión que aínda case unha centuria despois non chegou a ser completada.

Figura 34. Estrada a Beluso en 1915

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

O Plano de Poboación e Ensanche de Bueu de 1926, tal e como versa a súa memoria, ten a vontade hixienista evitar de o “hacinamiento” ou masificación, a falta de luz e ventilación e as calexas que se estaba dando nos lugares máis habitados como a Banda do Río. Aprobado pola Comisión Permanente Municipal en decembro de 1926, marcaría un fito no desenvolvemento da estrutura urbana da vila paralelo á expansión e crecemento da cada vez máis modernizada fábrica Massó; nese mesmo ano, o arquitecto Jacobo Stens deseña a carón da vivenda familiar a nova nave de estrutura metálica, incluíndo a eminente chimenea para expulsión dos fumes do proceso de cocción ó vapor. Despois dun período de exposición pública, o Plan aprobaríase definitivamente rectificado o 12 de setembro de 1927, como aparece publicado no Boletín Oficial de la Provincia de Pontevedra do 30 de setembro de 1927:

BUEU - Aprobadas pola Comisión Municipal Permanente, en sesión de 12 do actual, as rectificacións verificadas do plano de poboación que confeccionou o Enxeñeiro D. Rafael Picó; novamente expónse ao público o indicado plano na Secretaría deste Concello polo termo de 30 días, a fin de que durante o expresado prazo poidan formularse reclamacións, contra as reformas ou variacións, que naquel introducíronse. Bueu 21 de setembro de 1927- O Alcalde Camilo Davila.

Figura 35. Plano de Poboación e Ensanche de Bueu de 1926, por Rafael Picó Cañeque

Fonte: Arquivo Museo Massó.

O *Plan de Poboación de Buen* é un documento valioso e excepcional cunha significativa visión de futuro co que non todas as vilas contaban. Cando buscamos nesta época outras entidades de poboación que contaron con plans de ensanche maioritariamente atopamos grandes cidades secundarias, como Vigo, que evolucionarían rapidamente a capitais industriais⁶⁸. Mais moitas outras (grandes) vilas e urbes galegas non contarían con deseños urbanos destas características ata ben entrado o século XX. No caso de Vigo por exemplo, unha cidade próxima e influínte, existía o *Proxecto de Reforma e Ensanche da cidade de Vigo* de 1907 redactado polo enxeñeiro Ramiro Pascual. Posteriormente un novo plan de ensanche sería encargado no ano 1930 a Antonio Palacios (1874-1945) e

⁶⁸ “Vigo é, entre tódalas nosas urbes unha das de máis rápido crecemento, pasando, en pouco tempo de máis dunha centuria, de ser un pobiño pesqueiro de *cinco mil cincocientos vinte habitantes* (ano 1838), á categoría de cidade de primeira orde, entre tódalas poboacións españolas, pois, se ben, o seu censo oficial, non excede actualmente a cifra de 70.000 almas, pode atribuírselle, practicamente, a cifra real de 200.000 persoas, as que na cidade realizan a cotía a súa voda de actividade e de traballo e cerca de 500.000, as que con elas dependen no seu *binterland* de influencia”, Antonio Palacios nos preliminares da Memoria do *Plan de extensión e reforma da cidade de Vigo* en 1932 (Concello de Vigo, 2002:9).

aprobado definitivamente o 26 de xaneiro de 1934. Palacios desexaba transformar Vigo na “Barcelona do Atlántico” (Concello de Vigo, 2002:87), sen embargo, a grande controversia que desapertaría o seu plan entre os técnicos municipais e os colexios oficiais faría que fora derogado durante a Guerra. O plan Palacios enmarcado no estilo rexionalista, se ben era certamente ambicioso e utópico, tamén representou unha oportunidade singular de reflexión sobre a cidade unha escala metropolitana que incluso abarcaba o ámbito da súa ría⁶⁹.

Mais como apuntaba Palacios, o referente a esta tradición dos modernos ensanches de poboación do século XIX o temos que atopar en terras catalás, no *Proxecto de Ensanche de Barcelona* de Ildefons Cerdá aprobado en xullo de 1859 e a súa obra *Teoría general de la urbanización* de 1867. Neste imprescindible volume o autor asentará os principios do “urbanismo moderno”⁷⁰ no que “o crecemento urbano se observa como un proceso continuo (urbanización) e o planeamento como unha aplicación racional de análises científicos (solucións técnicas de circulación, prioridades hixiénicas para o aloxamento, subdivisión racional do terreo, estatística das necesidades sociais)” (Solá-Morales, 1982:112).

Segundo o arquitecto e urbanista Manuel de Solá-Morales, as novas cidades serán reflexo da nova orde que se deriva dos “cambios nas relacións sociais e económicas e o desenvolvemento tecnolóxico e científico” que verán xurdir unha nova clase dominante, a burguesía (1982:118) que adquire poder económico no contexto do liberalismo. Nesta relación entre industrialización e urbanización, o crecemento urbano é ademais de unha consecuencia motivada da ascendente demanda de vivenda, será produtor da industrialización (1982:111) e viceversa, nun aumento insólito da poboación. A cidade, en

⁶⁹ Antonio Palacios escribirá “a ordenación da progresiva Cidade Atlántica preocupoume fondamente durante toda a miña vida profesional, consagrándolle moitos centenaes de horas de reflexión e estudo, sacrificios persoais e materiais e facendo constante e pública propaganda dos meus concretos pensamentos” (Concello de Vigo, 2002:17). O arquitecto incluírá no seu *Plan de extensión e reforma da cidade de Vigo* de 1932 un *Plan Comarcal* incluíndo as *vilas satélites* da área metropolitana, dos seus enlaces coa cidade e medios de transporte (incluíndo mención aos vapores de *comunicación marítima entre-rías*).

⁷⁰ Solá-Morales explica as partes nas que se divide esta obra fundadora na que verá pro primeira vez a luz a palabra *urbanización*, e que inclúe “unha discusión histórica das formas sociais e económicas de urbanización, que chega á definición da cidade moderna como produto da forma de urbanización combinada heteroxeneamente”; “unha distinción estruturada das partes da cidade (distrito, suburbio, núcleo urbano), as mutuas interrelacións – a definición de solar, edificio de vivendas e parcela como elementos secundarios e especialmente, a distinción entre vías e intervías como elementos primarios do núcleo urbano – a xustificación das formas urbanas históricas como efecto dos cambios na locomoción” (1982:112).

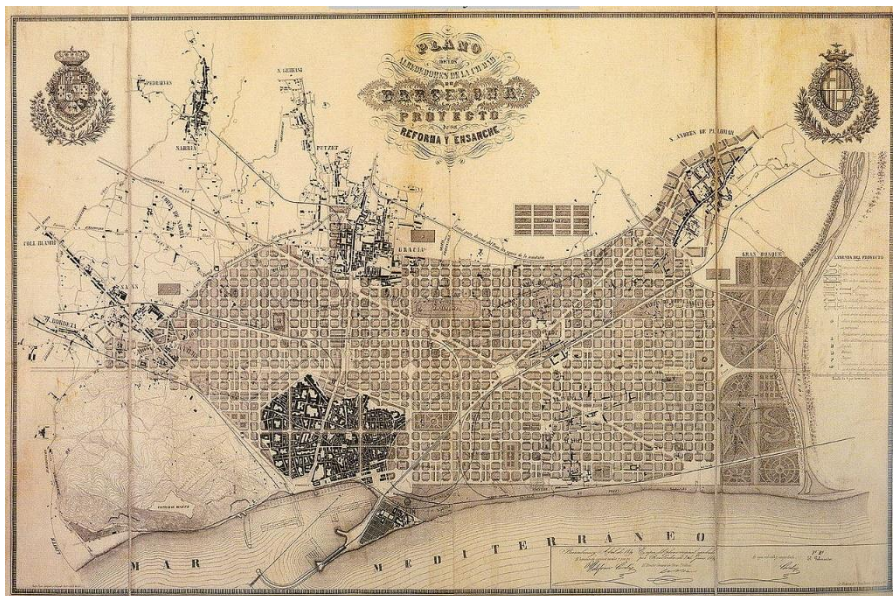
definitiva, tratará de dar resposta á nova orde liberal “onde os valores exaltados eran os da nova civilización maquinista, onde o progreso se identificaba as formas económicas e xurídicas da promoción liberal privada, e se distinguían claramente dos modos anteriores de facer cidade, en técnica e hixiene; a razón identificarase á ciencia” (1982:114). E estas ideas se verán reflexadas en dous principios fundamentais:

a hixiene e a circulación — outro tanto cabería dicir do condicionamento ambiental e hixiénico como definidor de edificacións e espazos, na casa é na rúa, como obsesión por unha salubridade residencial e pública. Hixienismo e mobilidade eran, sen dúbida, é ben sabidos as revolucións teóricas e culturais da época (1982:118).

O arquitecto Juli Esteban Noguera, reforza esta idea e sinala ademais que se ben se conta con precedentes na historia de ordenación de cidades a través do plano, a nova dimensión dos planos dos ensanches do XIX será a constituír un “instrumento que permite unha coordinación espacial das actuacións privadas e con isto unha homoxeneización de oportunidades paralos posuidores do solo con expectativas urbanas” (1976:7). Este cambio cualitativo é clave no paso a cidade moderna na que, de novo, “se manifesten os valores da orde social xurdida da ascensión ao poder da burguesía, e dos avances tecnolóxicos e hixiénicos que comportou”, implicando a quebra coas morfoloxías e configuracións pasadas, non só como resultado, senón tamén como obxectivo (1976:8).

Estes principios, dende unha escala reducida, atopámoslos reflectidos no Plan de Poboación de Bueu, que segue a tradición das propostas formuladas por Cerdá. No caso barcelonés o catalán proporá unha área dez veces máis grande á da cidade “ordenada mediante unha grella dun sistema de rúas anchas (30m), rúas ortogonais de capacidade de crecemento ilimitado e conectividade isótropa” (1982:112). Pese as limitacións xeomorfolóxicas da vila de Bueu, podemos atopar *superblocks* de extensión en planta similar aos 133x133m das mazás do *Eixample*, rematadas en chafrán. Así, o *superblock* bueués amosa tamaños variables que minguan conforme se achegan á parte interior do val (de aproximadamente 85x110 metros), pero que acada medidas de escala colosal na liña de mazás costeira de tamaños aproximados 80x140, 120x110, 150x110, chegando aos 150x140 metros. Os chafráns de 45° fanse tamén patentes co fin de mellorar a visibilidade na mobilidade das vías principais, máis o ríxido da cuadrícula ortogonal que se adapta a liña costeira, non fai excepcións ao atoparse con elementos orgánicos e naturais como pode ser o paso dun río, os camiños de pé tradicionais ou as variacións na composición do terreo. Un problema que quedará pendente de resolución para o futuro.

Figura 36. Plano dos arredores da cidade de Barcelona, proxecto da súa reforma e ensanche aprobado en 1859, por Ildefons Cerdá Sunyé

Fonte: Collecció de Plànols de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Reg. 10055.

As expectativas eran ambiciosas, nun momento de extraordinario crecemento demográfico en lugares próximos como Vigo, a pesar de contar a Praia de Bueu no ano 1900 con apenas 158 vivendas e 700 habitantes. Tamén porque en Galicia, como vimos, o planeamento aparecería maiormente no XX, habitualmente nas grandes capitais. Non este o caso de Catalunya, onde existe unha tradición urbanística de ensanches en cidades menores da rexión de Barcelona intensa xa dende mediados do século XIX⁷¹. No caso da rexión barcelonesa, o urbanista Esteban Noguera atribúe esta tradición á evidente “proximidade xeográfica e de capitalidade” ou manifesta influencia do Ensanche da cidade de Barcelona: “tanto o contido teórico do proxecto como a resonancia cidadá que tiveron a súa redacción, discusión e aprobación, deberon ser cuestións máis ou menos coñecidas nas cidades que uns anos máis tarde

⁷¹ Esteban Noguera cualifica como ensanches de cidades “menores” aos “núcleos urbanos cuxa poboación acadaba unha cifra comprendida entre 10.000 e 20.000 habitantes no momento no que se levou a cabo a elaboración dos seus proxectos de ensanche” coma os de 1858, 1865, 1886 e 1928 de Sabadell, en 1876 de Vilanova i la Geltrú, en 1879, 1910 e 1919 de Tarrasa, en 1878 de Mataró, en 1890 de Tarragona, en 1895 de Badalona e en 1897 de Girona (Esteban Noguera, 1976:12-14).

promoverían a redacción do seu proxecto de ensanche” (1976:13). Coincidencia ou non, próxima a estas cidades menores, sitúase Blanes, o lugar onde atopamos as orixes familiares da saga Massó.

A paisaxe de Blanes no século XIX lembra de xeito sorprendente ao bueués⁷²: un longo areal na periferia da baía rematado por dous extremos rochosos; ao leste, a punta Santa Ana, ao oeste, Sa Palomera, e na chaira intermedia, amable, ao abrigo da Serralada Litoral, o núcleo de poboación costeiro, atravesado por un torrente.

Figura 37. Panorámica da enseada de Blanes en 1940

Fonte: Arquivo Museo Massó.

⁷² As razóns emocionais da similitude na paisaxe entre ambas vilas, como hipótese, ten sido mencionada coma un dos motivos que puido impulsar a Salvador Massó Palau a escoller Bueu como lugar no que asentarse (Freixa i Campassol, 2008:53). De feito, fontes orais apuntan a que no despacho de dirección da fábrica estaba presidido por unha fotografía panorámica da baía de Blanes (2008:59), e a primeira embarcación a motor da empresa a comezos do século XX foi bautizada con ese mesmo nome, “o Blanes” (2008:59-60).

En Blanes as condicións do medio promoverán un modo de vida vinculado coa agricultura e a actividade pesqueira para pasar, na época contemporánea, a “vitalidade do comercio marítimo colonial e de cabotaxe, o que estimula a aparición de funcións portuarias (portos e aduanas) e un primeiro proceso de industrialización manufactureira, nos campos o téxtil, da cortiza e da transformación do viño” (Valdunciel, 2005:101). No século XIX, estas transformacións implicarán o derribo das murallas e a aparición dunha arquitectura señorial na súa prolongación cun proceso de urbanización que no Plano de Urbanización de 1908 incluía pequenos desenvolvementos en cuadrícula. Pese a isto, en Blanes os resultados serán escasos reducíndose a escenificación arquitectónica da nova clase burguesa —como noutros municipios costeiros cataláns— á urbanización dunha nova liña de costa ou fachada marítima e a aparición do bulevar paralelo a mesma (2015:102-103). En Blanes, como en Bueu, a primeira mazá da liña de costa acollerá as vivendas da nova burguesía urbana.

Figura 38. Proxecto de Urbanización de Blanes de 1908. O crecemento ordenado extra muros tivo lugar entre 1800 e 1900, incluíndo a cuadrícula da primeira liña de costa, que practicamente constituí o ensanche burgués

Fonte: Arxiu Municipal de Blanes.

Como último punto cabe afondar na figura do autor do Plano de Poboación da Vila de Bueu de 1926. Rafael Picó Cañeque (Uceda, Guadalajara, 1895 – Pontevedra, 1984) foi unha figura destacada na sociedade pontevedresa da súa época. Ademais de exercer como enxeñeiro de camiños, canais e portos, foi político, ostentando a presidencia da Deputación de Pontevedra dende o ano 1942 ata que renunciou en favor do vicepresidente, Manuel Fontoira Peón, o 16 de xuño de 1948, motivado por escándalos financeiros da Caixa de Pontevedra, da que tamén era presidente nos anos da súa fundación. Entre outros cargos, foi tamén presidente do Liceo Casino de Pontevedra (1929) e da Federación

Española de Atletismo na demarcación rexional galega (1941). Coursou os seus estudos na Escola de Madrid, logo do cal pasou a exercer na Xunta de Obras do Porto de Pontevedra entre 1921 e 1951. Xubilouse no ano 1965, despois de traballar como inspector xeral de Portos da 16 Demarcación mais continuou desempeñando a súa profesión na empresa privada ata 1980. Na súa relación con Bueu atopamos numerosos proxectos realizados, concentrados dende finais dos anos vinte ata finais da década dos corenta derivados, moitos deles, da implantación do plano de poboación.

Figura 39. Retrato de Rafael Picó Cañeque como Presidente da Deputación de Pontevedra

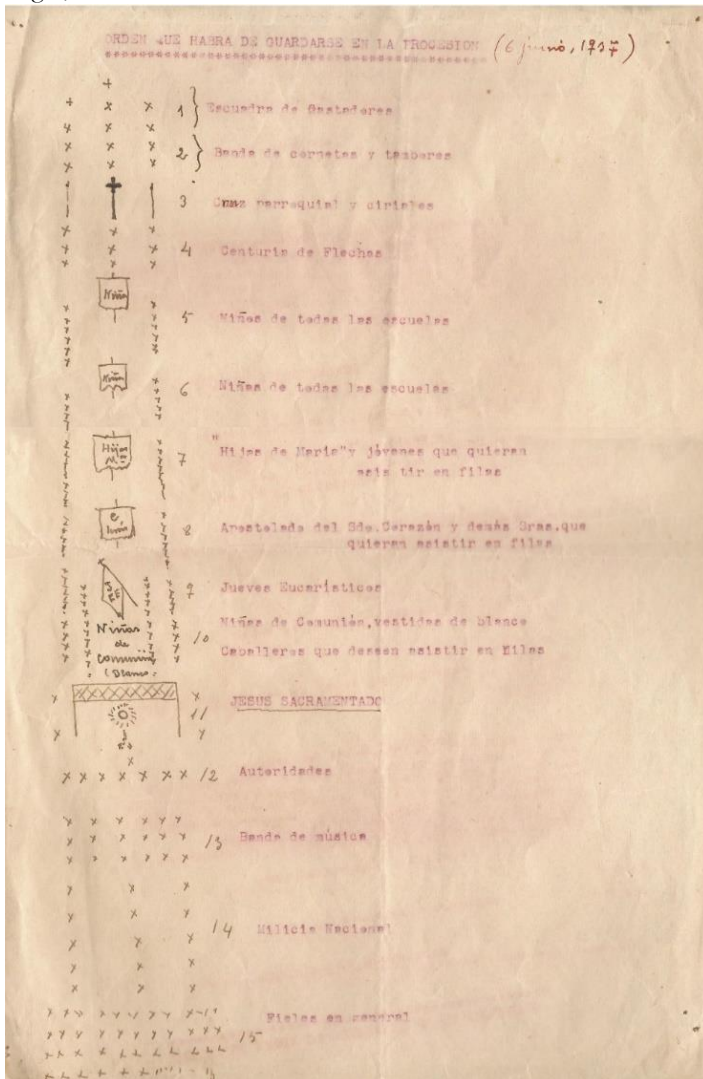

Fonte: Arquivo fotográfico da Deputación de Pontevedra.

Unha vez aprobado o plano de poboación, comezarán a realizarse as expropiacións e primeiras obras para a construción do novo trazado que se iniciará nos anos trinta e levará décadas. Nos anos da posguerra e en concreto no ano 1939, José María Massó pasará a ostentar a alcaldía. Neste tempo, lonxe de paralizarse o proceso iniciado, os beneficios conserveiros farán que nos anos corenta se intensifique de xeito especial a construción do Bueu urbano. Picó redacta varios proxectos que materializarán o sistema viario da trama urbana. Unha continua urbanización que non reflectirá a conflitividade e penuria social do momento, así como as transformacións cara a nova orde franquista sobre a que se afiuzaran as forzas vivas da vila.

Figura 40. Orde que se deberá gardar na procesión do Corpus do 6 de xuño de 1937, esquema en planta da xerarquía social

De comezo a fin: “Escuadra de gastadores”, “Banda de cornetas e tambores”, “Cruz parroquial e ciriais”, “Centuria de flechas”, “Nenos de todas as escolas”, “Nenas de todas as escolas”, “Hijas de María e mocidade que queira asistir en filas”, “Apostolado do Sdo. Corazón e demais Sras. que queiran asistir en filas”, “Xoves Eucarísticos”, “Nenas de comunión, vestidas de branco”, “Cabaleiros que desexan asistir en filas”, JESÚS SACRAMENTADO, “Autoridades”, “Banda de música” e “Milicia Nacional”. No último lugar, “Fieis en xeneral”.

Fonte: párroco Ángel Rama Lestón, Arquivo Sánchez Cidrás.

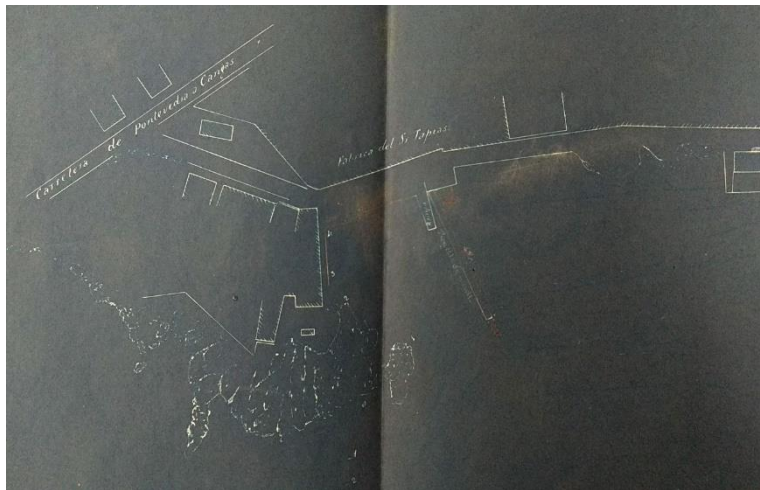
O pulo da industria conserveira terá tamén contrapartidas, convertendo a industria da salga nunha industria menor cuxas arquitecturas, en consecuencia, desaparecerán paseniño na primeira metade do século XX. Así, “a última licencia de apertura para un establecemento deste tipo será concedida no ano 1945 e o peche definitivo do último almacén data de 1962” (Sánchez Cidrás et al., 1998:44). As instalacións da salga serán dende este momento reconvertidas ou directamente derribadas, comezando un lento proceso de extinción do patrimonio industrial local que duraría varias décadas.

3.2 Novas infraestruturas e equipamentos na evolución urbana de Bueu

Infraestruturas portuarias e equipamentos da industria do mar

Nos primeiros anos do século XX xa datan os primeiros peiraos de madeira do porto de Bueu. De construción humilde e iniciativa privada, daban servizo as principais conserveiras asentadas da Praia; a de Tapias en Pescadoira e anos máis tarde o de Atilio Gaggero na mesma zona, así como o de La Perfección na parte central do areal⁷³. En 1904 redáctase o *Proxecto de un peirao-rampa de madeira na Paria de Bueu* para Juan Tapias polo enxeñeiro de Vigo José Barreras Massó, un dos primeiros peiraos da vila, en Pescadoira.

Figura 41. Proxecto de un peirao-rampa na Paria de Bueu para Juan Tapias de 1904, elaborado polo enxeñeiro José Barreras Massó

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

⁷³ Do que xa non quedan vestixios e que estaría situado enfrente á primitiva fábrica La Perfección, onde hoxe podemos atopar o actual edificio do Museo Massó.

Figura 42. Descarga de peixe na praia de Pescadoira no peirao que daba servizo a factoría propiedade de Tapias, ca. 1915, por E. Díez. Mulleres coa patela polo peirao e homes a pé de praia empregando os caixóns

Fonte: Arquivo Juan Docampo Otero.

Figura 43. Mulleres en descarga de sal praia de Pescadoira no peirao que daba servizo a factoría propiedade de Tapias, ca. 1915, por E. Díez

Fonte: Arquivo Attilio Gaggero.

O primitivo peirao de madeira de La Perfección sería substituído polo construído coa ampliación da factoría Hermanos Massó, definido no *Proxecto de peirao de madeira no porto de Bueu* de 1923 de Rafael Picó. Os peiraos trataban de crear as condicións óptimas para o desembarco na enseada e dar servizo directo á factoría facilitando o atraque, embarque, desembarque, carga e descarga de mercadorías. No expediente do proxecto así se explica, cando se alude ás razóns do encargo de Gaspar Massó (quen pasaría estar ó fronte da fábrica dende 1929) na súa memoria:

Don Gaspar Massó [...] comprou unha fábrica e para poder darlle servizo e facer o embarque e desembarque de mercancías e produtos con facilidade, desexa obter a correspondente concesión para construír un peirao de madeira e seu encargo en tal obxecto da medición deste proxecto.

Para Bueu supón unha gran mellora a construción deste peirao pois a pesca é a única fonte de riqueza que ten e todo o que sexa favorecer as industrias que da pesca viven, constitúe un ben xeneral que debe terse en conta ao outorgar a concesión que se solicita.

Figura 44. Detalle da vista xeral de Bueu no que se pode apreciar o primitivo peirao de madeira de La Perfección na parte central do areal, ca. 1915

Fonte: Arquivo Docampo Otero.

Figura 45. Primitivo peirao de madeira da factoría La Perfección, situado enfronte ao que hoxe sería o edificio do Museo Massó, nas primeiras décadas do século XX. A Casa do Concello ao fondo, xa estaba construída

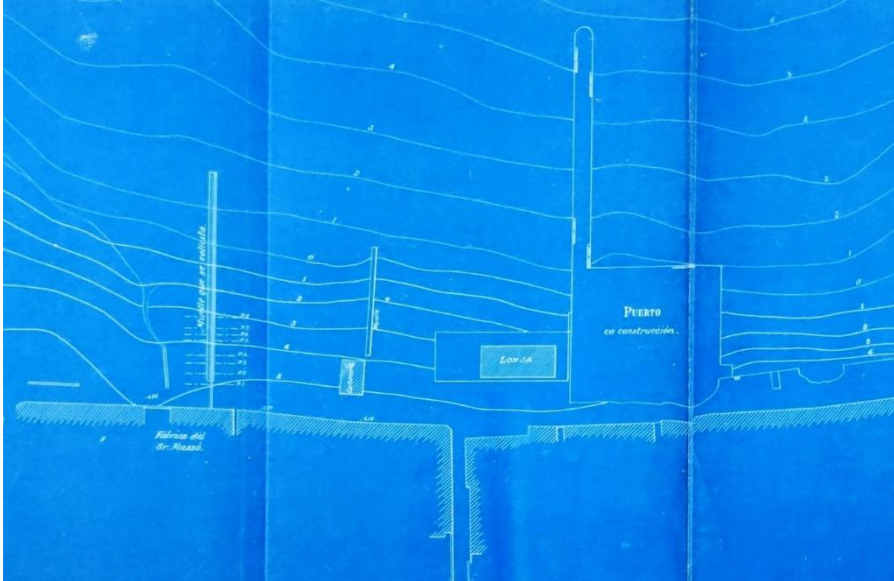
Fonte: Arquivo Museo Massó.

O novo peirao de madeira de 1923⁷⁴ xa incorporaba muros de cachotería en seco:

A obra que proxectamos é un embarcadoiro de madeira e un muro molle de cachotería en seco. O muro molle ten unha lonxitude de 28,20m, ancho de 3,00m. O embarcadoiro ten unha lonxitude de 61,10, 8,50 en lonxitudinal e 51,60 en pendente do 0,074 con obxecto de poder atracar con facilidade un barco en calquera marea. El ancho é de 3 metros [...] está formado por un entaboadado e 0.05 m de espesor apoiado nunhas viguetas de 0,20x0,10 que se apoian á súa vez nas carreiras de 0.30 y 0.20. Os pilotes son de 0.30 e 0.30 e dunha lonxitude máxima de 4 metros.

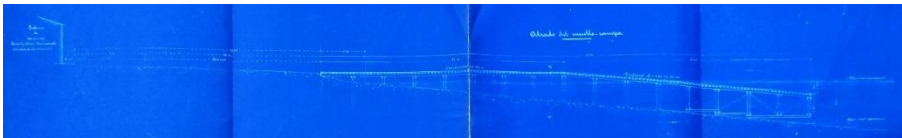
⁷⁴ Hoxe estaría situado aproximadamente seguindo a liña perpendicular a liña de costa que determina a rúa Kayrel. Atoparíase englobado no recheo da zona de reparación de embarcacións do peirao, compartindo a recta perimetral do seu lateral leste.

Figura 46. Plano de planta do *Proxecto de peirao de madeira no porto de Buen* de 1923 enfronte á nova “Fábrica del Sr. Massó”, por Rafael Picó. Aínda se conserva, xa que aparece a dereita, o primitivo peirao de madeira de La Perfección

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9357/19.

Figura 47. Sección do novo *Proxecto de peirao de madeira no porto de Buen* de 1923, por Rafael Picó

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9357/19.

Figura 48. Camión e peirao da nova factoría de Hermanos Massó xa construído en 1928

Fonte: Arquivo José María Massó.

Figura 49. Motoveleiro atracado no peirao da fábrica Hermanos Massó ca. 1940, por postais Lucien Roisin

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Figura 50. Peirao da fábrica Hermanos Massó ampliado con muros de cachotería, visto dende o porto de Bueu, ca. 1950. Xa desaparecera o primitivo peirao de madeira de *La Perfección*, e no seu lugar atopamos o recheo sobre o que se asenta o antigo edificio da praza municipal

Fonte: Arquivo Asociación Santos Reis.

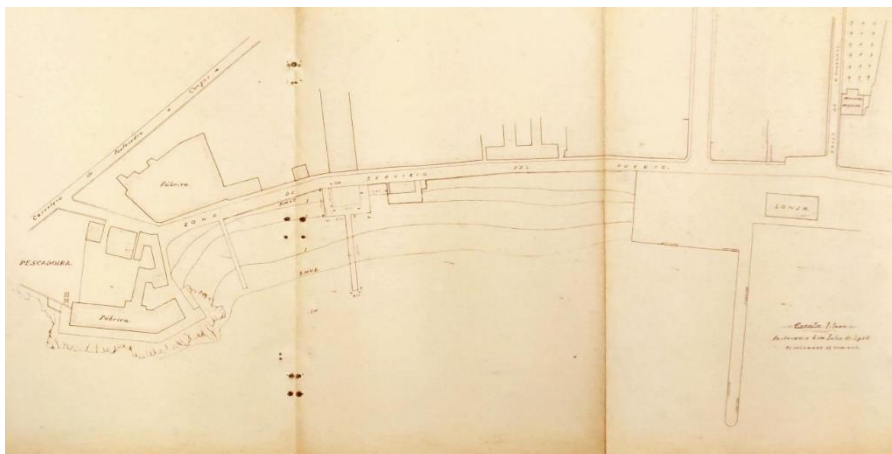
Figura 51. Carretando mercancía no peirao da fábrica Hermanos Massó, por José Suárez, en 1935 ou 1936

Fonte: Arquivo Xosé Luís Suárez Canal. José Suárez, *GALICIA. Terra, mar e xentes* (Edicións Xerais, 1981).

Outra ocupación do terreo da beiramar en Pescadoira sería a outorgada ao industrial Attilio Gaggero pola Xefatura de Obras Públicas da provincia de Pontevedra para o seu emprego como lugar de depósito de materiais da súa fábrica de conservas (Pazos Pérez, 2015:115). O Proxecto de aproveitamento de terreos para reparto de materiais e peirao de servizo de 1946 do enxeñeiro Angel Balbás para Tomás Berdejo Gaggero, para recibir e exportar mercancías, así o atesta. Esta concesión viría seguida da redacción do Proxecto dunha explanada, muro de contorna, escaleira e peirao de servizo en Buen de Enrique Picó y Naya⁷⁵ de 1947, no que se recolle o proxecto de construción do peirao de 50 metros de longo e 4 de ancho que aínda se conserva, parcialmente modificado, en Pescadoira.

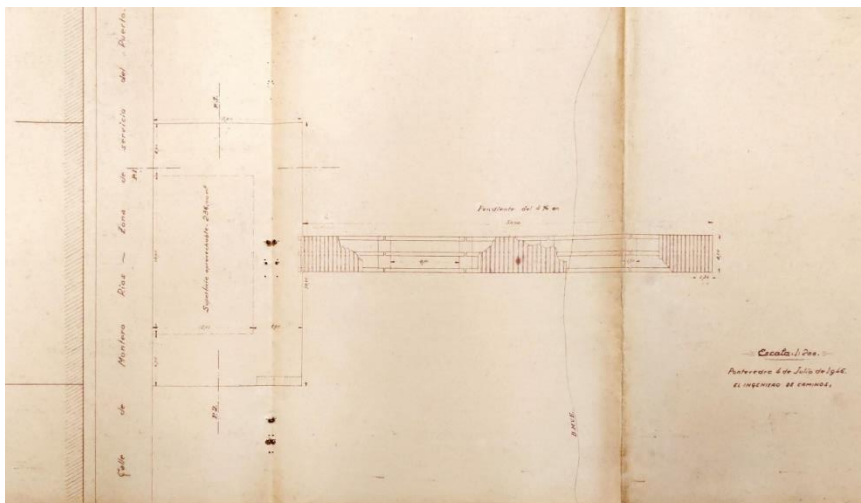
Figura 52. Plano de situación do *Proxecto dunha explanada, muro de contorna, escaleira e peirao de servizo en Buen* de Enrique Picó y Naya de 1947, no que se pode observar o recheo e peirao para Attilio Gaggero

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9357/9.

⁷⁵ O enxeñeiro de camiños Enrique Picó y Naya, orixinario de Lugo, casado con Eustaquia Cañeque Sarrasí, pais de Rafael Picó Cañeque.

Figura 53. Plano de planta do *Proxecto dunha explanada, muro de contorna, escaleira e peirao de servizo en Bueu* de Enrique Picó y Naya de 1947

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9357/9.

Nesta evolución portuaria, pronto sería construído o primeiro espigón ou dique molle leste acompañado de recheo⁷⁶, e rematado por unha farola. Esta nova infraestrutura, aparece recollida no plano de 1926, xa que os traballos da obra (oficialmente rematada en 1925) estaban moi avanzados. Precisamente aquí reforzaba Picó o novo porto da vila bautizando a futura rúa que desembocaría nel como Baixada ao Porto. Estévez Castro indica en Reconocer Bueu que estas primeiras obras portuarias de carácter público xa comezaran en agosto de 1917 (1997:133) e aínda en 1928 realizáronse novas obras para a súa ampliación (1997:136;147) trala existencia de protestas pola lentitude das mesmas no ano 1925 (1997:133). Sería a primeira infraestrutura de iniciativa pública executada pola Xunta de Obras do Porto da ría de Pontevedra⁷⁷, e para construíla empregáronse principalmente as canteiras da Robaleira, máis alá do Penedo.

⁷⁶ Hoxe seguirá a liña marcada polo lateral oeste do recheo da actual lonxa e a Casa do Mar, ao oeste do actual cruce entre a rúa Montero Ríos e Castelao. O primitivo recheo estenderíase todo o ancho do actual, dende o espigón ata o muro leste que delimita coa praia de Pescadoira. A lonxitude de entrada no mar sería menor da metade do actual.

⁷⁷ A *Junta de Obras del Puerto* da ría de Pontevedra foi creada en 1907 co fin de fomentar o desenvolvemento portuario das vilas de Pontevedra, Marín, Bueu e Sanxenxo. En 1922 rebautizarase como *Comisión Administrativa* que estará ao cargo do goberno portuario de ditos territorios ata a finais da década dos 1968, cando pasará a denominarse *Junta del Puerto y Ría de Pontevedra*.

Figura 54. Comezo das obras do primeiro espigón ou dique molle leste con recheo. Ao fondo vese o primitivo peirao de madeira que daba servizo á fábrica de Tapias, ca. 1917

Fonte: Arquivo Estévez Castro.

Figura 55. As canteiras da Robaleira que serían empregadas para a construción do dique leste

Fonte: Arquivo Arturo Sánchez Cidrás.

Figura 56. As canteiras da Robaleira, sendo extraída a pedra

Fonte: Arquivo Arturo Sánchez Cidrás.

Figura 57. O peirao da *farola* e recheo, ca. 1940, por postais Lucien Roisin

8 - BUEU

Desembarcadero

L. Roisin, Fot.

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Figura 58. Chalanas e peirao da *farola*, ca. 1940, por postais Lucien Roisin. Tamén se poden apreciar os peiraos de Attilio Gaggero e de Hermanos Massó (aínda sen ampliar)

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Artefactos e arquitecturas industriais efémeras da Praia

Mentres todas estas transformacións tiñan lugar, a praia seguíase empregando neste período como lugar de traballo, secado de peixe e polbo así como o secado e atado de redes, estendidas na area ou estacadas, un proceso que había que realizar ao menos dúas veces por semana (Estévez Castro, 1997:164). E todo a pesar das condicións insalubres que xa dende antigo se evidenciaban no entorno do areal. En outubro de 1912 dáse conta dos problemas hixiénicos na beiramar denunciados no xornal *El Adelanto*, a raíz da limpeza ordenada na Praia polo Axudante de Mariña que incluía o desmantelamento das embarcacións inservibles. Como recolle Sánchez Cidrás esta será unha medida aplaudida, se ben continúan existindo lugares “que tamén serven de estorbo e son focos, ademais, de toda clase de inmundicia e enfermidades”, especialmente nos “secadoiros de polbo en todo tempo e máis no verán cando o rico molusco áchase en cura, despiden un cheiro nada agradable nin de moi bo efecto” proponendo o traslado de actividade (2014, out. 20).

Figura 59. Secadoiros de polbo en “Mariñeiros”, nos anos 1950, por José Suárez

Fonte: Arquivo Xosé Luís Suárez Canal

Os secadoiros de polbo concretábanse nun sistema de varais situados estratéxicamente na beiramar, e podían ser fixos ou móbiles: “consistían nuns paus verticais a xeito de tesoiras, suxeitando unha serie de cordas ou varas paralelas, nas que se colgaban os polbos por tamaños (de maior a menor), cos razos e coa parte aberta cara ó sol, dándolles as votas que fose necesario até que secasen ben” (Sánchez Cidrás et al., 1998:101-102).

Figura 60. Manuela Rúa e o seu marido. secado de polbo ca. 1932, por Iturriaga

Fonte: *Estampa*.

En canto ao secado de redes, a comezos de século continuaba empregándose o sistema de forcas como os que tiña o industrial da salga Abelardo Gil Marty “O Mouro” na fronte dos seus almacéns e cascadeiro de aparellos⁷⁸:

o sistema de “forcas” para o secado, que consistía nunhas grandes varas soterradas en terra, armadas con catro ou seis madeiros cravados na arena ou en terra, e enlazados na parte superior por outros madeiros transversais, un dos cales servía para subir por repisas de madeira tamén. Isto, en canto ás “forcas”; pero había tamén o sistema sinxelo de colocar unha roldana no alto do pau, e por medio dela izar o aparello (1997:170-71).

Figura 61. Secadoiros de redes en Montero Ríos, ca. 1940, por postais Lucien Roisin

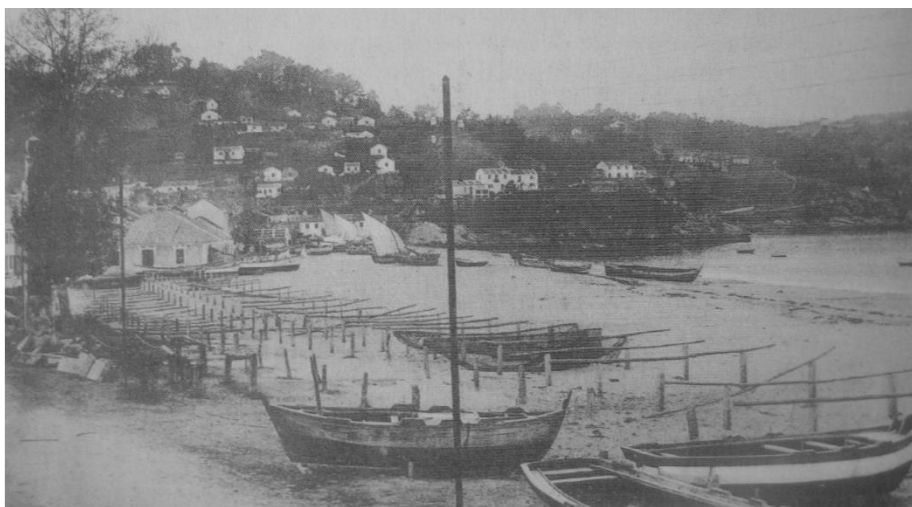
Fonte: Arquivo Museo Massó.

⁷⁸ Abelardo Gil Marty “O Mouro era dono da salga situada á altura do actual nº55 da rúa Montero Ríos, inmediata ao Xulgado de Paz. Como ten explicado Sánchez Cidrás, dita vivenda mantén a estrutura do morto moi ben conservada. En canto ao seu cascadeiro, Estévez Castro explica que “era unha zona de praia, concesión de Obras do Porto, amparada por un muro de pedra cara a area” (Estévez Castro, 1997:170-71). Houbo ademais na traseira do Camiño á Praia, onde hoxe se sitúa o edificio nº 99 de Montero Ríos das galerías, atadores de redes e quizais cascadeiro pertencentes a Agustín e José García Parada.

As estacas na area, propiedade dos armadores, seguían formando parte da paisaxe habitual da Praia. Estévez Castro aporta outra boa descrición deste sistema:

O outro método de secado por medio de “estacadas”, estaba formado pola colocación de longos e fortes varais tendidos horizontalmente sobre estacóns e postes de pedra, en cuxo extremo saínte —a case un metro do chan— tiñan unha fendedura ou rebaixe na cal se apoiaban as varas de madeira que sostiñan as redes. Esta pouca altura permitía reparar as redes (1997:171).

Figura 62. Vista dos secadoiros de estacada da Banda do Río, sen redes, formado por postes de pedra e vigas de madeira, ca. 1915

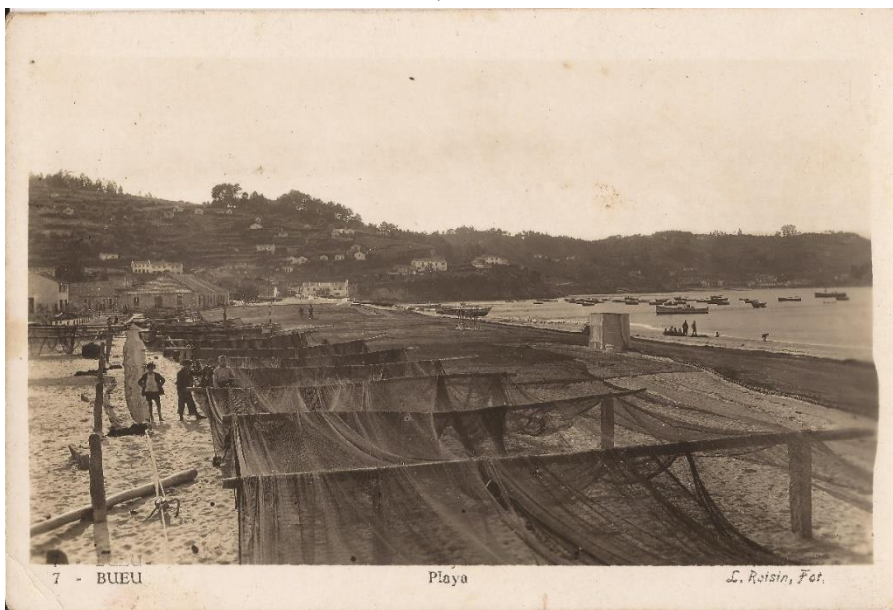
Fonte: Arquivo Estévez Castro.

Semella que as necesidades industriais sobre areal non foron compatibles co proxecto de alameda que durante moitos anos algunhas persoas da vila ansiaron. En 1912 adiantaba a prensa local que o arquitecto Jacobo Esténs confeccionara un proxecto de Alameda na Praia e que estaría situada entre o almacén do Señor País e a vivenda da familia Bolívar. A pesar do acordo municipal e a intención de nomeala como Alameda Pazos indica Estévez Castro que “todo quedou en proxecto” (1997:138). Despois da creación do Pósito de Pescadores en 1924, instalárase neste mesmo lugar⁷⁹ un secadoiro de redes sobre a area. Este secadoiro sería ampliado posteriormente coa formación da Confraría, ata a súa

⁷⁹ Na zona na que agora podemos atopar o monumento a Johan carballeira e parte da alameda.

desaparición total no ano 1977 coa chegada dos aparellos de nailon, que xa non precisarian do proceso de cascado e secado (Estévez Castro, 1997:171).

Figura 63. Redes secando na estacada da Praia (en primeiro plano) e estendidas sobre a area na zona que hoxe ocupan os Xardíns María Eugenia Bolívar, ca. 1940, por postais Lucien Roisin. Ao fondo, o almacén de Emilio Pais

Fonte: Arquivo Arturo Sánchez Cidrás.

Precisamente nestes lugares sobre a area, sobre o peirao ou nos atadeiros dos armadores, desenvolvíase o traballo das redeiras, das que na Praia había un bo número, “e algunhas, consideradas como mestras nesta labor, as irmás Ferradás, por exemplo” (Estévez Castro, 1997:171). Os atadeiros de redes ser lugares pouco agradables, longos e escuros, e desprendían un cheiro que Fernando Otero describiría como “unha mestura de barolo, salitre, friaxe, mexo de gato e casca de piñeiro”, nos que se colaban pardais polo tellado “contribuíndo a alegrarlle un pouco a mañá as atadeiras que alí collían reuma nos ósos e frieiras nos dedos” (2010:108).

Figura 64. Atadeira traballando no secadoiro de redes da Praia de Bueu da serie “Mariñeiros”, en xuño de 1936, por José Suárez

Fonte: Arquivo Xosé Luís Suárez Canal

Os cascadeiros ou lugares onde se trataba o aparello cada certo tempo para que non podrecera, estarán polo tanto presentes ata esta mesma época. Fernando Otero recorda como aínda arredor dos anos sesenta “na Canceliña, había un na baixada á capela de San Xosé, o de Quinteiro chamábanlle, que sempre estaba cheo de gatos” (2010:111). Recolle ademais os lugares de secado, entre o que se incluía o descrito anteriormente na Ribeira, de carácter comunitario, e o da estacada, propiedade dos Massó:

para secar a rede, metíana nun carro e ían con el para a estacada de Massó ou da praia da Banda do Río, arrimada á serra de Freire, xusto onde poucos anos despois, “Pedro el Cruel”, como el mesmo asinaba, montaría o xogo da chave e máis da ra. Alí o tendía nos traveseiros de eucalipto que se apoiaban en postes de pedra, e que acabaron ardendo nas fogueiras de San Xoán. Con isto o aparello quedaba novo para o seu traslado ao barco, que ás veces se realizaba levándoo ao lombo dos mariñeiros en ringleira. Todo isto acabouse nos setenta ao viren os aparellos de nailon (2010:111).

Figura 65. Vista dos secadoiros de redes do Pósito na Praia. Ao fondo, o dique de abrigo da parte oeste do porto

Fonte: Arquivo Estévez Castro.

A lonxa, o pósito, a carpintería de ribeira, a serra, a praza de abastos, o mercado e o matadoiro

A creación do pósito de pescadores en 1924, semente da actual *Confraría de Pescadores San Martiño de Buen*, supuxo un novo paso na consolidación da organización e cobertura social dos mariñeiros. Así o definían os seus estatutos nos que se contemplaba unha sección de Socorros Mutuos⁸⁰ para a cobertura en caso de accidente ou enfermidade (enténdese que só para os homes) e unha Sección Cultural⁸¹ coa que brindar formación e ocio cultural as crianzas e ás súas mulleres, con domicilio social en “na rúa da Praia, desta vila” (Estévez Castro, 1997:151). En 1929 o Concello asume o compromiso de facerse cargo da escola,

⁸⁰ Art.º 37. – Sección de Socorros Mutuos. Es competencia de esta Sección, la organización, inspección y administración de los auxilios a los asociados y sus familias en todo lo relativo a la higiene, enfermedades, muerte, paro involuntario y pérdida de embarcaciones o artes. (Estévez Castro, 1997:151)

⁸¹ Art.º 42. – Sección cultural. Esta Sección ejercerá una constante acción moral y educadora sobre los asociados por medio de conferencias, proyecciones, sesiones cinematográficas, etc. Tendrá sobre los asociados y sus hijos, los cursos que se establezcan para sus mujeres e hijas y la dirección y administración de los servicios de Café, Restauran, diversiones, etc. Etc., que por la Asociación se implanten.

facilitándolle un local, vivenda para o docente e material escolar, feito que formalizaría coa creación da “Escola Nacional do Pósito Marítima” nunha edificación na Banda do Río con vivenda no primeiro andar, e que no curso 1930-31 sería descrita como pequena e insalubre. Este feito motivaría negociacións entre o Pósito e o Concello para o seu traslado ao local da primeira entidade, máis salobre e central, situado na parte central do areal, aproximadamente enfronte da lonxa, sen coñecerse o lugar exacto. Finalmente, no ano 1933 a escola trasladarase de novo a Banda do Río⁸² para pasar a ser coñecida dende o ano 1944 como escola de “Orientación Marítima” e, por último, pechar as súas portas no ano 1971 coa creación do Grupo Escolar de Bueu.

En 1916 tería lugar a fundación doutra instalación imprescindible relacionada coa industria do mar: a carpintería de ribeira. Nese ano, o carpinteiro de ribeira procedente dun obradoiro da praia de Loureiro, José del Río Casal, solicitará concesión administrativa para instalarse na Banda do Río, nun lugar abrigado a carón da desembocadura da ramificación oeste do Bispo onde poder tratar a madeira. Deste tempo data a parte máis primitiva con cuberta de tella a dúas augas e piares de pedra, onde se construían embarcacións como gamelas, chalanas, lanchas xeiteiras, botes polbeiros ou mesmo traíñeiras. Tralo falecemento do propietario no ano 1938, Rosa Cortizo Cerviño adquirirá a concesión para o seu fillo, José González Cortizo, quen incrementará notablemente a produción e construírá embarcacións de porte maior que multiplicaranse coa aparición do motor. Desde os anos corenta, obter concesións administrativas para establecer estaleiros fíxose relativamente sinxelo, o que favoreceu a localización fixa destas instalacións. Como resultado, moitos carpinteiros de ribeira decidiron investir en infraestruturas permanentes, permitíndolle traballar baixo cuberto e adaptarse mellor ás condicións meteorolóxicas cambiantes (de Juan-García Aguado 2011:18).

Así, o espazo cuberto da carpintería de ribeira da Banda do Río irase ampliando paseniño empregando restos de madeiras e piares de pau, conformando unha arquitectura sinxela definitoria do proceso de traballo, que no ano 1975 acadaría o seu máximo volume. Seguindo o descrito por José María de Juan-García Aguado no seu libro *A carpintería de ribeira en Galicia (1940-2000)*, estas adoitábanse establecer nunha zona resgardada do vento, preto dun río para poder afundir e curar a madeira, ben conectada e con suficiente profundidade para a botadura segura dos barcos, preto de bosques que fornecían materias

⁸² Construcción desaparecida no cruce da actual rúa Rosalía de Castro con Montero Ríos.

primas e nunha área con demanda de construción naval. Ademais, na organización espacial adoitaba incluír:

unha pequena oficina, zona de trazado e elaboración de patronaxe, zona de elaboración das pezas de madeira onde se sitúan as máquinas ferramentas, alpendre para a construción do casco baixo teito, taller mecánico soamente nalgúns estaleiros, pistas desmontables para proceder á botadura unha vez finalizada a construción, ou ben carro varadeiro sobre vías ou simplemente carro de botadura, situados perpendicularmente á ribeira, zona de almacenamento de madeiras e outros materiais, e peirao para amarrar os barcos unha vez postos á boia, onde se procede á montaxe dos equipos e acabado xeral destes (2011:19)

Figura 66. Madeiras e embarcacións na Banda do Río nos anos vinte, á altura do actual nº 44 de Montero Ríos (vivenda da dereita), no tempo no que se aprobou a concesión administrativa para a carpintería de ribeira, situada nas proximidades. Os carpinteiros de ribeira probablemente traballarían na area da Praia. Ao fondo, dous carros, por E.

Díez

Fonte: Arquivo Antonio Quintela.

Figura 67. Volume inicial de carácter permanente da carpintería de ribeira da Banda do Río, con postes de pedra e tellado

Fonte: Arquivo Museo Massó.

En paralelo, en 1944 o enxeñeiro Enrique Picó redactaría o *Proxecto de Aproveitamento de terreos na zona marítimo-terrestre da ría de Pontevedra, na Banda del Río de Bueu, con destino a estaleiro para embarcacións menores*, a solicitude de José Freire Pastoriza, sobre o que a memoria versa:

dende fai varios anos, Don José Freire Pastoriza, vense dedicando á construción de embarcacións menores, que despois se empregan para pesca do xurelo, parrocha e sardiña, profesión na cal foi demostrando perfecto coñecemento⁸³.

O lugar escollido, unha vez máis a zona marítimo-terrestre da ría de Pontevedra, en Bueu, “lindando coa avenida de Montero Ríos ou zona de

⁸³ E continúa: “Neste tempo a súa competencia profesional lle foi dando renome e prestixio entre os seus paisanos e conveciños, sendo por elo constante e en aumento a solicitude de novos encargos que contrae e que, dende logo, lle obrigan a buscar lugar axeitado para instalarse nas debidas condicións e que a súa industria, indo en aumento, pode facer fronte aos seus compromisos”.

servizo do porto, e próximo dito emprazamento á diversas fábricas e industrias”. Aquí preténdese aproveitar unha espazo rectangular “de 34,00x21.00 metros, dando fronte por un dos seus lados ao edificio onde actualmente se atopan instalados os Servizos de Auxilio Social” [antiga salga de Emilio Pais] para construír unha edificación de dúas naves⁸⁴ que se se puido concibir como carpintería de ribeira, o certo é que foi empregada como serra. A serra de Freire estivo en pé ata as primeiras décadas do século XXI.

No primeiro terzo do século XX, o desenvolvemento portuario afianzarase coa construción das primeiras lonxa e praza de abastos municipal no mesmo corazón da Praia de Bueu. Ata este momento como se tratou, a venta de peixe tiña lugar a viva voz na beiramar, maioritariamente na Boca da Verea. Precisamente nese mesmo lugar foi posible unha concesión estatal do terreo litoral do ano 1914 na que se levou a cabo un recheo. Posteriormente, a non dispoñibilidade de fondos municipais para a súa construción obrigou a entidade e convocar un concurso para a súa construción a cambio dunha concesión por un período de vinte anos, un pago inicial e un canon anual. A poxa resultou a favor de Luís Bolívar Massó en 1919⁸⁵, ano no que se autoriza a súa edificación. Segundo Estévez Castro, en 1920 comezan as obras da lonxa ao tempo que se estaba edificando a praza de abastos para a venta de peixe (1997:133). Ao oeste, no mesmo lugar, tamén existía unha caseta de carbón para subministrar á fábrica de La Perfección. Esta caseta, xunto coa lonxa, aparecen sinaladas no Plano de Poboación de 1926, non en tanto a praza de abastos, posterior.

⁸⁴ “Será dito edificio rectangular de 15,00 x 16,00 metros, de fondo e fronte respectivamente. Cada nave coa mesma lonxitude do fondo terá unha fronte de 6,00 metros. Estarán constituídas por columnas de perpiaño de 4,00 metros de altura e de 0,30 x 0,30 metros de sección. Os entrepanos entre columnas así como as frontes á Avenida e ao mar, serán de ladrillo de media hasta revestido. Nos lados Este e Oeste do edificio se sitúan dúas ventás en cada unha das naves, de 2,00 x 1,30 metros. Nas frontes Norte e Sur e en cada unha das naves, situarase unha porta central de 3,00 x 3,00 metros para entrada de materiais e saída ao mar das embarcacións. Sobre as columnas apoiaranse as tesoiras que serán todas elas de madeira [...]. Sobre estas tesoiras descansarán as correas de madeira de 0,12 x 0,08 metros, que á súa vez, sosterrán os cabios e listóns para sobre eles colocar a tella plana tipo Mersellesa”.

⁸⁵ En 1926, a Comisión Permanente do Concello de Bueu acorda recuperar a concesión, que por falta de acordo derivou na incautación executada en 1931. O recurso de Luís Bolívar Massó resólvese ao seu favor polo que se indemniza e restaura a concesión.

Figura 68. Primeiras lonxa e praza de abastos de Bueu, ca. 1940, por postais Lucien Roisin. A dereita, restos do peirao de Salvador Massó. No pequeno espazo circundado en pedra adoitábase queimar o lixo recollido no núcleo da Praia nos anos 1960

Fonte: Arquivo Arturo Sánchez Cidrás.

Figura 69. Imaxe de Bueu nevado, probablemente de xaneiro de 1987, por Carlos Osorio. O espazo residual dedicado a vertedoiro onde se queimaba o lixo segue existindo. Baixo os soportais, entre a praza de abastos e a lonxa construída a finais dos setenta, está o camiión da churraría

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

A primeira lonxa de contratación⁸⁶ de peixe tiña entrada pola súa fachada leste, cara o peirao. A aparición deste espazo modificará o sistema de venda coa venda directa das capturas ás fábricas que carecían de capacidade extractiva propia (Sánchez Cidrás et al., 1998:61) pasando “a súa primacía como lugar de adquisición da mercancía, completado cun sistema de apalabro da compra, previo á saída a faenar” (1998:62).

Pola súa banda, o edificio de praza de abastos⁸⁷ situado en fronte da antiga factoría La Perfección, inaugurábase en 1930. A provisión de terreos e o ofrecemento de financiamento veu da man do industrial conserveiro Salvador Massó (en convivencia co consistorio) no lugar que tiña concedido para a ampliación do depósito de carbóns do que era concesionario dende 1916. Para isto, en 1926 Rafael Picó redactou o *Proxecto de Construción dun Mercado na zona Marítimo-Terrestre do Porto de Buen*, cuxa concesión fora outorgada en 1925 a Salvador Massó. Este terreo lindaba ao leste coa concesión outorgada en 1919 ao Concello para a Lonxa e a Praza de Abastos descuberta. Ante a petición de Salvador Massó, o Concello presentara un contraproxecto, ao considerar que o terreo era máis necesario para a ampliación do secado, mais, segundo Picó, “a falta de recursos fixo que renunciasen á súa petición e que a concesión fose outorgada ao señor Massó”. Aludindo a Massó, Picó continúa: “O actual concesionario reconece esta necesidade para o Concello e, dotado dun espírito desprendido e altruísta, desexando dar unha nova mostra de cariño á vila de Buen, quere ceder a súa concesión a favor do Concello e edificar nela un mercado cuberto, que regala á vila, pois, hoxe en día, o que posúe Buen é antihixiénico”. En consecuencia e, descoñecendo cal era o sentir xeral dos habitantes da vila naquel momento, a concesión, inicialmente destinada á ampliación dun depósito de carbóns, transfórmase para permitir a construción dun mercado. Sen embargo, o proxecto de Picó de 1926 non chegou a ser acometido, sendo un edificio de tamaño similar executado cunhas condicións moito máis precarias.

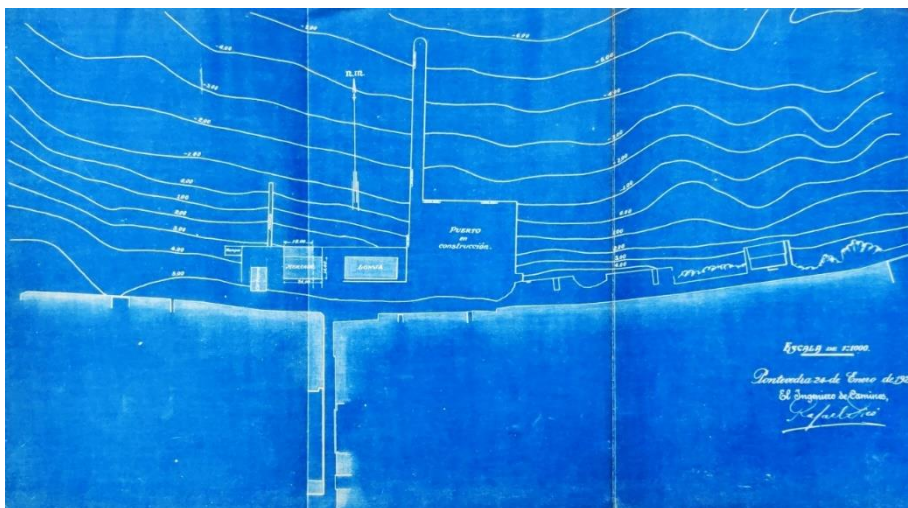
Un ano despois, en 1927, Rafael Picó redactaría o *Proxecto de transformación de la concesión outorgada para ampliación dun depósito de carbón, por R.O. de 20 de Febreiro de 1925, a D. Salvador Massó para Mercado da Vila de Buen*. Na memoria especificase como “todas as obras correspondentes aos muros de defensa da concesión, zonas de servizo e ramplas, son iguais ás da concesión xa outorgada” xa están

⁸⁶ A primitiva lonxa estaba situada no lugar no que hoxe podemos actuar a actual Praza de Abastos municipal.

⁸⁷ A primeira Praza de Abastos situábase onde hoxe podemos atopar o Centro Social do Mar.

construídas e, polo tanto, son válidas para servir ao novo edificio “de planta rectangular, de 24.00 metros de lonxitude por 14.40 metros de ancho”.

Figura 70. Planta do de situación do *Proxecto de Construción dun Mercado na zona Marítimo-Terrestre do Porto de Buen* do 1926 redactado por Rafael Picó. Obsérvase a carboeira ao lado do mercado (praza de abastos). O porto (peirao da farola) e recheo continuaban en construción

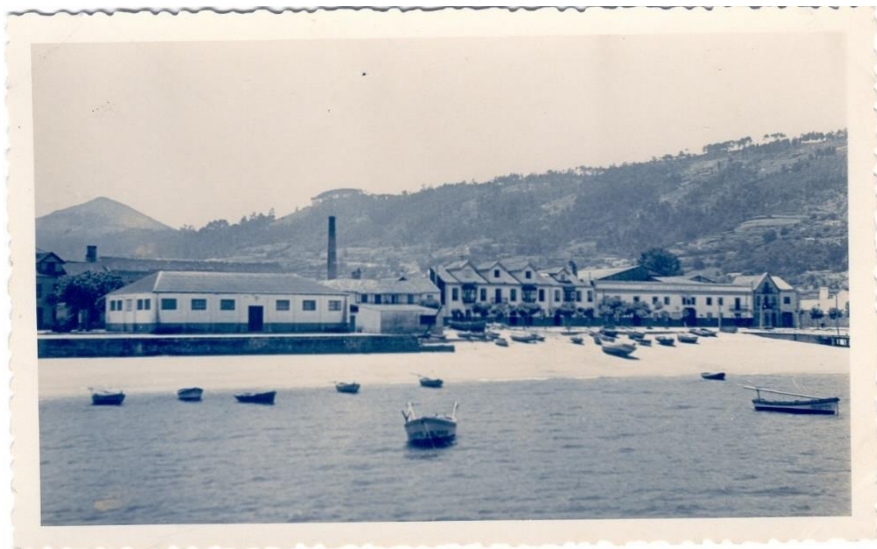
Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9361.

Figura 71. Fachadas do edificio de Praza de Abastos segundo o *Proxecto de Construción dun Mercado na zona Marítimo-Terrestre do Porto de Buen* de 1926, por Rafael Picó. O edificio non chegaría a executarse do xeito proposto

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9361.

Figura 72. O areal da Praia de Bueu e a fachada posterior da praza de abastos, ca. 1950.
A dereita da praza pódese observar a carboeira

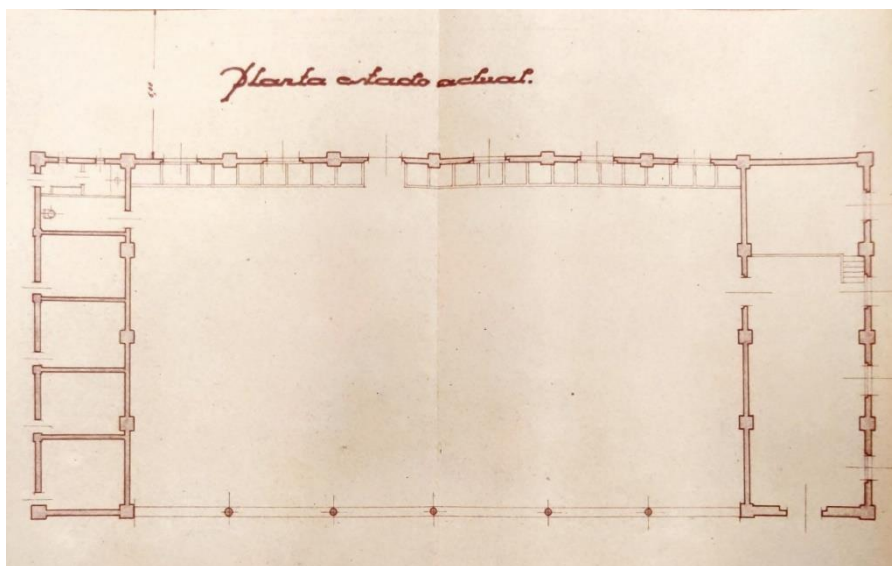
Fonte: descoñecida.

Tanto a lonxa como a praza de abastos que finalmente se edificaron, as primeiras que tivo Bueu, foron construcións de planta baixa extremadamente humildes. Ambas estaban pechadas en tres dos seus laterais ficando abertas na súa cara sur grazas ao emprego de columnas de fundición. Como versa a memoria do proxecto de Picó de 1927, a fachada norte e laterais estaban constituída “por columnas de ladrillo revestido, de 0,50x0,50, separados entre eixos 3,428 metros, e entrepanos de ladrillo á media hasta, tamén revestido, en dúas faixas e sobre eles, ventás grandes de madeira e vidros lustrados para permitir o paso da luz”. Coroábase tamén cunha moldura de ladrillo revestido con morteiro de cemento” e estaba prevista na fachada norte “unha porta de madeira, para impedir a entrada do vento que encima levará unha ventá”, e metálica nas laterais. Remataba o conxunto o pavimento de “formigón de 0,12 metros de espesor e unha capa de morteiro de 0,02 metros” cunha pendente do un por cento para o desaugue no centro do mercado, e unha cuberta de chapa ondulada. As instalacións sobrevivirán por un longo período mais precisando ser reparadas.

En canto a lonxa, consérvase tamén un *Proxecto de ampliación da lonxa de contratación de peixe da vila de Bueu* do ano 1946 redactado por Ángel Balbás. Debido ao aumento do número de embarcacións e do volume das capturas, en 1935 vendeuse pesca por valor de 1.353.433,5 pesetas, ascendendo en 1945 a 5.465.943,7 pesetas. A dificultade para realizar as operacións de venda,

transaccións, empaque e limpeza do peixe no actual edificio da lonxa facía indispensable a súa ampliación, dentro dos límites permitidos polo terreo concesionado polo Estado.

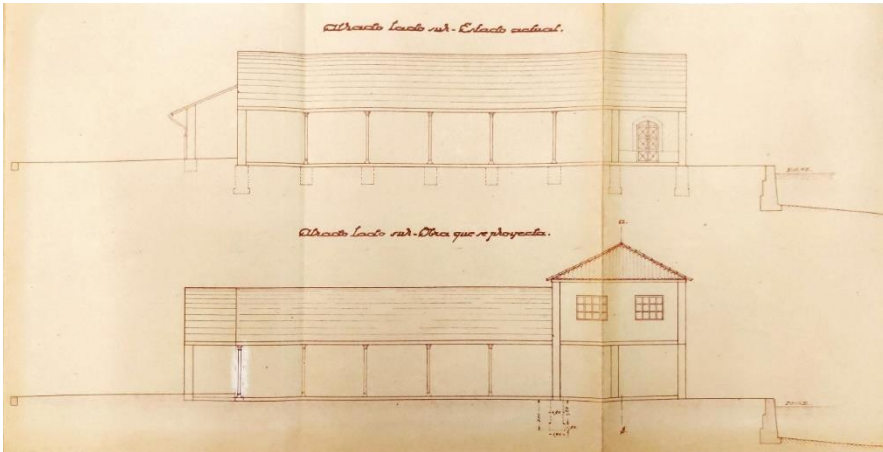
Figura 73. Planta do estado anterior á proposta da reforma da lonxa, no *Proxecto de ampliación da lonxa de contratación de peixe da vila de Bueu* do ano 1946 redactado por Ángel Balbás

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9376/11.

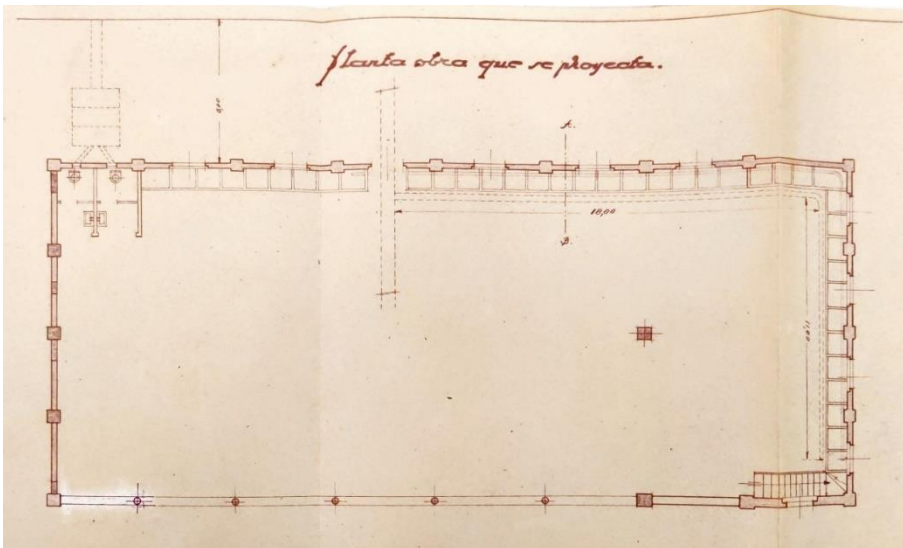
As obras proxectadas contemplaban a conversión da lonxa en sala de empaque e limpeza, así como a construción dunha nova planta para albergar as oficinas de administración, ata entón situadas na planta baixa, ademais dunha sala de vendas e dormitorios para vixiantes e encargados. Ademais, prevíase a instalación de dous lavabos e un WC para homes e mulleres (en lugar dun único), conectados a unha fosa séptica que vertería “directamente ao mar”, así como os desaúgues e as correspondentes tomas de auga para os pilóns de lavado e limpeza.

Figura 74. Alzados sur da lonxa, estado actual (arriba) e reforma (abaixo) segundo o *Proxecto de ampliación da lonxa* de 1946

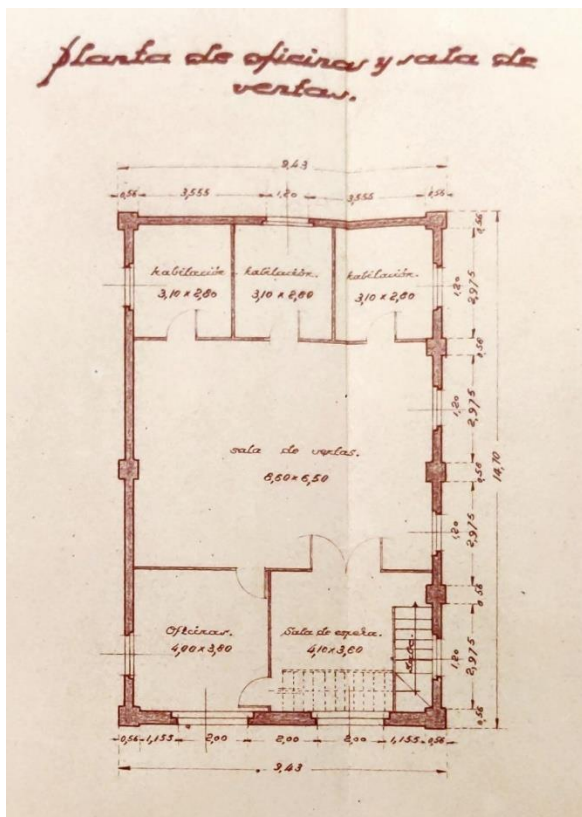
Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9376/11.

Figura 75. Plano da planta terrea da reforma contemplada no *Proxecto de ampliación da lonxa* de 1946, incluíndo os dous aseos, pilóns e desaugues

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9376/11.

Figura 76. Plano da planta primeira da reforma contemplada no *Proxecto de ampliación da lonxa* de 1946, incluíndo as oficinas, salas de vendas, e cuartos para o vixiante e encargados

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9376/11.

Mais o certo e dito proxecto non se chegou a realizar, e tanto a lonxa como a praza estiveron en similar pobre situación ata os anos sesenta, anos nos que o bueús Fernando Otero as describirá así:

Tanto a lonxa como a praza, as primeiras que tivo Bueu, foran feitas nos anos vinte, eran dous galpóns semellantes de planta baixa. Tiñan columnas de ferro para aguantar a estrutura do tellado de uralita. Os bancos onde se puñan as regateiras coas cestas estaban formados por dous tubos paralelos de ferro tamén. Por fóra da cuneta entrámbalas dúas, a fonte da dorna onde por Corpus puñan un altar para a procesión e no verán arimaba o seu carriño a Cotrola a vender xeados. Dentro cheiraba a magorro e de noite facíanse un tanto lóbregas pola pouca potencia das lámpadas que as alumecaban o que non era inconveniente para que na festa de San Martiño cando chovía, a xente puxese a bailar aí dentro, pois eran abertas de cara a estrada sen parede (2010:108).

Figura 77. O precario estado das primeiras lonxa e praza de abastos de Bueu

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

En 1926, existía ademais entre ambas construcións unha bomba surtidora de gasolina da compañía Uribe. De 1927 existe un *Proxecto de cámara subterránea para distribuidor de gasolina* en Bueu de Rafael Picó, co obxecto de obter a concesión necesaria para instalar unha cámara subterránea de 2000 litros e instalación de un distribuidor de gasolina “Bowser” para subministrar á industria da pesca e aos automóviles que por alí pasaban, situado a esquerda da carboeira, fronte á “Fábrica do Sr. Massó”. Pasado o tempo, dita bomba pasou a ser da marca da CAMPSA (Otero Otero, 2010:111), existindo unha pequena gasoleira na mesma localización ata finais do século XX.

Figura 78. A Boca da Vereia, cruce entre as actuais rúas Montero Ríos e Eduardo Vincenti, con vista da lonxa, ca. 1935. Detrás da árbore, pódese ver a bomba de gasóleo

Fonte: Arquivo Josefa Pais Refojos.

Por outra banda, a parte da venda de peixe, os produtos do campo e tecidos vendíase na feira, que por aquel tempo tiña lugar os xoves e os domingos. Logo da construción da Casa do Concello, a feira terá lugar no prado que o que daba fronte⁸⁸ (1997:220) volvendo, posteriormente, á Boca da Vereia. Nesas anos xa fora trasladada definitivamente de domingo a luns por bando de alcaldía de nove de novembro de 1898 (Sánchez Cidrás, 2016, feb. 2), no que o alcalde Miguel Nogueira motivado por presións relixiosas editaría:

Fago saber: que o concello da miña presidencia, atendendo ás moitas e repetidas queixas da veciñanza contra a instalación do mercado dominical, por ser un móbil de retraemento dos fieis en cumprir cós Sagrados deberes que a nosa Santa Relixión Católica impoñenos, en Sesión do sete do corrente acordo trasladar dito mercado para os luns de cada semana. E a fin de que se observe ase por todos os meus administrados, faise público.

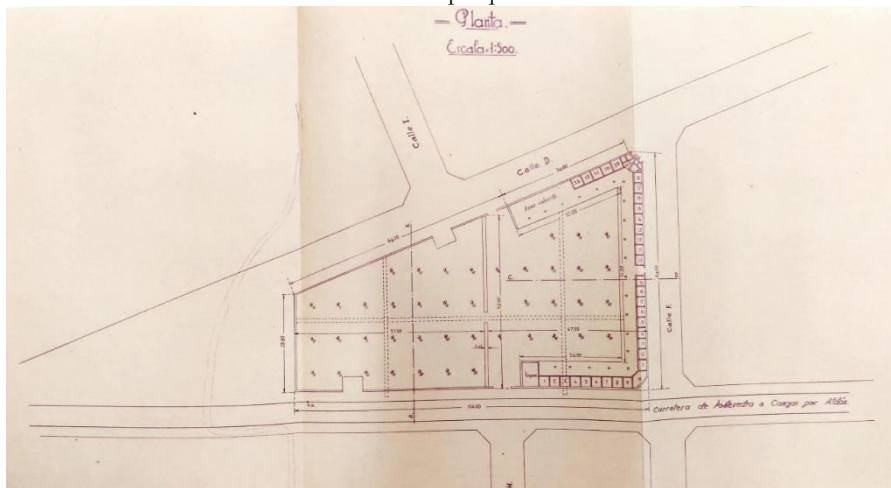
No ano 1927 tamén hai constancia da inauguración da feira do gando nun prado existente en Pazos Fontenla dos irmáns García Parada (Estévez Castro,

⁸⁸ Hoxe praza do Concello e parque infantil da rúa Eduardo Vincenti.

1997:136). Sen embargo, a intención do alcalde e Rafael Picó foi situar o mercado e feira de Bueu nun novo emprazamento, na área trapezoidal central de aproximadamente 5.000 metros cadrados que configurarían a intersección da actual Pazos Fontenla, coas rúas F e D do Plano de Poboación, nun terreo “algo pantanoso” próximo ao Bispo, onde orixinariamente estaba prevista unha alameda.⁸⁹

Así o confirma o *Proxecto de mercado cuberto e descuberto* de 1940 no que, máis dunha década despois, se reconece que as instalacións daquel momento eran insuficientes, non reunindo nin as “máis elementais condicións para tal efecto”, reducíndose a “unha explanada de terreo sen pavimento de ningunha clase, sen tinglados ou galpóns para resgardase da choiva, sen postos para as mercancías que o precisen e mesturando persoas e gando”. Neste novo recinto pechado, ademais de 53 postos cubertos e unha ampla zona de soportais, podemos atopar dous aseos, unha zona cuberta máis extensa e un cuarto de administración ou “reposito”. A idea era dedicar as súas dúas partes diferenciadas (descuberta e cuberta) a feira de ganado e a mercado de legumes, telas, “e toda clase de mercadorías e produtos”, respectivamente. Todo isto nunha gran área aberta e arborada, con un total de 46 árbores que protexerían o mercado ao aire libre do mal tempo.

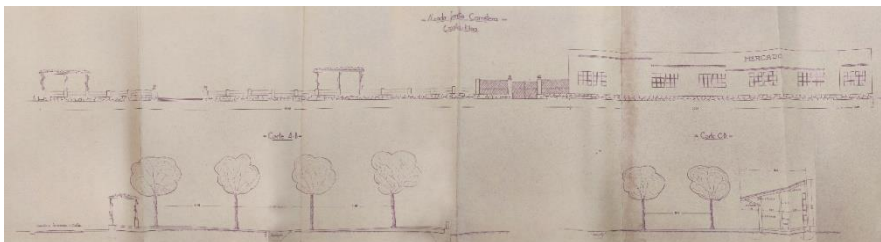
Figura 79. Planta xeral do *Proxecto de mercado cuberto e descuberto* de 1940, por Rafael Picó.
Postos cubertos e parque arborado

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9369/3.

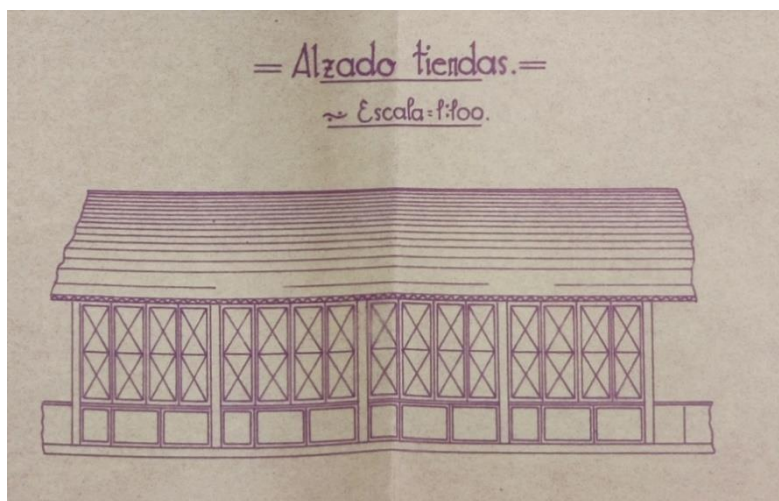
⁸⁹ No lugar aproximado no que no momento actual se atopa o aparcamento do supermercado Eroski.

Figura 80. Alzados e sección do *Proxecto de mercado cuberto e descuberto* de 1940, por Rafael Picó

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9369/3.

Figura 81. Alzado do posto tipo no *Proxecto de mercado cuberto e descuberto* de 1940, por Rafael Picó

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9369/3.

O proxecto, nunca foi levado a cabo. E case vinte anos despois en 1959, abríriase un recinto de mercado para tráfico de animais domésticos (1997:138) no Ramal dos Galos, que contaba cunha estrutura específica de postos individuais cubertos (1997:223). Para isto, un *Proxecto de Urbanización Parcial do Mercado da Vila de Bueu* fora redactado no ano 1953. A súa situación, lonxe do núcleo neuráxico onde se levaba a cabo a venda de peixe, provocou que ditos postos se foran abandonado co tempo, decaendo as instalacións ata ser definitivamente derrubadas xa na década dos oitenta (1997:222). Daquel lugar, conta Fernando Otero que “a Carnicería de David foi a derradeira en irse, cando non quedaba xa ninguén. A todo isto, xa fixeran abaixo as novas praza e lonxa do peixe” (2010:48).

Figura 82. Antigo recinto do mercado para o tráfico de animais domésticos no Ramal dos Galos en 1955

Fonte: Arquivo Estevez Castro.

Figura 83. Obras de urbanización do Ramal dos Galos rematadas no ano 1963. Pódese observar na esquina superior dereita que aínda existía a edificación do mercado

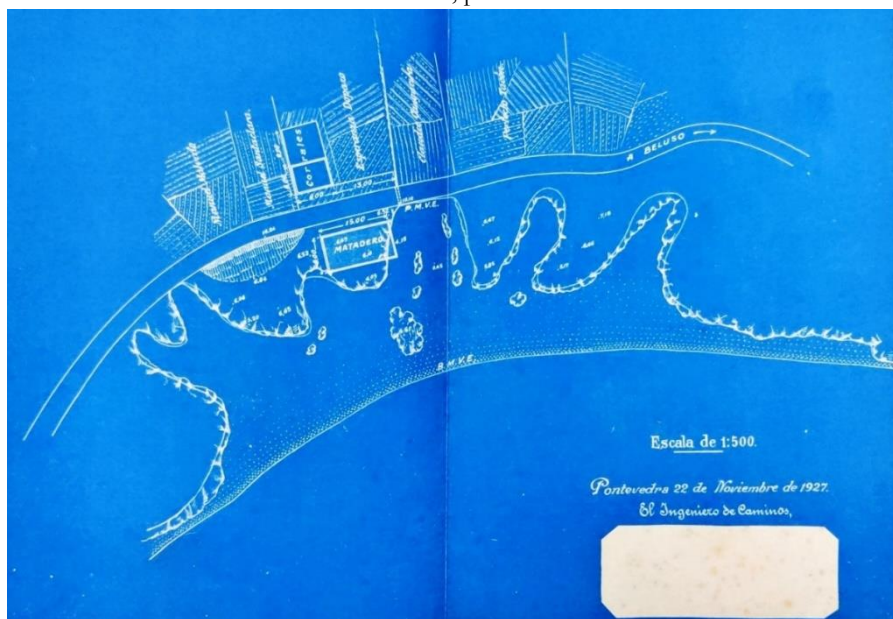

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Por último, para servizo do comercio da carne contaba Bueu cun matadoiro municipal. Como sinala o Plano de Poboación de 1926, estaría situado preto da

desembocadura do regato que chegaba á pensión Estévez⁹⁰, detrás da mesma, sobre o río. Deste equipamento hai constancia xa en 1913 (Estévez Castro, 1997:355), aparecendo sinalado no Plano de Poboación de 1927. Nese mesmo ano, sen embargo, Rafael Picó redactou un *Proxecto de Matadoiro Público para a Vila de Bueu* que nunca se chegou a construír. A súa localización estaba prevista na Praia da Robaleira, baixo o camiño que ía a Praia de Beluso. Buscábase cumprir coa normativa do Ministerio de Gobernación de 5 de Decembro de 1918 para concellos de máis de 2000 habitantes, e para que a vila de Bueu “non puido, ate o de agora, atopar os medios necesarios para levar a cabo a construción do [novo] Matadoiro”, existindo razóns “que obrigan a afastalos e construílos ás aforas” como o “maior prezo do terreo, a necesidade de dispoñer de terreos sobrantes para posibles aumentos, o convinte de estar separado de toda vivenda, etc.” O edificio principal de planta rectangular, de 15 por 18 metros, ía desaugar “directamente ao mar”, mentres que ao outro lado do camiño existía unha segunda edificación con currais.

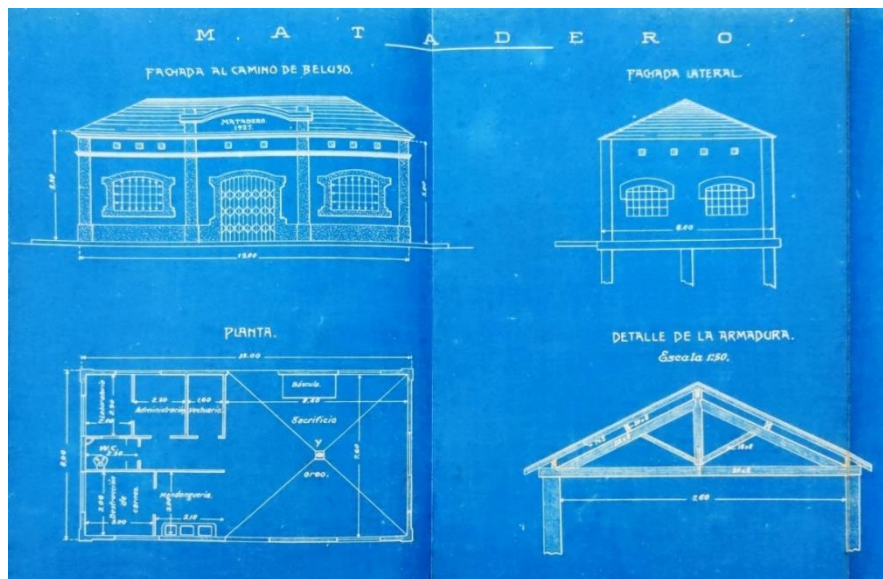
Figura 84. Localización na Praia da Robaleira do *Proxecto de Matadoiro Público para a Vila de Bueu* de 1927, por Rafael Picó

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9361/1.

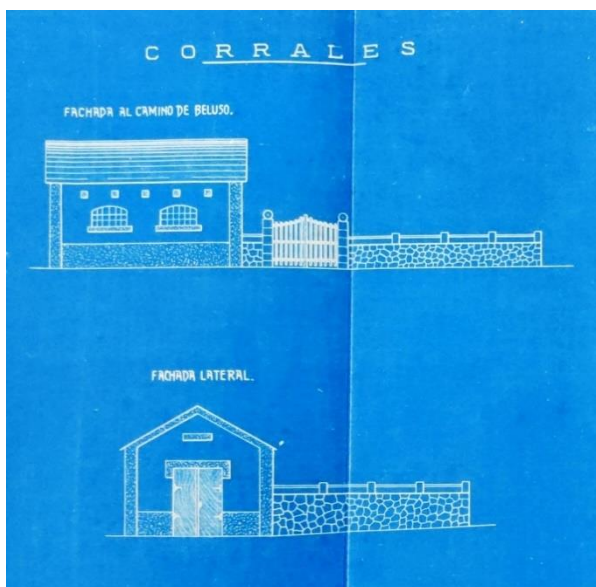
⁹⁰ Hoxe onde podemos atopar o actual edificio do Hotel Incamar.

Figura 85. Planta, alzados e sección do *Proxecto de Matadoiro* de 1927, por Rafael Picó

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9361/1.

Figura 86. Currais incorporados no *Proxecto de Matadoiro* de 1927, por Rafael Picó

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9361/1

O Matadoiro que ía verter directamente ao Bispo (e logo ao mar) sería posteriormente derrubado coa construción dun novo na praia de Agrelo nos anos cincuenta. Esta nova instalación, foi proxectada polos arquitectos Francisco de Castro e Pedro Alonso⁹¹ lonxe do núcleo de poboación en 1958 a carón do río do Inferno, na zona de Agrelo na parroquia de cela, dando fronte ó mar. O local subdividiáse en tres espazos interiores: un espazo principal diáfano, a zona de cuartos e aseos e, por último, un pequeno almacén posterior, sendo finalmente clausurado no ano 1991.

Figura 87. O novo matadoiro de Agrelo, por Francisco de Castro e Pedro Alonso, 1958

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Anteriormente, o *Proxecto de camiño de acceso á Praia de Agrelo*, redactado polo enxeñeiro de camiños Enrique Picó, foi elaborado en 1949 co fin de atopar unha solución á necesidade urxente de secar as redes da “numerosa frota pesqueira” do porto de Bueu. A construción do muro de defensa na Banda do Río e o aumento da frota fixeron necesario recorrer a outros lugares, e Agrelo reunía boas condicións, mais non contaba con acceso para que puidesen chegar os carros coas redes debido á súa separación da estrada de Pontevedra a Cangas. Xa daquela, a dinámica do río que desembocaba no areal fixo necesaria como solución a trazado dun percorrido curvo e paralelo á praia, prevendo dous muros de mampostería hidráulica de 0,70 metros de espesor para o seu paso. Nesta lugar localizarase o Matadoiro uns anos despois.

⁹¹ Estudio de arquitectura Castro e Alonso fundado no ano 1932 en Vigo.

As salgas e industrias conserveiras, da arquitectura tradicional á do ferro

Como vimos, durante a década final do século XIX e primeiros anos do XX produciuse a reconversión dalgunhas factorías de salga a conserveiras. Entre elas a da salga que fora adquirida en 1816 por Salvador Massó i Palau, o Almacén do Rei. Esta instalación fora anteriormente ampliada na súa traseira cando, en sociedade con empresarios franceses, se transforme en fábrica de conserveira en 1883. En 1898 volverá a quedar, definitivamente, en mans da familia, quen tralos beneficios de comezos do século XX a volverá acrecentar. Na evolución da fábrica Massó, pódese constatar unha clara evolución da súa arquitectura industrial na que pasará a ter unha nova dimensión como símbolo de progreso.

Inicialmente, no ano 1925 agrándase a nave principal e se edifica o edificio de carpintería no que se confeccionaban as caixas para o embalaxe e se reparaba a flota Massó que daba a rúa Pazos Fontenla⁹². Mais xa en 1926 inaugúrase a nova fábrica proxectada por Jacobo Esténs Romero (1880-1959), que ocupará un gran espazo da mazá máis céntrica da Praia cara o oeste das vivendas da familia Massó. Estas novas instalacións foron innovadoras en moitos sentidos. Por unha banda, a súa singular estrutura metálica constituíu un expoñente da arquitectura industrial do ferro en Galicia. Este esqueleto era agora lixeiro e podía ser prefabricado, construído en taller e ensamblado en obra. A través da armazón de columnas e pezas, conseguíase un espazo diáfano, luminoso e extenso no que poder facer máis eficientes os procesos de produción.

⁹² Hoxe desaparecido, estaría a altura do actual nº52-A de Pazos Fontenla.

Figura 88. Mulleres traballando no interior da nave da fábrica nova, de estrutura de fundición, proxectada por Jacobo Esténs nos anos vinte

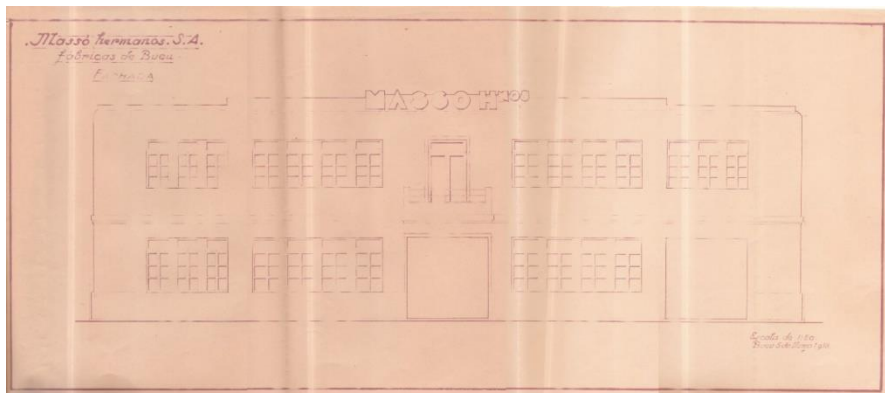
Fonte: Arquivo Museo Massó.

Esta solución arquitectónica contrastaba coa das antigas salgas tradicionais, nas que os muros de carga de perpiaño só permitían pequenas luces e ocos que dificultaban o paso de luz. Agora, o espazo cuberto, vasto e luminoso podía acoller múltiples e novidosos usos; na súa parte central o traballo de recepción, limpeza e enlatado, nos espazos periféricos o laboratorio, a clínica, a oficina, a cociña para elaborar salsas ou o alfolín de sal (Museo Massó, 2017). O novo edificio incluía unha cheminea realizada en ladrillo macizo que, ademais de conducir os fumes, sería rematada co apelido da saga. Massó escrito no máis alto, unha alegoría ao poder da industria conserveira, encarnado en arquitectura e símbolo territorial, que sería trasladada de localización en 2005 durante a nova urbanización da mazá Massó.

Co traslado da produción, a antiga fábrica pasará a acoller o fabricado de latas ao tempo que a empresa Massó se consolida como industria conserveira de referencia a nivel internacional. Neste apoxeo, no ano 1929 os herdeiros Gaspar e José María Massó poñeranse definitivamente ao fronte da fábrica, constituíndo a Sociedade Anónima Massó Hermanos. Serán precisamente eles quen inspirados polo consello de Guglielmo Marconi na súa visita en 1928, decidan impulsar un Museo Mariñeiro a partir da súa colección privada. Así, en o 26 de novembro de 1932 inauguraríase o novo espazo que incluía o primeiro andar da construción realizada sobre o antigo Almacén do Rei e as casas mariñeiras

adxacentes. Na coroación do corpo principal, aínda podemos atopar a epigrafa de estilo Art Decó, inspirado nas primeiras vangardas artísticas de comezos do século XX.

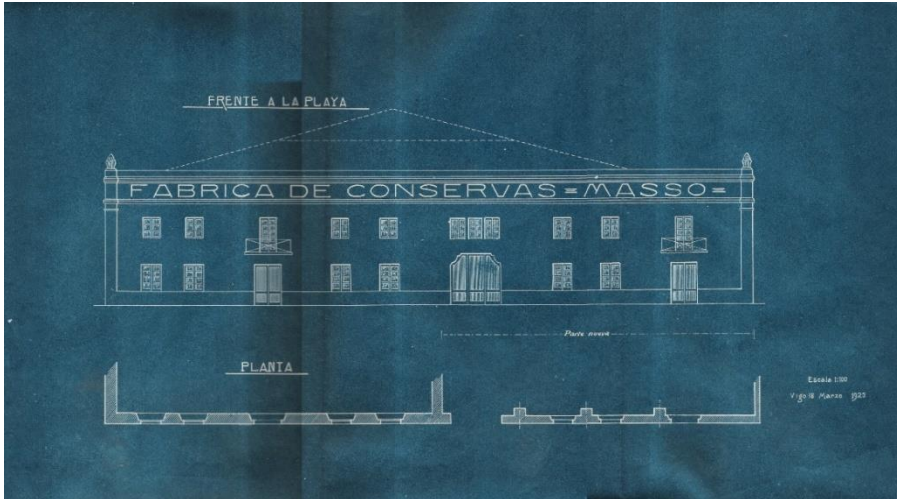
Figura 89. Plano de fachada da Museo Massó da reforma solicitada en 1938

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Case contemporaneamente, o arquitecto Jacobo Esténs tamén proxectará unha segunda nave, paralela á anterior, para a produción de fariñas para pensos e abonos de 1931 a 1934. Esta nova edificación constituirá a fachada leste da rúa B (actual Johan Carballeira), construída nese mesmo período. Tan só uns anos despois, en 1938, tramítase a modificación da fachada da fábrica nova, definindo a fachada marítima do asentamento literal bueués por varias décadas.

Figura 90. Plano do alzado norte da nova fábrica recollido na *Solicitud de autorización para modificar a fachada da fábrica de envases Massó Hermanos, nº50 da Rúa Montero Ríos* de 1925

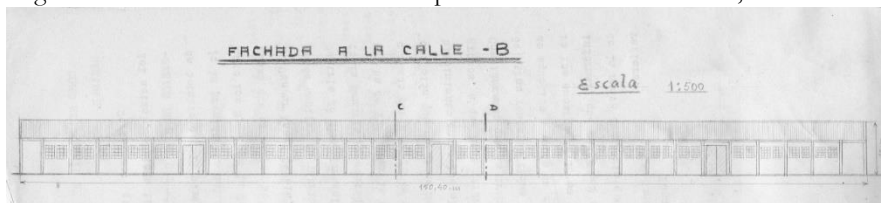
Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Figura 91. Fachada norte da nova fábrica de conservas Massó. Ao fondo, a chimenea no seu emprazamento orixinal

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Figura 92. Fachada á rúa B da fábrica de pensos dos Hermanos Massó, do ano 1932

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

En 1941, o propio Jacobo Esténs será o encargado de dirixir a obra proxectada por Tomás Bolívar Sequeiros na construción dunha nova e aínda maior factoría na veciña vila de Cangas (Sánchez Cidrás, 2013, abr. 26), que chegaría a ser considerada “a máis moderna factoría conserveira de Europa” (Pazos Pérez, 2009:125). A creación deste complexo, suporá nos anos seguintes a paulatina perda de protagonismo e estancamento definitivo do crecemento da fábrica de Bueu. Mais isto non impedirá que a súa existencia constitúa, sen dúbida, unha influencia clave na posición estratéxica das edificacións e situación das rúas da vila, os lugares de embarque ou peiraos de acceso e diques de abrigo como puntos clave, definindo a evolución do porto e futura configuración do núcleo litoral en torno a ela.

Infraestruturas básicas de abastecemento de auga

En relación coas infraestruturas básicas na progresiva urbanización do núcleo da Praia, a principios do século XX, estas continuaban sendo insuficientes. As condicións de abastecemento de auga potable para a poboación da Praia non variaran respecto ao século anterior. En 1911 existe un proxecto de Fonte en Montero Ríos que, mantendo o de 1885, resólvese cunha fonte moi sinxela proxectada por Jacobo Esténs. A arqueta que a sustentaba estaría situada en Rama dos Galos e sería, segundo Estévez Castro, iniciada a súa construción en 1912 (1997:136) co fin de aproveitar a fonte da *Cangueira* e levar, por fin, a auga á Praia (1997:132). A fonte estivo situada na Boca da Verea, simbolizando o corazón neurálxico do núcleo urbano, ata ser posteriormente trasladada⁹³ en 1937 á Ramón Bares preto da igrexa, onde aínda hoxe se coñece coma *Fonte do cura* (esta mesma data pódese apreciar gravada na súa parte superior). Ademais das citadas podemos sinalar como importantes para o núcleo nesta época á *Fonte dos Galos* (no ramal do mesmo nome); a *Fonte de Margarita*, hoxe desaparecida,

⁹³ Cando nos inicios dos anos setenta do século pasado se construíron o mercado e lonxa municipal dos arquitectos César Portela e Pascuala Campos colocouse no seu lugar unha fonte rematada nunha dorna (aínda está na actualidade pero coma centro dun pequeno estanque).

que estaba enfronte, e logo na alameda da Biblioteca Municipal; a de *Pescadoira*⁹⁴; a *Fonte de Abilleira* no camiño que de Pazos Fontenla sube á Carrasqueira; a *Fonte e lavadoiro de Amieiras* que no 1949 foi trasladado, perdéndose a fonte, á súa posición actual ao lado do Colexio Virxe Milagrosa, e outra na Banda do Río, entre outras.

Estes eran os puntos de subministro de toda a poboación do núcleo, sen ter en conta as minas e fontes que subministraban ás fábricas. Continuaban existindo así mesmo os lavadoiros da Banda do Río e Amieiras, onde as mulleres continuaban lavando a man. Así as cousas, a situación non varía demasiado ata a etapa posterior, na que por fin se comezarían a construír traídas e infraestrutura de abastecemento de auga ás vivendas do núcleo.

Figura 93. Mulleres cos baldes collendo auga na fonte que estaba situada a carón do lavadoiro de Amieiras, no seu emprazamento orixinal

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

⁹⁴ Hoxe un pequeno cano localizada á man dereita baixando a rampla que de Montero Ríos leva á praia de Petís.

Figura 94. Mulleres lavando no río, no novo emprazamento do lavadoiro de Amieiras no cruce do Bispo coa estrada a Beluso, actual Pazos Fontenla, ca. 1940. Aproximándonos a mediados do século XX, as condicións seguían sendo moi similares ao século XIX. Aínda podemos observar ferramentas empregadas: as tallas de zinc. Tamén se pode apreciar a existencia da ponte nese punto da estrada

Fonte: Arquivo Asociación Cultural Santos Reis.

De igual modo, a infraestrutura de saneamento continuaba a estar limitada a apertura de cunetas e arquetas, coma a executada na “rúa Príncipe ao longo do peche da praciña, para recoller as augas” [enténdese pluviais] en 1906 (Estévez Castro, 1997:132). Tamén, a prolongación dalgún caño de desaugue como en 1913 no que “se prolonga en tres metros o caño de desaugue fronte á farmacia Santaclara” (1997:132). O que seguro tivo lugar nesta época, en paralelo a construción das novas rúas, foi a eliminación definitiva das pontes que existían no núcleo urbano e soterramento e canalización da desembocadura das ramificacións do Bispo nos mesmos puntos. Este foi o caso da Ponte da Lagoa, que estaba preto do carpintería de ribeira (no actual cruce entre Montero Ríos e Rosalía de Castro), na desembocadura oeste do río Bispo.

Onde si atopamos evolución neste período sería na dotación de infraestrutura eléctrica á Praia, que comezaría a comezos do século XX e se xeneralizaría a partir de finais dos anos vinte. Estévez Castro da conta das primeiras probas de luz eléctrica levadas a cabo pola empresa subministradora “La Hulla Blanca” en xuño de 1910 (Estévez Castro, 1997:136). Esta compañía eléctrica nace en 1908 e opón o seu nome á “hulla negra” ou centrais alimentadas por carbón, empregando enerxía hidráulica de encoros. Dende o seu comezo ofertará levar o tendido eléctrico do alumeadado as vilas periféricas de Cangas e Bueu baixo a

intensa demanda das factorías de conserva (Dasairas, 2013, decembro 7). A central situada en Cangas era de operatividade limitada e estaba condicionada polo subministro de carbón, polo que a partir de 1925 tivo que ampliar unha nova toma de auga procedente do mar para poder ampliar a rede eléctrica en Bueu e estendela da Praia ao Valado (2013, dec. 7). Esta empresa será finalmente absorbida no ano 1929 pola *Sociedad General Gallega de Electricidad*, controlada polo *Banco Pastor* de Barrié de la Maza, e co paso do tempo será conectada á rede eléctrica dos encoros hidroeléctricos para pasar a ser, a central térmica de Cangas, unha central auxiliar (2013, dec. 6). Finalmente, será absorbida nos anos corenta polo monopolio franquista creado na Coruña en 1943 por Pedrio Barrié de la Maza (conde de Fenosa): as *Fuerzas Eléctricas del Noroeste S. A.*⁹⁵ (2013, dec. 6).

Figura 95. Actual rúa Eduardo Vincenti á altura do seu enlace coa estrada provincial. Vista do Ramal dos Galos no que se pode apreciar os postes do tendido eléctrico, ca. 1927. A rúa, como moitas da Vila de Bueu naquel tempo, con arboredo a ambos lados

Fonte: Arquivo José María Estévez Castro.

⁹⁵ En 1982 Fuerzas Eléctricas del Noroeste S. A. fusionase con Unión Eléctrica, dando orixe a Unión Fenosa, que dende 2008 parte do xigante Gas Natural Fenosa.

As novas vías de comunicación e transportes

Neste período asistiremos ao desenvolvemento e consolidación da rede viaria do núcleo urbano do Bueu que coñecemos hoxe impulsado polo Plano de Poboación de 1926. Da época anterior xa contábamos coas vías principais consolidadas que comunicaban Bueu con outras vilas mais que non tecían o desenvolvemento interior do núcleo. Estes eixes os constituían a estrada provincial de Bueu a Cangas, o camiño á Igrexa (Ramón Bares), Eduardo Vincenti e Montero Ríos, que deixarán de ser definitivamente Príncipe e o Camiño da Praia en setembro de 1906 por unanimidade plenaria (Estévez Castro, 1997:355).

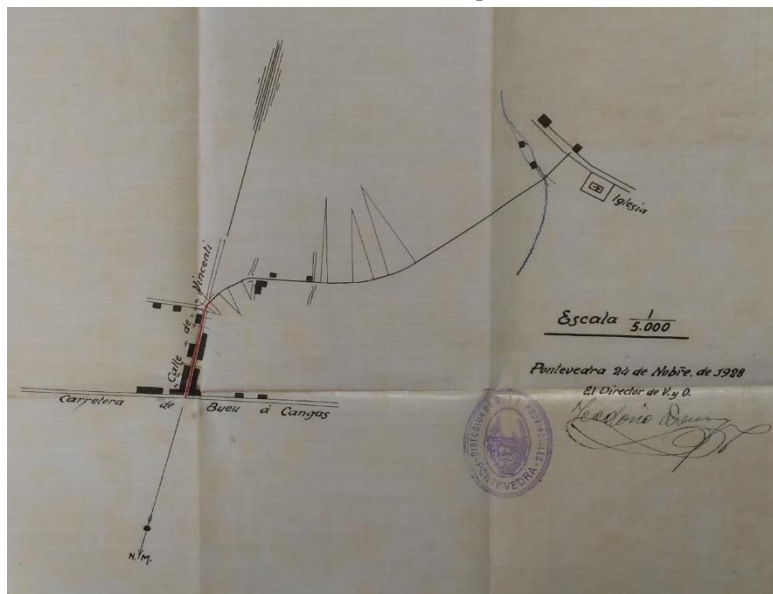
Figura 96. Camiño á Igrexa, actual rúa Ramón Bares, ca. 1915, por E. Díez

Fonte: Arquivo Asociación Cultural Santos Reis.

O trazado destas rúas manteranse con arranxos puntuais, constando como modificacións máis importantes a construción de beirarrúas en Vincenti a partir dun proxecto de urbanización de Teodesio Domínguez en 1928, e o remate do seu tramo sur, no Ramal dos Galos, a partir das aliñacións correspondentes.

Figura 97. Proxecto de 1928 de reparación de beirarrúas e obra de urbanización de Teodesio Domínguez

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Figura 98. Boi e beirarrúas en Eduardo Vincenti, e o desaparecido peche de pedra da praza enfronte ao Concello, ca. 1928

Fonte: Arquivo Juan Docampo Otero.

Figura 99. Beirarrúas en Eduardo Vincenti, vista cara o mar, ca. 1940, por postais
Lucien Roisin

Fonte: Arquivo Museo Massó.

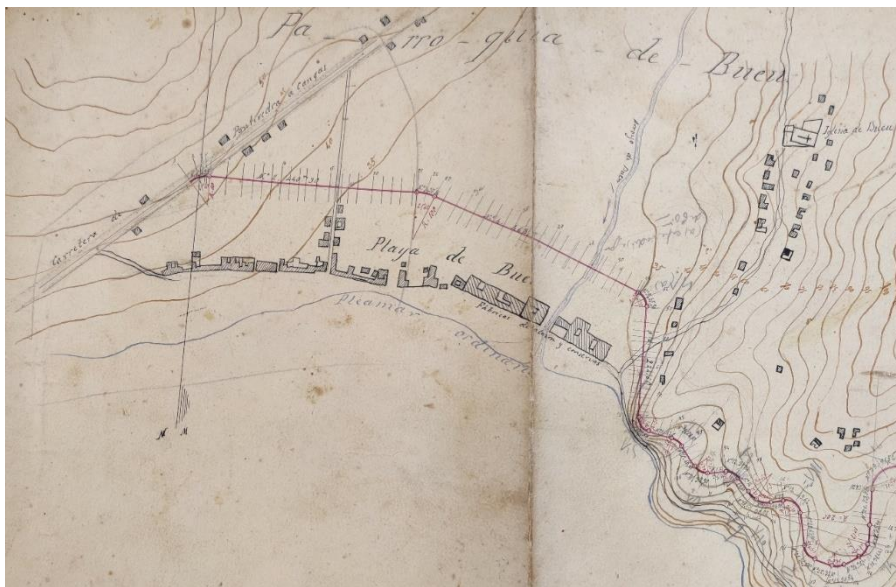
Figura 100. Tramo sur de Eduardo Vincenti recentemente pavimentado en 1968, a
altura do Ramal dos Galos, co arborado a ambos lados da rúa

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

A actual rúa Pazos Fontenla, estrada a Beluso ou camiño de Bueu a Cangas por Aldán será executada nos primeiros anos do século XX. Este sendeiro denotaba certo perigo ao seu paso pola costa, polo que xa no ano 1904 recolle Estévez Castro a colocación de postes e arame para mellorar a seguridade á altura da Robaleira. Nese mesmo ano data o autor a visita da comisión formada por empresarios, políticos e personalidades dos núcleos de Cangas, Aldán e Bueu para xestionar a estrada e cuxas obras se desenvolverían nos anos seguintes (1997:132). Finalmente, o autor fixa en 1908 a apertura do primeiro tramo da estrada a Aldán dende a Canceliña (1997:136). A posta a punto do camiño á Praia de Beluso para tráfico rodado non sería efectiva ata marzo de 1917.

Figura 101. En vermello, borrador do trazado da estrada a Beluso (Pazos Fontenla). Seguindo o trazado, so existía a estrada de Bueu a Cangas, a rúa Eduardo Vincenti e Montero Ríos. O camiño á Portela e o sendeiro á Praia de Beluso tamén aparecen sinalados. Ao paso polo “Arroyo de Bueu” construíuse unha ponte. Autoría descoñecida, comezos do século XX

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9355/16.

Figura 102. Vista de Bueu dende a Carrasqueira, ca.1920. A estrada a Beluso está completamente arborada no seu tramo intermedio

Fonte: Colección de postais de Ediciones Unique. Arquivo Sánchez Cidrás.

Figura 103. Estrada a Beluso en 1944. Aínda non existía o Poboado de Pescadores, situado a ambos lados da rúa nesa zona, e destaca a presenza de arborado. Postal editada por R. Ocaña

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Figura 104. Camiño á Praia de Beluso ao seu paso pola Robaleira

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Na década dos anos trinta, coincidindo co despegue da industria conserveira local, ábreanse varias das rúas proxectadas no Plano de Poboación proxectado en 1926. O expediente de poxa das obras da **Rúa H** adxudicadas a Evaristo Crespo inclúen memoria, planos e orzamento dende os anos 1930 a 1951. A execución da rúa incorporou o ofrecemento desinteresado de Francisco Garrido Pereira dun terreo ao Concello en 1930, condicionado á execución dun prazo de 2 anos para rematar as obras, mais o certo é que no 1932 aínda se sacou a poxa a súa execución, baixo estipulacións redactadas por Rafael Picó no *Proxecto e construción da rúa H do Plano de Poboación de Buen* por un prezo máximo de contrata de 12.504,55 pesetas. No ano 1936 esta rúa foi denominada na honra de Antón Villar Ponte para, en 1979, pasar a ser redefinida co nome que aínda conserva, rúa Rosalía de Castro.

Figura 105. Plano xeral do *Proxecto e construción da rúa H do Plano de Poboación de Buen* de 1932, por Rafael Picó. Pódese observar a localización do antigo Matadoiro, e como ignora o paso do río. Ao sur, localizado cun bosquexo o mercado trapezoidal proxectado por Picó en 1940. A rúa B, xa proxectada, aínda non estaba executada

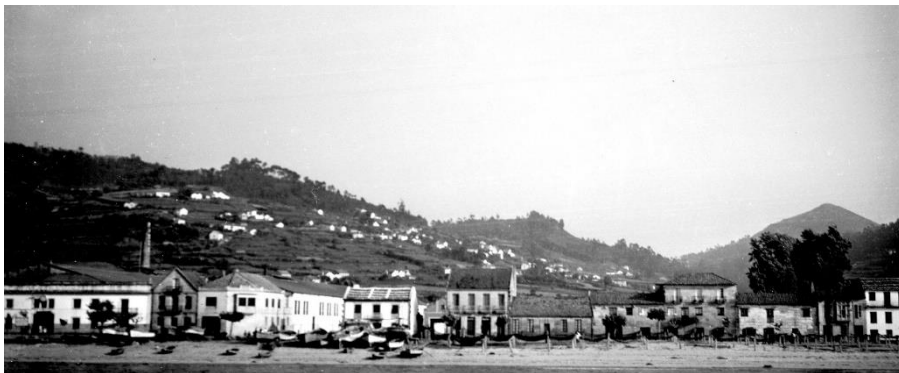
Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9366/4.

De 1931 a 1934 constrúese o tramo norte da rúa B (actual Johan Carballeira). A súa aliñación é sen embargo modificada co fin de facilitar a construción dunha nova nave da fábrica Massó para o fabricado de fariñas e pensos, seguindo o Informe sobre a variación da rúa B no Plano de Urbanización da Vila de Buen de 1931 de Rafael Picó. A partir dunha liña paralela a vinte metros da nova fábrica, defínese un xiro na cuadrícula establecida no plano pola principal rúa Eduardo Vincenti que respecta en maior medida a aliñación das parcelas afectadas. As rúas aínda sen materializar do tramo oeste (Banda do Río), seguirán o paralelismo marcado.

A apertura do tramo norte da rúa B implicou o derrubo de dúas pequenas vivendas que daban fronte á Montero Ríos, así como a redución do ancho previsto, de 15 a 13 metros e a supresión do último tramo, por se a súa pendente do 9,5 % na súa unión coa estrada de Pontevedra a Cangas, considerada agora

excesiva. A execución da rúa completa, sen embargo, levaría uns anos máis. En 1940, Rafael Picó redacta o proxecto suplementario da rúa B do plano de poboación de Bueu para actualizalo ao prezo actual dos salarios diarios (jornales) e materiais, modificando unicamente os custos de execución, non producíndose ata 1949 a apertura definitiva da rúa.

Figura 106. Montero Ríos e o seu cruce coa rúa B (Johan Carballeira) ao oeste da nova fábrica Massó, ca. 1959

Fonte: Arquivo Maruja Estévez.

Así mesmo, en 1933 lévase a cabo a apertura do tramo norte rúa A ou primeiro tramo da actual rúa Castelao (Estévez Castro, 1997:136) e que tamén implicou o derribo de dúas vivendas na fronte marítima. Esta rúa sería bautizada como Bajada al Puerto en xuño de 1950, e substituído o nome polo de rúa do escritor Manuel Antonio Bares en 1959. O tramo sur non se executará ata décadas despois, a partir do Proxecto de prolongación da rúa A do enxeñeiro Jose María Gómez-Morán y Cima de 1963 sendo preciso expropiar e derrubar unha vivenda e dous galpóns. Será entón cando sería rebautizada en xuño de 1979 como Avenida Alfonso (Daniel) Rodríguez Castelao.

Figura 107. Motoristas subindo pola rúa A (actual Castelao) o día de San Cristobo. Á dereita, o Cine Avenida

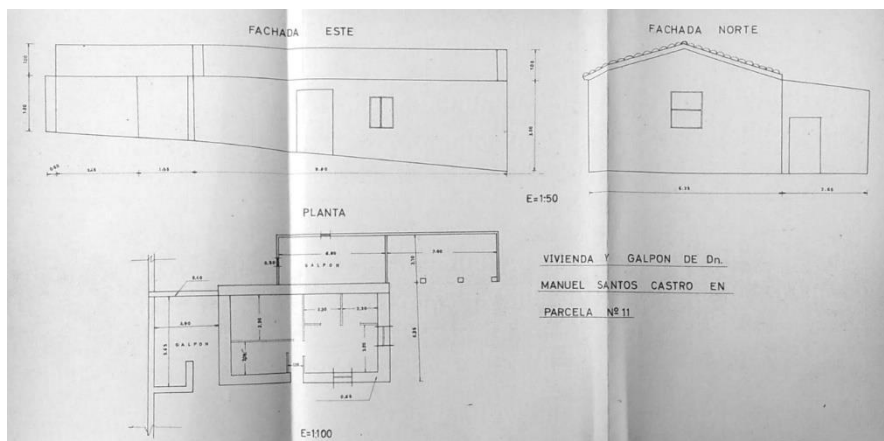
Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

Figura 108. Vista cara o norte do primeiro tramo da rúa A (Castelao), aparece un dos primeiros edificios en altura

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

Figura 109. Vivenda de planta terrea propiedade de Manuel Santos Castro, expropiada e derrubada durante a construción do tramo sur da rúa A, a finais dos anos sesenta

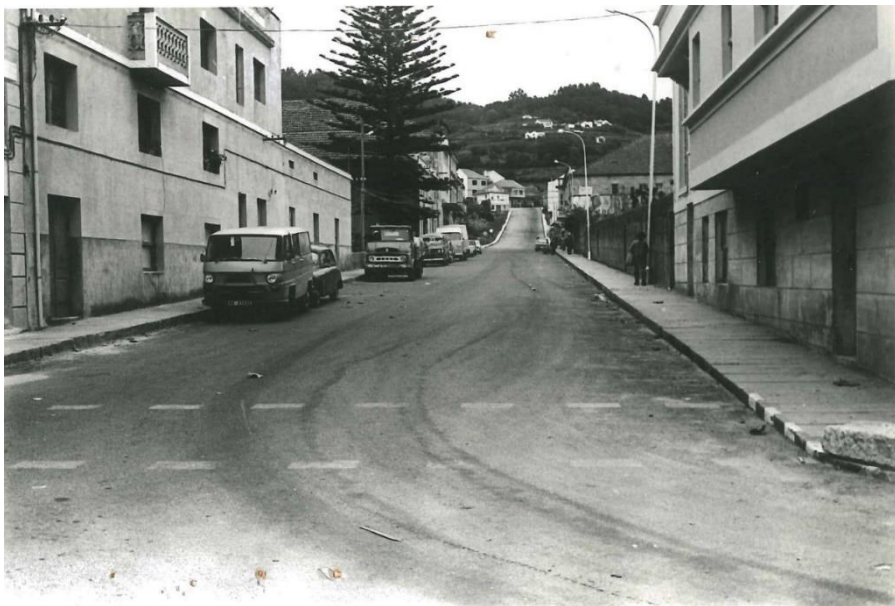
Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Figura 110. Vista dende o tramo sur, cara o norte, da pavimentación da rúa de Baixada ao Porto (rúa A) en 1969. Xa aparecen algúns dos primeiros edificios en altura de Bueu

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Figura 111. Vista dende o tramo norte, cara o sur, da pavimentación da rúa de Baixada ao Porto (rúa A, Castelao) en 1979

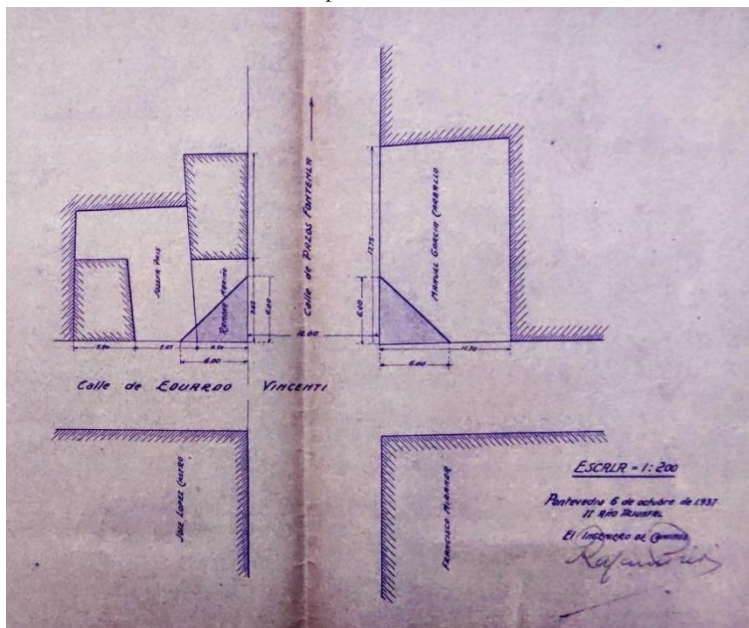
Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Da primavera do ano 1936 sabemos que se proxectou executar reparacións en vías existentes co fin de aliviar “a triste situación dos habitantes da vila inhabilitados de traballar nas labores do mar”. En novembro de 1935, un forte temporal esnaquizara as rúas da “República” e “García Hernández”⁹⁶ dun ancho de 7 metros e lonxitude 1,1 quilómetros, de servizo ao porto, non pavimentadas dende o ano 1923. Ambas rúas foron nomeadas o 21 de marzo de 1936 cando Montero Ríos pasou a ser, cara o oeste, a Avenida da República, e cara ao leste, García Hernández, mentres que Eduardo Vincenti pasou a chamarse Capitán Galán. Estes nomeamentos duraron un curto período de tempo, ata que o goberno local se viu derrocado polos eventos que seguiron ao golpe militar de xullo de 1936. Aínda así, a construción do Bueu urbano non se detivo inmediatamente. En 1937 proxectáronse as expropiacións necesarias para executar os chafráns do lado esquerdo da rúa Eduardo Vincenti no Cruce con

⁹⁶ Probablemente en honra ao capitán Miguel Ángel García Hernández, que encabezou a sublevación de Xaca, a cal foi sufocada, e el foi fusilado en 1930, feitos que tiveron repercusións na proclamación da Segunda República uns meses despois.

Pazos Fontenla, que só se chegou a executar na parte sur coa construción dun novo edificio.

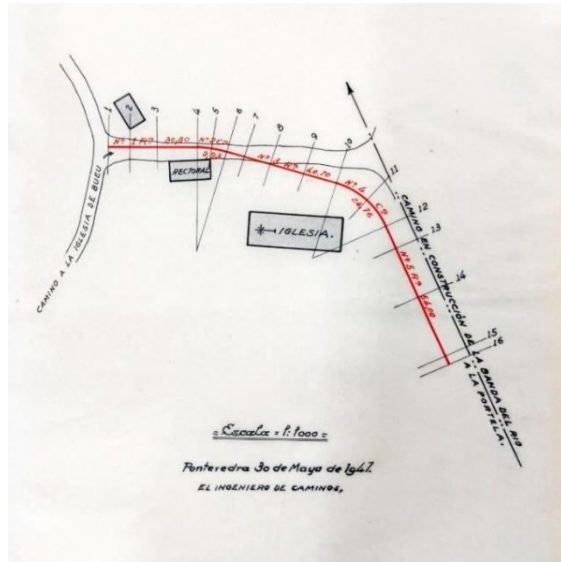
Figura 112. Expediente de expropiación dos terreos que é preciso ocupar cos chafráns do lado esquerdo da rúa Eduardo Vincenti na súa confluencia con Pazos Fontenla de 1937, por Rafael Picó

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9371.

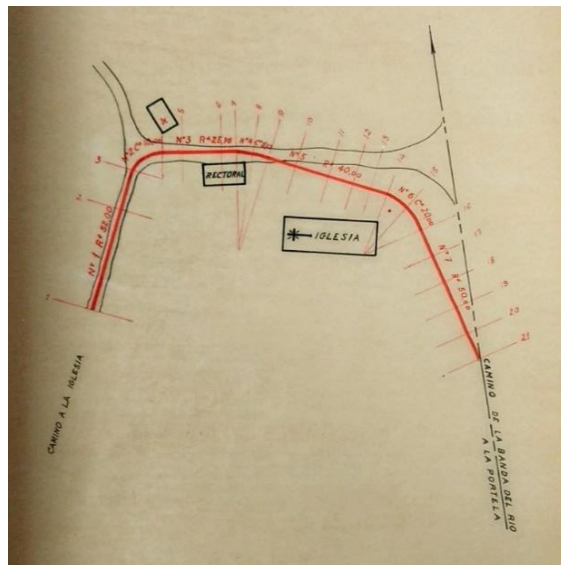
Trala finalización da Guerra Civil, e a pesar das nefastas consecuencias que tivo para a maioría das persoas que habitaban a vila, nos anos corenta continúan as faenas. Picó redacta varios proxectos que materializan a trama urbana do plan: *Expediente de expropiación de terreos en Eduardo Vincenti* (1939), *Proxecto de camiño de unión da rúa Montero Ríos coa estrada Pontevedra-Cangas* (1940), *Proxectos (8 iguais) de diferentes treitos de arranxos nas rúas da beiramar de Bueu* (1945) e *proxecto de rampla de enlace entre os camiños de Bueu á igrexa e da Banda do Río á* (1947), con solución ao actual enlace entre as o Camiño á Igrexa (Ramón Bares) e a estrada á Portela. Neste último, o desnivel era considerable e, aínda aproveitando unha antiga calzada e varias propiedades particulares, resultou nunha pendente elevada do 10,33%. Dada a importancia de enlazar ambos camiños para facilitar o acceso á igrexa e ao cemiterio, considerouse unha solución aceptable. Pese a este feito, en 1950 redactouse o proxecto reformado da prolongación do camiño veciñal polo enxeñeiro Eloy Fernández Valdés Rodríguez, en base ao redactado por Ángel Balbás Banda do Río a Portela en 1946, variando as rasantes para reducir as pendentes e construíndo un muro de contención.

Figura 113. Plano xeral do *Proxecto de rampla de enlace entre os camiños de Buen á igrexa e da Banda do Río á Portela*, de 1947, polo enxeñeiro de camiños Ángel Balbás

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9378/10.

Figura 114. Plano xeral do proxecto reformado da prolongación do camiño veciñal de 1950, polo enxeñeiro Eloy Fernández Valdés Rodríguez, axustando as pendent

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

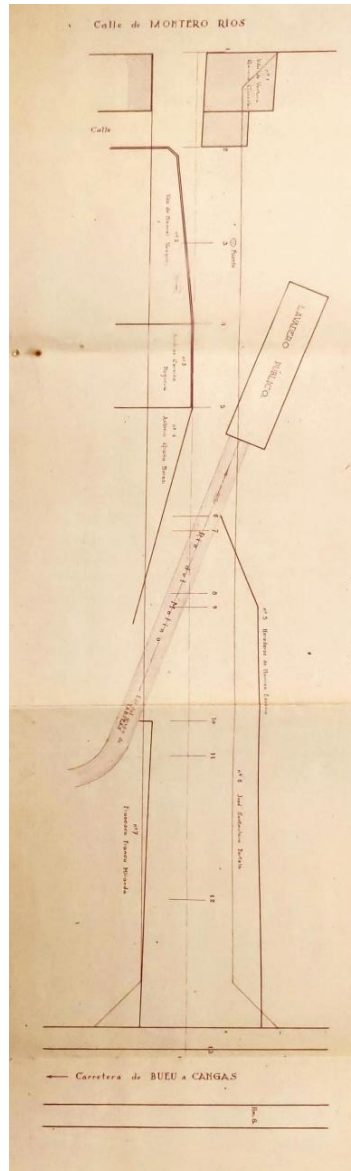
O camiño á Portela prevíase enlazar con Montero Ríos a través da **rúa G**, actual rúa Alexandre Bóveda. Baixo o documento técnico elaborado por Rafael Picó en 1943 *Proxecto de construción da rúa G na Vila de Buen*, cun ancho de 10 metros con beirarrúas aos lados, de 1,5 metros cada unha. Neste caso, como se cruza o río “dos Muíños” proxectase dúas gabias de 0,75 metros de luz para salvalo. Inícianse os traballos en 1944 (1997:134), executándose o tramo norte da rúa G en 1945. O proxecto de nivelación do camiño veciñal da Banda do Río á Portela, incluíndo a prolongación da rúa G no seu tramo sur, foi elaborado en marzo de 1946 polo enxeñeiro Joaquín Garrido Moyrón. En 1948 comezan os trámites para realizar este tramo a través da cesión terreo (1997:134).

Figura 115. Vista da Banda do Río, ca. 1940, a rúa G aínda non está aberta

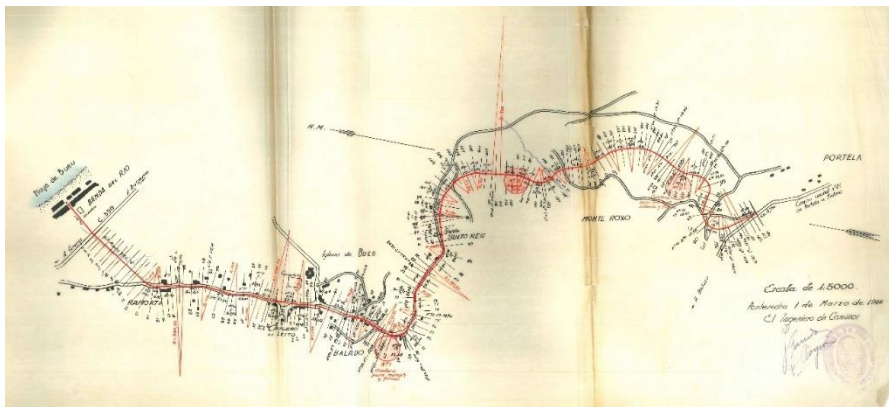
Fonte: Arquivo Arturo Sánchez Cidrás.

Figura 116. Plano xeral do *Proxecto de construción da rúa G na Vila de Buen* de 1943, por Rafael Picó. O “río do muíño” que vai dar ao lavadoiro da Banda do Río condúcese polo grupo de gabias, do cal se sinala o eixe. A vivenda afectada na fronte marítima aparece identificada como a da viúva de Ventura. A rúa remata en chafrán no seu encontro coa actual Pazos Fontenla

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9374/12.

Figura 117. Proxecto do Camiño veciñal da Banda do Río á Portela de 1946, por Joaquín Garrido Moyrón

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

En 1946 Rafael Picó Cañeque redactará o *Proxecto de construción da rúa E na Vila de Buen*, actual rúa Matilde Bares, cun ancho de 10 metros, 7 para o firme e 3 para as beirarrúas, 1,5 metros a cada lado. Apuntaba o autor que nese momento xa estaban construídas as rúas A, B e G, aínda que sabemos que tamén a H. Nese mesmo ano exópríanse os terreos para a apertura da **rúa E**, ao tempo que se executa o rego asfáltico de Montero Ríos e Eduardo Vincenti (1997:134).

Figura 118. Montero Ríos e o seu cruce coa Rúa E (Matilde Bares), no centro da imaxe, na fronte marítima de Pescadoira, ca 1959

Fonte: Arquivo Maruja Estévez.

Por último, aparecería na foto aérea de 1945, aberta parcialmente, a rúa non designada perpendicular á liña de costa situada máis ao oeste, actual rúa de Francisco Escaneo, urbanizada no ano 1967. En canto ás rúas restantes, as rúas no tramo norte F e H' (hache prima, na Banda do Río, entre as que hoxe son Francisco Escáneo e Rosalía de Castro), e D, I e J cara o sur, nunca se realizarían.

Soamente a rúa C poderíase asimilar na actualidade no seu trazado no Plano de Poboación, ao menos parcialmente na parte máis ao este, á actual rúa José María Estévez Castro.

Figura 119. Vista de sur a norte da rúa “sen denominación”, Francisco Escaneo, logo de ser urbanizada en 1967. A vivenda na fronte marítima, anterior á aliñación do plan, aínda non fora derribada

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Figura 120. Detalle do fotograma do voo do 6 de outubro de 1945. Neste ano podemos apreciar tres peiraos: en Pescadoira o máis pequeno, de Tapias, o peirao do porto (peirao da farola) e o inicio do recheo na desembocadura da rúa A ou Baixada ao Porto (só construída no seu tramo norte). Tamén, o peirao da nova fábrica Hermanos Maso, xa edificada. Xa están abertas todas as rúas perpendiculares entre a actual Pazos Fontenla e Montero Ríos, a excepción da rúa E (actual Matilde Bares), aínda que os tramos sur aínda non foron completados. Mantéñense tamén os secadoiros na Praia e na Estacada (gran parcela no centro do val que agora ocuparía aproximadamente o Colexio Virxe Milagrosa e a zona das Lagoas). Na Boca da Vereá, destacan as primitivas lonxa e praza de abastos de Bueu. A rúa Eduardo Vincenti sobresaí por ser a máis densificada, e o Camiño a Igrexa por ter un continuo arboredo, ao igual que o tiña a actual rúa Pazos Fontenla

Fonte: Arquivos do Exército do Aire. Fototeca do Centro Nacional de Información Xeográfica (CNIG).

A transformación dos camiños en viario veu da man dos cambios nos modos de transporte. Xa en 1902 hai constancia do imposto de circulación na vila. Así o establecía José Plácido Lino González Secretario do Concello de Bueu que no presuposto municipal daquel ano certifica o deber de pagamento “por cada coche que entre polas rúas desta vila ben sexa alugado ou ben de liña, pagará por cada vez, vinte céntimos” (Sánchez Cidrás, 2017, ago. 12). Un pioneiro imposto ou peaxe urbano que obrigaba ao pago dun canon ao tempo que responsabilizaba á propiedade do vehículo privado dos danos medioambientais e preservación de infraestruturas públicas, ou simplemente por obstaculizar outras formas de mobilidade alternativas como pode ser o tránsito peonil.

Nestas datas, a comezos do século XX, os carros de tracción animal ou coche de cabalos seguía a ser o medio de transporte principal. Eran tirados por bois ou por cabalos, e nun deles por exemplo, chegaba e saía a diario pola estrada provincial o correo (1997:196). O servizo deste tipo de carruaxes ía decrecendo cos anos coa entrada das innovacións automobilísticas, mais existe constancia do emprego de *cestos* en 1911 (1997:196), coexistindo coas primeiros coches de liña na década dos vinte (Gestido, 2016, agosto 28) ata a súa xeneralización definitiva e conseguinte desaparición.

Coa entrada no século XX comeza produción masiva de automóviles en países como Estados Unidos ou Francia. De alí chegarán pese o penoso estado das estradas —ou “camiños”—, os primeiros vehículos a Bueu. Os coches de cabalo foron progresivamente substituídos polos motorizados estando na década dos vinte practicamente reservados para o transporte público e de mercancías, consistindo sobre todo en camións e coches con licencia de taxi compartida e surtidor na Boca da Vereas.

Figura 121 Á dereita da imaxe, surtidor de gasolina na rúa Montero Ríos enfronte á actual sala Amalia Domínguez Búa, ca. 1930. A dereita, carro de cabalos

Fonte: Arquivo Pin Cabanillas.

O primeiro coche de liña, cando aínda non se coñecía a palabra autobús, foi o servizo de Bueu a Marín instalado por Francisco Domínguez Cabanillas uns anos antes de que Manuel Nogueira traera as furgonetas Ford de orixe estadounidense. En 1921 Benito Estévez Loira estableceu a liña diaria a Pontevedra, cargando tamén mercadería de toda clase. Así xurdirá o servizo regular Pontevedra a Cangas pasando por Bueu (Faro de Vigo, 27 xullo 2014), con coches de orixe francés Dion-Bouton que saían pola mañá a Bueu e arredor das dúas da tarde a Pontevedra. A parada situábase na taberna do Ferrolán que acollía ademais a billeteira, no actual cruce entre Pazos Fontenla e Eduardo Vincenti. En 1933 o Concello de Bueu acepta a petición de permiso para pasar polo centro de Bueu feita pola Concesionaria a Antonio Alonso que por esas datas tiña en exclusiva o transporte de viaxeiros entre Pontevedra e Cangas por Bueu (Sánchez Cidrás, 2016, out. 14), empresa que se convertería en La Unión e, posteriormente, Monbús.

Por outro lado, en 1926 José Cerqueiro Freire funda a empresa bueuesa que obterá a concesión exclusiva para unir Bueu, Aldán e Cangas, mercando en 1927 o primeiro autobús para cubrir o servizo público de viaxe que actualmente segue sendo Bueu a Cangas pola costa e que, pese as dificultades como a carencia no subministro de gasolina da Guerra, en 1940 xa era un servizo diario (Gestido, 2016). Nun destes coches de liña de cor amarelo chegaría Torrente Ballester a Bueu no ano 1930 a través do que definiría como o camiño de chegada “máis

longo” pero “máis belo” (Torrente Ballester, 1965). Nese mesmo ano, Francisco Escáneo, Ernesto Piñeiro e Manuel Ríos Pérez establecen un servizo de camións transporte de mercancías a Cangas que admitían persoas viaxeiras, e sumábanse a estes nomes máis homes que pasaron de carro de cabalos a camioneta ou furgoneta, e funcionaban como taxis entre Bueu, Cangas e Pontevedra.

Figura 122. Coche de liña de Benito Estévez Loira de Bueu a Pontevedra en Petís

Fonte: Arquivo Asociación Santos Reis.

Figura 123. Homes e autobús de dúas alturas na actual rúa Eduardo Vincenti ca. 1935

Fonte: Arquivo Jose María Estévez Castro.

Figura 124. Coche da liña de Bueu a Cangas

Fonte: Arquivo Asociación Cultural A Cepa.

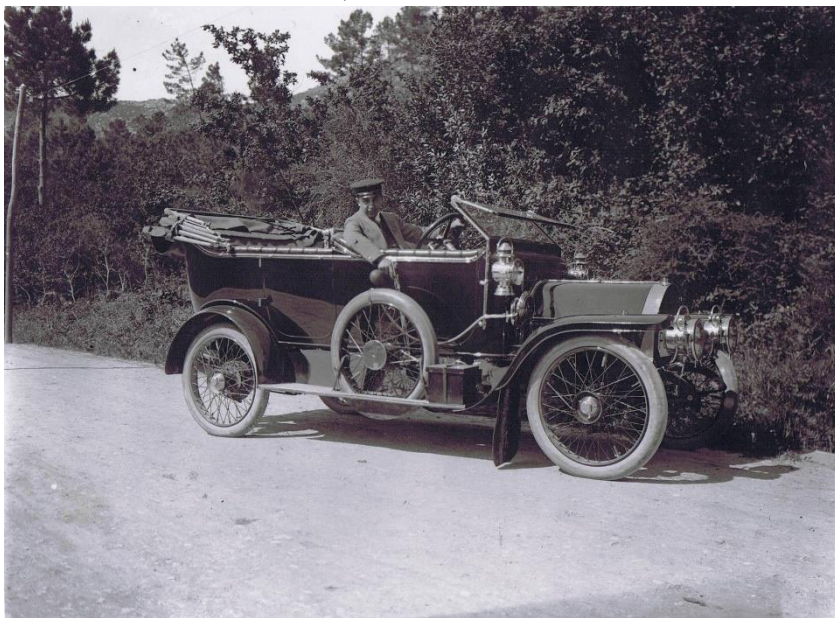
Figura 125. Coche da liña de Bueu a Aldán e Cangas da empresa Cerqueiro

Fonte: Autobuses Cerqueiro S.L.

Ademais de automóviles clase B como coches de liña ou ómnibus, camiós marcas *Chevrolet* ou *Graham* de transportistas ou conserveiras ou motocicletas que se recollen no padrón de 1940, tamén existían en Bueu contados automóviles clase A ou turismos de luxo. Concretamente no padrón de 1945 listanse tan só tres, adscritos a tan só dúas familias. Era os de Attilio Gaggero, Massó Hermanos e José María Massó, de marcas *Fiat*, *Chrysler* e *Hudson* respectivamente. Todos domiciliados na Praia, na rúa Montero Ríos.

Figura 126. Fiat Zero de 1914, primeiro automóbil popularizado para o consumo masivo, no Morrazo en 1926

Fonte: Arquivo José María Massó.

Sumados uns e outros, os vehículos motorizados que comezaron a aflorar na vila motivaron o bando de alcaldía de 1929 polo cal se establecía a prohibido circular con exceso velocidade e producir ruídos, a máis de 10 km/h en Bueu⁹⁷ (Sánchez Cidrás, 2014, out. 26).

⁹⁷ Sánchez Cidrás recolle a decisión de notificar “unha serie de normas, ao través do Garda Municipal Manuel Palmeiro, aos condutores e propietarios de automóviles deste concello señores Barreiro, Manuel Ríos Pérez, Segundo Filgueira, Benito Estévez, Gabriel Álvarez, José Cerqueiro, Ernesto Piñeiro, Francisco Cabanillas, Alejandro García, Escáneo, Attilio Gaggero e Eugenio Novas Budiño” e a publicación da PROVIDENCIA que versa: “Sendo frecuente o paso por esta vila, de vehículos

En canto a outros medios de transporte, o proxecto de ferrocarril do século XX nunca realizado continúa deixando refachos neste tempo. Así o recolle Sánchez Cidrás citando como en 1946 a *Red Nacional de los Ferrocarriles Españoles* publica un concurso para “adxudicar a explotación dos servizos de Despacho Auxiliar e de domicilio en Bueu, con afluencia á estación de Pontevedra – transporte de encargos e mercadorías en grande e pequena velocidade” do que non houbo materialización. Mantívose, mentres tanto, a vontade política dos concellos comarcais de levar a bo porto o *Anteproxecto de ferrocarril pola costa, dende Marín a Cangas e Moaña pasando por Bueu* redactado que polo enxeñeiro industrial de Vigo Antonio Fernández Fernández, expresado polo acordo por unanimidade a favor do mesmo de 1951 do Concello de Bueu e a continuación da vía política en 1953 do Concello de Cangas co apoio comarcal. Pese aos acordos municipais favorables ao “Ferrocarril de Morrazo” ou “Ferrocarril Costa”, de novo estes intentos non volveron ter froitos, exceptuando a inauguración da liña de tren Pontevedra ao Porto de Marín xa no ano 2002 (Sánchez Cidrás, 2014, set. 26).

En canto ao transporte marítimo, enténdese que só existía á illa de Ons. Recolle Estévez Castro en *Reconocer Bueu* que en 1945 “funcionaba o barco con Bueu para transporte de correos, persoas e mercadorías, especialmente os xoves para o mercado” (1997:95).

Mais o transporte maioritario neste período en Bueu foron sen dúbida as bicicletas. Xa no verán dos anos 1917 e 1919 contamos en Bueu con carreiras de bicicletas (Golfinos, 2014:64). E aínda que non contamos con datos anteriores, no rexistro de bicicletas de 1946 lístanse máis de 132 persoas propietarias, inicialmente numeradas, en todo o ámbito do Concello. De todas estas persoas, temos que chegar ata o número 91 para atopar a única muller ciclista inscrita, María E. Bolívar Sequeiros, da Praia. Entre os modelos máis populares da época podemos atopar marcas como Orbea ou Peugeot.

automóviles, con exceso de velocidade, e coa válvula de escape aberta; dispoño que unha vez notificados os interesados da presente, se absteñan: 1º De circular, a maior velocidade, que a correspondente a 10 Quilómetros hora, dentro do casco da vila. 2º De conducir coches, que produzan rúidos ou trepidacións anormais ou que por non empregar o dispositivo silencioso, poidan ocasionar molestias á veciñanza. / A infracción será castigada con multa e a reincidencia por desobediencia á Autoridade. O dispón e firma o Sr. Alcalde D. Camilo Davila Davila, en Bueu, a dezaioito de Marzo de mil novecientos vinte nove, de que eu Secretario Certifico” (Sánchez Cidrás, 2014, out. 26).

Figura 127. Carreira de bicicletas no actual cruce da rúa Montero Ríos e Eduardo Vincenti o domingo día 13 de xullo do ano 1919

Fonte: Arquivo Josefa Pais Refojos.

A progresiva desaparición das bicicletas como medio de transporte cotiá e a xeneralización dos vehículos motorizados a partir da década dos anos sesenta, marcará o inicio dunha nova etapa que trataremos no seguinte período.

Dotacións docentes e sanitarias, continuidade dun sistema carente

En canto o equipamento docente nesta etapa o modelo educativo apenas presentará variacións, excepto un maior incremento na chegada de profesorado para atender as escolas agora situadas maioritariamente na Praia. A investigadora Muñoz Abeledo sinala, citando o padrón de poboación de 1924, como esta etapa é continuadora con respecto ao século XIX no sentido en que as crianzas, a pesar de estar matriculadas, non asistían regularmente; ao ser maiores de 10 anos a maioría das nenas eran enviadas ás factorías os nenos eran enviándose á pesca (2001:19). En xeral, nesta etapa, as escolas privadas mixtas convivían coas públicas segregacionistas e sufrían cambios constantes de emprazamento debido ás malas condicións, ou incluso a brotes epidémicos.

Algúns das mestras e mestres da Praia de comezos do século XX. Na etapa anterior, tiña escola privada en Montero Ríos o mestre Manuel Antonio Bares Fariña en 1866, quen en 1887 estaba de mestre en Cela, e o seu irmán Ramón Bares Fariña foi mestre en 1878 titular da escola pública de nenos nº1. Neste

períodos foi creada, a maiores, a partir do ano 1926 escola pública de nenos nº2, que estivo situada baixo da vivenda de Sofía Gómez Buceta na Graña (Sánchez Cidrás 2023:87). Anteriormente, en 1918, creárase a escola pública de nenas nº 2 nun local da Banda do Río, a cargo da mestra Marina Davila Davila, da que logo dun ano e ata 1943 se fará cargo Ramona Cabanillas (2023: 111). Esta escola variou de localización. En 1922 pasa a estar en Eduardo Vincenti, logo en Montero Ríos e, posteriormente, na Canceliña. No ano 1925 tamén daba clase Jesús Bernárdez García no Pósito de Pescadores de Bueu, da que o Concello se fai cargo en 1929.

Figura 128. Nenas entrando na escola en Eduardo Vincenti, por E. Díaz

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

A finais da década dos vinte fanse evidentes algunhas pequenas transformacións en dotación de equipamentos educativos, como a inauguración da Biblioteca Popular o 7 de outubro de 1927 na planta baixa da Casa do Concello. Esta biblioteca dátase a partir da necesidade formulada en sesión acordada no mes de decembro de 1926 e trala a cal se lle da un prazo ao inquilino de trinta días para abandonar o local (Sánchez Cidrás, 2015, xan. 25). Sánchez Cidrás recolle que xa anteriormente, no ano 1889, se publica no xornal *Gaceta de la Instrucción Pública* “a concesión de varias Bibliotecas Populares, entre elas a que correspondía á Escola Pública de Bueu” (2012, out. 15). Ante a inexistencia dun espazo físico para tal fin, naquel momento os libros adxudicados se repartiron entre as escolas públicas existentes (2015, xan. 25). A nova biblioteca tardou en chegar pero foi altamente requirida, e no seu mobiliario de gran calidade —hoxe

desaparecido—, o exercicio da lectura estivo un pouquiño máis lonxe de ser un privilexio minoritario. A gran demanda de uso provocou que en 1929 se formulara a necesidade de crear un posto fixo que lle dera servizo permanentemente. Haberá que agardar ata febreiro de 1931 cando se contrate “como encargada de todos os servizos da biblioteca a Sofía Gómez Buceta por 2,50 pesetas de xornal (pagaranlle por trimestre). Sofía, ademais de ser a primeira e única funcionaria do Concello naquel tempo, sería tamén a única bibliotecaria da Biblioteca Popular, xa que a súa praza non se cubriría tras a xubilación (2015, xullo 1).

Figura 129. A Biblioteca Popular de Bueu probablemente cara 1931, con Rogelia Álvarez; Conchita Reboiras; Maruja Álvarez; Esperanza Barreiro; Carmen Estévez Castro; Amalia Domínguez Búa; Dolores País Cervillo; a bibliotecaria Sofía Gómez, Carmaña Soage, Tucho Domínguez, entre outras persoas

Fonte: Arquivo Josefa País Refojos.

Xa durante a guerra, a empresa Massó ofrece o antigo almacén de salga de Emilio País, situado na Praia, “para destinalo a comedor infantil e para instrución escolar”. Sería a orixe do local coñecido como Auxilio Social, aínda que logo desaparecera o servizo de comedor para pasar a acoller as clases da Sección Feminina ata practicamente o fin da ditadura en 1975 (1997:362).

Figura 130. Local de Auxilio Social xunto ao secadoiro na Praia, ca. 1940, por postais Lucien Roisin

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Figura 131. Local de Auxilio Social en 1928

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

Ata o último terzo do século XX, non atoparemos cambios educativos de calado que teñan impacto nas arquitectura da vila. A mesma situación continuadora amosará o precario sistema sanitario, baseado en visitas ao domicilio do doutor ou practicante, cando o había. Non contaremos nesta época con equipamentos sanitario públicos.

Ocio e vida urbana, os novos equipamento socioculturais e deportivos

Nos anos vinte chega a Bueu a febre do fútbol e o primeiro equipamento deportivo da vila, o campo de fútbol de Corredoiras inaugurado en 1928. Aínda que xa existía equipo federado en Beluso, a primeira directiva do Club Deportivo Bueu fórmase en 1927 presidida polo industrial da conserva Attilio Gaggero Moresco (Club Golfinos, 2017:58). A situación do vasto terreo de xogo necesario para o exercicio deste deporte, é por tradición controvertida en Bueu por contar cun entorno limitado cunha xeografía moi particular. O campo de Corredoiras foi o predecesor do da Estacada e do da Graña e a súa situación era tamén distinta: lindaba a liña de banda norte coa actual rúa Ramón Bares, chegando ata o seu cruce, onde morría a liña de meta oeste, co sendeiro da Pedra⁹⁸.

Figura 132. Estrada provincial e campo de fútbol de Corredoiras, predecesor do da Estacada e ao actual en A Graña, ca. 1927

Fonte: Arquivo Attilio Gaggero.

⁹⁸ No momento actual podemos atopar no sitio unha ampla parcela rectangular facendo esquina, e os números 1 e 3 da actual rúa da Pedra, aproximadamente.

Este terreo de xogo era alugado, e probablemente debido ás dificultades económicas ás que tivo que facer fronte e a situación de inestabilidade política fixo que tivera unha corta vida, e en 1931 pechara as súas portas (2017:58). Mais o certo foi que a finais dos anos vinte a vila emanou vida deportiva e cultural que acolleu ata tres cines no núcleo da Praia, bailes, fondas, tabernas e demais.

Figura 133. Campo de fútbol de Corredoiras do Club Deportivo Bueu, ca. 1928. Pódese apreciar ao fondo o lugar do Outeiro, e o terreo areoso desa zona baixa do val, á altura da rúa da Pedra

Fonte: Arquivo Asociación Cultural Santos Reis.

En canto aos cines, Estévez Castro data o primeiro cine (mudo) de Bueu en 1909, e o sitúa no primeiro andar do atador na zona marítimo terrestre de Montero Ríos propiedade da familia Agulla-Nores (1997:276). Este cine pioneiro foi impulsado polo secretario do Concello dende 1909 José Cornide González, quen anos despois inauguraría a primeira sala cinematográfica estable de Bueu (Sánchez Cidrás 2024). Así, o día de San Martiño de 1920 abre as súas portas o cine Victoria na rúa Vincenti. José Cornide pecha o cine tras a súa dimisión no cargo en 1925, pasando entón a ser reaberto polo inquilino José López Díaz, Forneiro, quen o remataría mercando cinco anos máis tarde ao orixinal propietario “por 6.750 ptas (40,57 €)” (Sánchez Cidrás, 2014, nov. 6). Logo desta etapa, en 1954 pasa a ser propiedade do mestre José Martínez Caamiña quen en 1955 tramitaría a regulación da actividade con proxecto técnico redactado polo arquitecto Emilio Quiroga Losada (Hueso Montón, 2005:98-99; Sánchez Cidrás, 2014, nov. 6). Finalmente, en 1978 prodúcese un novo cambio de titularidade a

favor dos irmáns Luís e José Carballo González, cesando definitivamente a súa actividade en novembro de 1984 (2014, nov. 6). Fernando Otero describiría o espazo cinematográfico da seguinte maneira:

O cine Victoria diferenciábase en que era máis pequeno, alongado, e tiña os butacas costa abaixo. Non tiña corredores laterais para aproveitar mellor o local que era estreito e, nas paredes de baldosa branca e certa altura, estaban encaixados uns adornos de escaiola cunha luceciña verde e outra vermella, alternándose, que se acendían no intre previo de comezar a película. Para o galiñeiro, único, non tiña anfiteatro, subíase por unhas escaleiras exteriores, dende o vestíbulo. Os mexadoiros estaban dispostos do mesmo xeito no proskenio, debaixo da pantalla. [...] O cine estaba situado na rúa do Príncipe, entre a alameda e a taberna de Ferrolán. Tiña un cartel co programa na parede da taberna de Amieiro, pola entrada do Bodegón. (Otero Otero, 2010:163)

Na posguerra, de 1939 a finais da década dos 50 do século XX, estaría activo o cine Imperial, propiedade de Ramiro Ameneiro Ferreiro primeiro e logo de Matías *el Buralés* no edificio que aínda se conserva na esquina sueste do cruce entre Eduardo Vincenti e Pazos Fontenla, que logo foi fonda de José Rodríguez Fazanes (rexente da pensión no piso superior) e que hoxe acolle unha céntrica oficina bancaria⁹⁹.

Mais sen dúbida, o máis representativo dos nosos cines tanto pola súa envergadura como actividade foi o cine Avenida, inaugurado en 1946. O seu propietario era Ramón Domínguez Ferradás e foi realizado seguindo o proxecto do arquitecto Emilio Quiroga Losada de 1941, situábase nunha gran parcela no lateral leste rúa A ou Baixada ao Porto¹⁰⁰, aínda cando non había edificacións, seguindo as máis contemporáneas vangardas arquitectónicas. O innovador desta construción, en formigón armado, a enmarcaba como unha dos máis singulares na vila. Rompía co tradicional tipo arquitectónico e destacaba pola súa modernidade e gran tamaño: 489 localidades fronte ás 183 do cine Victoria (Hueso Montón, 2005:98). O cine Avenida estivo activo ata finais dos anos oitenta¹⁰¹. Lamentablemente, o teatro máis grande e singular que tivo Bueu ata o día de hoxe, foi unha vez máis derribado baixo proxecto de demolición con data 1990 para construír un edificio en altura. Na memoria do proxecto o Quiroga Losada describe a construción:

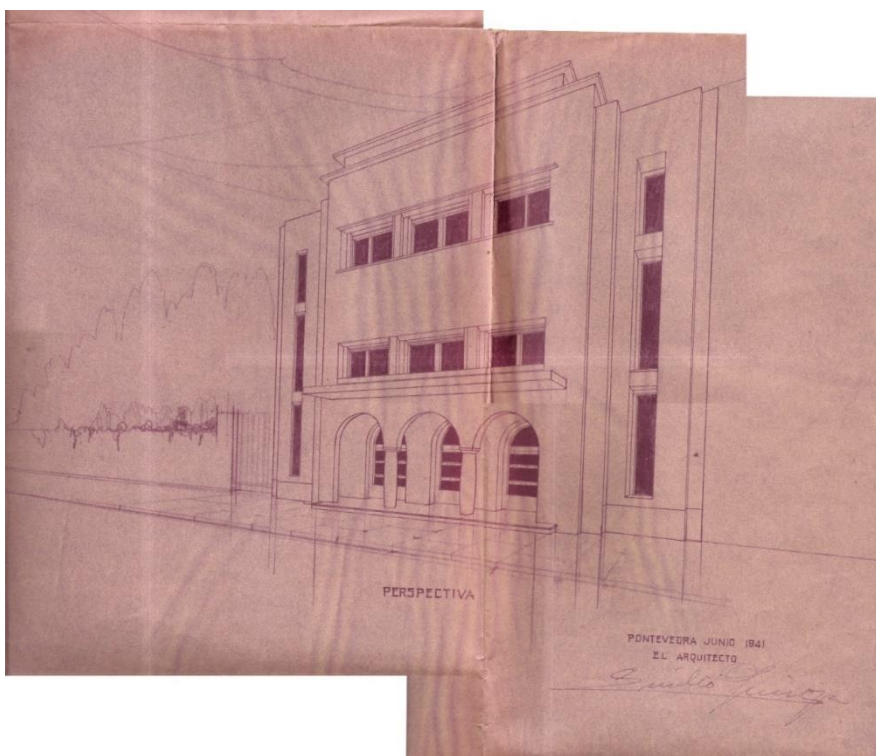
⁹⁹ O cine Imperial situábase no actual nº29 de Eduardo Vincenti.

¹⁰⁰ Hoxe onde se sitúa o edificio nº15 da rúa Castelao, desaparecido.

¹⁰¹ 1985 *Obra: Cambio de cubierta, Cine Avenida. Propietario: Luis Carballo González; Lugar: A. R. Castelao- Buen*, data na que se rexistra obras de cambio de cuberta para cubrir data na que que o propietario propiedade de Luis Carballo González para cubrir con uralita o patio posterior (Hueso Montón, 2005:196)

O presente proxecto de edificio destinado a CINEMATÓGRAFO foi redactado polo facultativo que subscribe previo encargo do seu propietario RAMON DOMINGUEZ para ser emprazado na vila de Bueu. [...] Seguindo a practica construtiva da nosa rexión se empregará para cementos solera e fachada a pedra granítica con espesores de 1,50 mtrs; 0,50; 0,30; 0,28 e 0,21 respectivamente. Se asentará este material con morteiro de cemento densificado convenientemente para cada caso. / A estrutura do piso de anfiteatro e piso de cuberta establécese con elementos de formigón armado en Vigas Nervios e Lousas que se estudia en documento aparte [...]

Figura 134. Perspectiva da fachada do moderno cine Avenida, derribado na última década do século XX. Proxecto técnico de 1944, polo arquitecto Emilio Quiroga Losada

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Pero máis alá das especificacións técnicas, Fernando Otero o describía así:

O Avenida tiña un soportal formado por tres arcos que servían para se abrigar da choiva, co ventanuco das entradas á dereita e dúas portas ás que se subía por tres pasos. No vestíbulo xa, á esquerda partían as escaleiras para o galiñeiro e o anfiteatro cos seus palcos arredor. Alí no primeiro andar, estaba a cantina. Na parte máis alta, a Xeral, o galiñeiro propiamente dito que había que atravesar

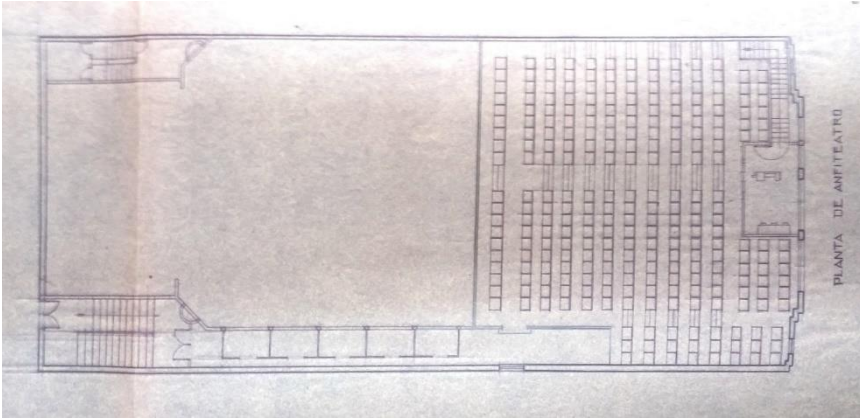
agochado para non estorbar o feixe de imaxes espallado que saía da máquina, e ao que de tanto en tanto, algún botaba a man para saír na pantalla, e así provocar a protesta e os asubíos dos espectadores. Na planta baixa as butacas que, nun principio foran sen tapizar de madeira limpa, despois foron forradas de granate. Cando a película era das boas estaban numeradas, o que facía que os acomodadores, lembro a Ventura, entre outros, andaran co foque na man a mirar os números, cando xa empezara a película. Polas bandas, os cortinóns separaban o corredor, que cando o cine estaba cheo, tamén ocupaban con cadeiras de abrir. Cando as butacas non eran numeradas, as de atrás de todo e as arrimadas ás cortinas eran as máis solicitadas polas parellas, o que provocaba que moitas veces o acomodador, sen querer, mirara dúas películas en lugar de dunha e ámbalas dúas de balde. O bo que tiña o Cine Avenida era que os mexadoiros, detrás da pantalla, daban a fóra, onde un pequeno muro os separaba da canexa que ía dar á rúa da Rabuxa, hoxe Matilde Bares, e por alí podíase avanzar e colarse dentro (Otero Otero, 2010:162).

Figura 135. Sección transversal do modernista cine Avenida, derribado na última década do século XX. Proxecto técnico de 1944 de Emilio Quiroga Losada

Fonte: Arquivo Municipal de Buen.

Figura 136. Planta do patio de butacas do cine Avenida, derribado en 1990, con capacidade para 489 persoas. Proxecto técnico de 1944 de Emilio Quiroga Losada

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Figura 137. O cine avenida na rúa Baixada ao Porto

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

Ademais de tres cines, existiu en Bueu un Liceo Casino. Inaugurado en Eduardo Vincenti¹⁰² en 1909 (Estévez Castro, 1997:136), a el estaban asociadas, entre outras personalidades da vila, a familia Massó. José María Massó presidiuno varios anos, ata ser finalmente absorbido en 1967 polo Círculo Náutico (Muñoz Abeledo, 2011:33).

Figura 138. Situación inicial do Recreo Liceo en Eduardo Vincenti

Fonte: Arquivo Estévez Castro.

¹⁰² Inicialmente estaba situado na vivenda que aínda existe no nº15, pasando logo ao edificio desaparecido que hoxe ocuparía parte da praza Massó, en particular a zona correspondente aos chanzos que a conectan co parque infantil da praza do Concello.

Figura 139. Círculo Náutico pechando o lateral suroeste do parque infantil da praza do Concello en 1978

Fonte: Arquivo Estévez Castro.

Tamén existiron en Bueu a comezos de século sociedades recreativas como a *Sociedad Recreo Gimnasio Artística de Pescadoira*, potenciada polo empresario Juan Tapias, que estivo activa entre 1905 e 1914 situada no cascadeiro de Francisco Rúa Pazó na baixada a Pescadoira (Sánchez Cidrás, 2017, xan. 1). Posteriormente, estivo en activo a *Sociedade de Cazadores* constituída en 1923 e da que en 1934 formaban parte empresarios como os Massó ou Attilio Gaggero, da que aínda se ten constancia a finais dos anos setenta, que empregaba como reserva de a súa finca de Forqueiro (Estévez Castro, 1997:267).

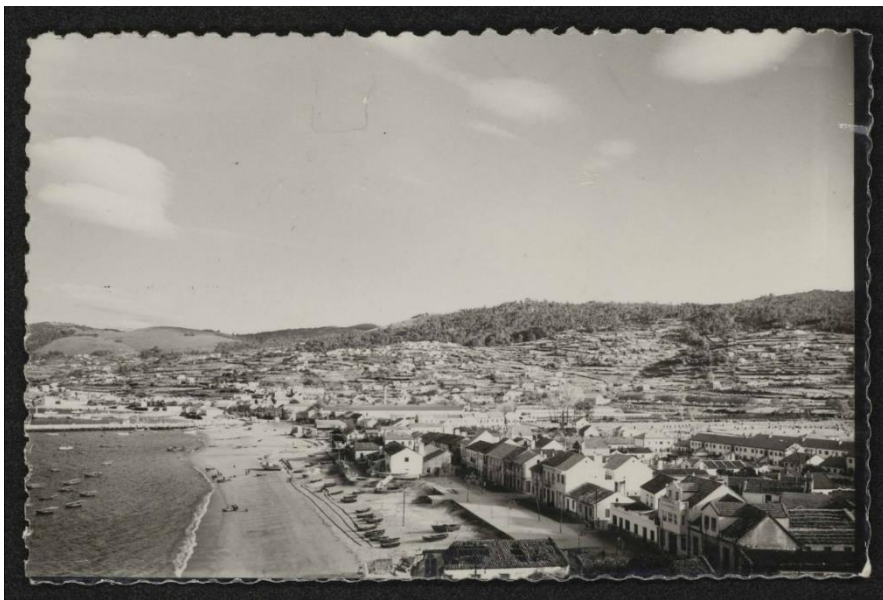
Por outro lado, había en Bueu onde ir bailar. Existía xa a finais do século XIX un baile na horta da taberna e fonda de Perfecto Domínguez *Cazoletas* na esquina que logo ocuparía o café Fénix¹⁰³ e o salón Gelpí de Agustín Estévez *O bis-bis* na planta baixa de Vincenti nº 3 no que se celebraban tómbolas. Mais o que pronto collería boa fama sería o baile celebrado en domingo de Manuela Lorenzo *A Calleira* no primeiro andar dunha vivenda na estrada provincial na Graña (Estévez Castro, 1997:268), onde en 1900 se ampliará un dos seus lados

¹⁰³ O café Fénix situábase na esquina entre Pazos Fontenla e Eduardo Vincenti, actualmente no nº20 de Eduardo Vincenti.

para crear o *Salón Paraíso*. Había dende 1910 actuacións variadas no baile do Paraíso que provocaron que en 1927 tivera que ser ampliado. En 1941 construíriase un novo salón con terraza, aínda maior e posteriormente ampliado de novo e rematada a obra en 1947 xa na rúa Ramón Bares (1997:320-321). Este novo salón de baile contiguo á casa preexistente, obtivo licencia do concello en xaneiro de 1946. O arquitecto que asinaba o proxecto foi Antonio Cominges. Alí se mantivo formando parte da historia colectiva de diversas xeracións, sendo a discoteca referencia da comarca ata pechar definitivamente as súas portas nos primeiros anos do século XXI. Tras a demolición da casa-vivenda e do recinto exterior do baile, a sala de festas foi conservada, mantendose en pé ata o ano 2025, cando foi finalmente derribada para a construción dun edificio de vivendas.

Cabe mencionar tamén a situación efémera doutros lugares para o baile como eran as festas patronais. As festas de Bueu foron historicamente as de San Martiño o 11 de novembro, se ben o seu emprazamento variou co tempo. Sánchez Cidrás recolle que en 1907 xa existía conflito entre a comisión da Praia, que quería trasladala do atrio da igrexa á praza da Casa do Concello e que atopou resistencia ante as comisións “da aldea” que quería seguir respectando a tradición (2015, nov. 10). As festas trasladáronse finalmente ao núcleo da Praia, onde se seguen celebrando a día de hoxe, se ben variou a súa situación no tempo da praza en Eduardo Vincenti, ao recheo da Casa do Mar e finalmente, dende comezos do século XXI, ao aparcamento de As Lagoas. Así mesmo, e dende 1941 celébranse as festas na Banda do Río na honra de Santa Ifixenia, con verbena no recheo da Banda do Río. Tense constancia así mesmo, das hoxe desaparecidas festas de San Pedro, patrón do lugar de Petís, e que se celebraban en fronte a antiga fábrica de Tapias en Pescadoira (Sánchez Cidrás, 2015, xun. 28).

Figura 140. Vista na que se pode apreciar o primitivo recheo da Banda do Río. Xa está construído tamén o poboado de pescadores, a dereita, ca. 1950

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Por último, outros establecementos de socialización os constituían os numerosos bares, tabernas e cafés que dende comezos de século proliferaron no núcleo. Estévez Castro da boa conta deles: en 1900 existía o café de José Pérez Troncoso en Montero Ríos; en 1904 o Café Muñoz no primeiro andar cara parte central do tramo norte da rúa Eduardo Vincenti sobre o comercio de tecidos dos irmáns Camilo e Juan Davila (1997:190); en 1906 prodúcese unha pelexa na taberna de Uget no número 4 de Eduardo Vincenti¹⁰⁴ no que se lanzou un explosivo dos usados para a pesca que non tivo fatais consecuencias (1997:102); en 1919 o célebre Café Fénix de Francisco Miranda que estaría activo ata 1978 na esquina suroeste entre Pazos Fontenla e Eduardo Vincenti; en 1923 o café de Joaquín Domínguez Ferradás *Quinito* en Eduardo Vincenti preto da Boca da Vereá ou o de Manuel Rodríguez no primeiro andar dunha vivenda de Montero Ríos primeiro, logo no baixo, traspasado a Enrique Gil en 1940; *La Marina*, de Manuel Santos primeiro e José María Ferradás despois no baixo da edificación de Eduardo Vincenti que acollía no seu primeiro andar o primitivo Liceo Casino; en 1927 o bar de Ricardo Fernández Blanco nunha das esquinas entre Eduardo

¹⁰⁴ No momento presente cafeterías Meco e Kappa.

Vincenti e Montero Ríos; en 1932 o establecemento de Aureliano Davila Davila de novo, no baixo do Liceo Casino; a fonda de Gabriel Estévez na Banda do Río¹⁰⁵; o establecemento de Antonio Graña Arias en Pazos Fontenla e o Bar Quico de Francisco Lorenzo, unha vez máis, no baixo do Liceo Casino (1997:190). Todos eles, en diferentes anos e situacións, rexentados por homes, nun tempo no que a censura social negaba este tipo de ocio as mulleres.

Figura 141. Rúa Eduardo Vincenti ca. 1940. A dereita pódese apreciar homes sentados á porta da taberna do número catro de Eduardo Vincenti (actual cafetería Meco), por postais Lucien Roisin. As beirarrúas de Bueu eran laxes de pedra

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Pero se algunha taberna destacou entre as outras foi a taberna do Ferrolán no cruce de Pazos Fontenla con Eduardo Vincenti¹⁰⁶. Dende a súa creación a comezos de século, constituíu un núcleo neuráxico clave que competiu coa Boca da Vereia. A taberna era multinacional, tiña teléfono, billeteira e parada da liña, funcionaba como axencia de colocación para mariñeiros, e daba viños e comidas, entre outros. Activa aínda en 1979, fora con anterioridade propiedade dunha muller, Elena Castro Blanco, falecida nese mesmo ano. E en “aqueles tempos de 1900-1923, era visitadísima dita casa polos viaxantes que recalaban en Bueu e

¹⁰⁵ No momento presente Hotel Incamar.

¹⁰⁶ A taberna do Ferrolán estaba situada no actual nº44 de Pazos Fontenla.

que sabían a boa acollida que recibían, con pratos abundantes“ (Estévez Castro, 1997:320).

Figura 142. A taberna do Ferrolán no cruce entre a rúa Eduardo Vincenti e Pazos Fontenla, ca. 1960. Mulleres agardan na parada da liña. A dereita, un garda municipal dirixindo o tráfico no cruce

Fonte: descoñecida.

A cada vez máis intensa vida social da Praia a comezos de século XX, viu nacer dous xornais locais que eran impresos de Pontevedra. Estévez Castro rexistra que en xa en 1899 Salvador Avilleira Estévez “solicita permiso para editar un periódico dominical *El Relámpago*, alleo por completo a toda clase de política. O primeiro número saíu o 26 de maio, e facendo honor ao seu nome, non se lle volveu ver”. Tan só cinco anos despois, en 1904, Manuel Nores Casas pon en marcha o xornal quincenal *La Voz de Bueu* cuxo custo trimestral era de 0.75 pesetas e que se apagaría en 1906 coa publicación total de 120 números (1997:200). Haberá que agardar ata agosto de 1912 para poder ler por 10 céntimos o exemplar o último xornal de referencia de Bueu, *El Adelanto*, do que se publicaron 34 números ata o mes de novembro o ano 1913. Tiña tan só catro paxinas e a última recollía publicidade de establecementos e empresas da vila (Sánchez Cidrás, 2012, ago. 11). Posteriormente publicaríase de novembro de 1967 a febreiro de 1968 o xornal-mural *La Esquina*, impreso semanalmente nun local da capela San Xosé, exposto primeiro onde actualmente se atopa o número 42 de Pazos Fontenla, e logo no bar de Luís Santaclara (2017, xuño 1).

Os novos equipamentos administrativos da vila de Bueu

O símbolo do rexurdir urbano da praia de Bueu co comezo do século maniféstase na inauguración da nova Casa do Concello no ano 1906 segundo o proxecto que en 1902 redactara o arquitecto Siro Borrajo —autor, entre outras realizacións, da Praza de Touros da mesma cidade (1899) e, xunto con José López Salaberry, do afamado Teatro Campoamor en Oviedo (1872).

Figura 143. Casa do Concello, praza e valado, en 1914

Fonte: Colección de postais de E. Díez. Arquivo Pin Cabanillas.

Nestes primeiros anos por exemplo, tamén existía xulgado municipal. Ao igual que se alugaban edificacións co fin de acoller os usos de administración municipal con anterioridade á construción da Casa do Concello, en 1905 alugouse o Pazo do Casal como xulgado, complementando o seu uso residencial¹⁰⁷ durante un curto período de tempo (Sánchez Cidrás, 2015, dec. 13).

Tamén, de comezos de século XX data a aparición dunha nova dotación dos corpos estatais. En 1920 comezan os traballos para acondicionar a vivenda-cuartel da garda civil, no local que o Concello arrendaba e ofrecera como

¹⁰⁷ Sánchez Cidrás tamén indica que foi alugado como “casa rural” durante o verán de 1925, “tamén houbo tenda; no 1930 tiña un local a banda de música (pois lle retirara o que tiña o concello)...” (Sánchez Cidrás, 2015, dec. 13).

apropiado (Estévez Castro, 1997:135-136) ao posto que xa fora solicitado en 1898 (1997:354). A vivenda cuartel estaba situada na traseira da nova fábrica Massó, no actual número 47 de Pazos Fontenla, sendo demolido no ano 1986.

Figura 144. Casa-cuartel da Garda Civil en Pazos Fontenla, ca. 1950

Fonte: Arquivo Sánchez Cidrás.

Por último, outro equipamento imprescindible para a vida na vila era a estafeta de Correos. Esta estaba situada en Eduardo Vincenti, aínda que logo se trasladaría a Pazos Fontenla en torno ao actual número 27. Anteriormente en 1913, estivo na casa de Manuel Vidal Pequeño en Montero ríos, e en 1923, podíamos atopar Correos e Teléfonos no actual Montero Ríos 89. Esta situación foi previa á separación dos dous servizos, trala que Teléfonos, xestionado pola familia García, pasou a localizarse na vivenda adxacente. Así mesmo, nesta etapa existían chapas e bocas de correos en paredes coma a que tiña o estanco que se situaba no actual número 91 de Montero Ríos. A actual caixa de correos, situada na Boca da Vereira lembra este emprazamento histórico.

Un novo equipamento relixioso para a Praia

O núcleo urbano de Bueu non deixara de medrar dende o século XVIII e para o novo centro de poboación a igrexa parroquial principal resultaba distante (Rodríguez Ferreiro, 2003a:40). Logo do acondicionamento da igrexa parroquial no século XIX, Bueu dotouse dun espazo escolar e relixioso coa finalidade de dar servizo ao núcleo da Praia.

Sánchez Cidrás explica o complexo e longo proceso que desembocou na fundación do Padroado San Xosé e funda as súas orixes en 1905 “nunha campaña para contrarrestar os avances dos “protestantes ingleses”, o Cardeal Arcebispo Martín de Herrera funda e sostén centros educativos en Marín” dispoñendo para Bueu nunha extensión de terreo da súa propiedade unha escola e capela.

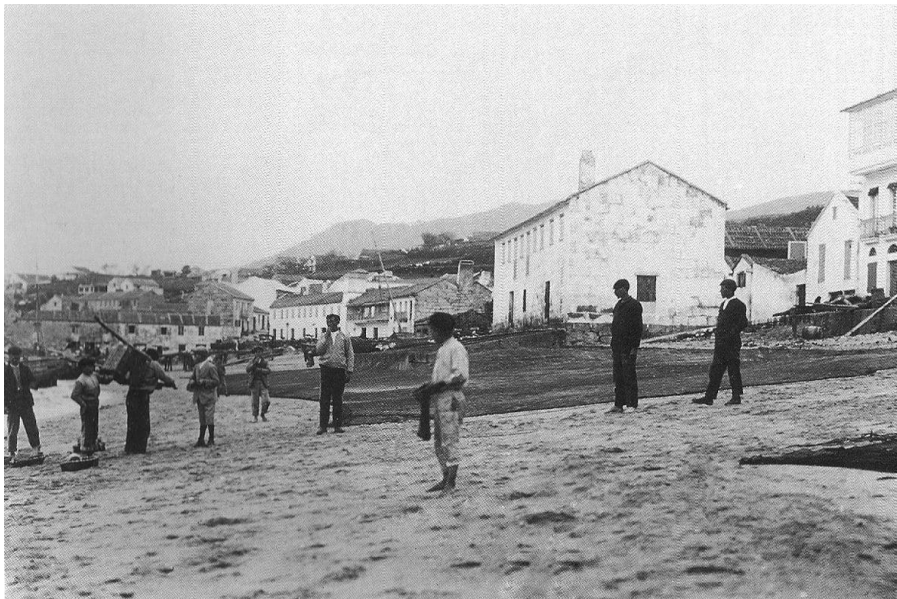
A partir desta idea inicial, inauguraríase en 1909 de xeito temporal a escola-capela de San Xosé da Praia de Bueu en Pescadoira, coñecida como Capela Vella, no primeiro andar do inmovible, e na que ata a década dos anos trinta exerceron de mestres varios capeláns (2016, abr. 1). E aínda que o “Padroado pro-Capela-Escola de S. Xosé” se constitúe co fin de construír un novo proxecto para a construción de un colexio relixioso, por cuestións técnicas e económicas non poderá realizarse desembocando na súa desaparición (2016, abr. 1).

Figura 145. A Capela Vella, en Pescadoira, escola de moitas persoas da vila, demolida no ano 2000

Fonte: Arquivo Sánchez Cidrás.

Figura 146. A Capela Vella encalada, vista dende a praia

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

Ante o estancamento da situación, trala intervención de Gaspar Massó en 1946 refúndase o Padroado. Neste segundo momento formarían parte da mesma un representante do Concello, outro representante da empresa Massó Hermanos e outro representante da mecenas Carmen de la Rúa Catani (propietaria dos terreos doados na Canceliña), ademais do que designaran o Arcebispo e o Instituto Social da Mariña (ISM). Baixo a posición de fondos encárgase un proxecto técnico moi ambicioso aos arquitectos Francisco Castro e Pedro Alonso que incluía un “novo edificio de capela, vivendas para unha Comunidade relixiosa, habitacións para o capelán e aulas para 500 nenos pobres, fillos de pescadores ou de xente modesta” (2016, abr. 25). O xerme do Poboado de Pescadores, orixinariamente previsto próximo á Capela, tamén se fraguou neste momento, como proban o *Plano parcelario para el poblado de pescadores de Bueu* de 1946 (que xa lista un total de 48 propiedades afectadas) así como os documentos municipais de 1949 consultados por Sánchez Cidrás:

Interesa grandemente ao concello de Bueu, eminentemente pesqueiro con 2.000 mariñeiros, na súa maioría cabezas de familia, poder contar cunha barriada para os traballadores do mar, e cunha Capela-Escola que lle permita o cumprimento dos seus deberes relixiosos, atendendo á vez a ensinanza dos seus fillos xa que dispónse de terreos próximos á praia para a barriada de que se trata, distante uns 500 metros dos da Capela-escola, contigua á estrada e con

amplitude para deportes e campos de experimentación (Sánchez Cidrás, 2016, maio 1).

Figura 147. Plano da fachada principal prevista no *Proxecto de capela e escolas para fillos de pescadores en Bueu*, de 1947, por Francisco Castro e Pedro Alonso

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Finalmente, as dificultades económicas fixeron que o proxecto inicial da capela-escola fora modificado pasando a ser o actual, de tamaño moito máis reducido e con menos aulas, comezando os traballos en 1954 (Estévez Castro, 1997:138). A capela de San Xosé foi finalmente inaugurada no ano 1956 (1997:240) implicando o traslado dos obxectos e mobiliario da “Capela-salón San Xosé” ou Capela Vella. Moitos anos despois, o seu alumnado trasladárase definitivamente ao Colexio Público de Bueu no curso 1971-72, ano dende o cal a Capela acolle “a Escola de Formación Marítimo-Pesqueira que logo sería (1974-94) Centro de Formación Profesional de 1º Grao na Rama Marítimo-Pesqueira”, pasando a depender dende 2006 da Xunta de Galicia (Sánchez Cidrás, 2016, xuño 1).

Figura 148. A capela-escola San Xosé en construción, ca. 1950. En primeiro plano, as árbores de Pazos Fontenla. Ao fondo vese o peirao da farola

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Figura 149. Fachada principal da capela-escola San Xosé que foi finalmente construída

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Por último, en Castrelo, no alto do Valado, atopamos a Capela dos Santos Reis, fundada en 1686 polo abade de Bueu, Fernando de la Rúa y Freyre. Esta capela foi derruída no século XIX, e moitas das figuras que a adornaban foron levadas polos seus propietarios ao pazo de Santa Cruz, mentres que outras foron utilizadas como adornos nalgunha vivenda da Praia e do propio Valado. No ano 1948 o Concello acorda autorizar a edificación, a instancias do cura párroco Ángel Rama Lestón, dunha nova capela baixo a mesma advocación da anterior: os Santos Reis. O alcalde José María Massó encarga o deseño e decoración ao pintor Urbano Lugrís e, coas propostas de Lugrís, o enxeñeiro de camiños Ángel Balbás Reguer redacta o proxecto técnico. A construción realizouse en sillería, con porta e dúas ventás viradas de madeira de castiñeiro, cunhas dimensións interiores de 4,55 por 5,55 metros e unha altura no arranque da cuberta de 2,7 metros. O orzamento da obra ascendeu a 30.840,05 pesetas, sendo inaugurada cunha solemne bendición o 4 de outubro de 1953.

Figura 150. Plano de fachada do *Proxecto de Capela á advocación dos Santos Reis para o Concello de Buen*, de 1948

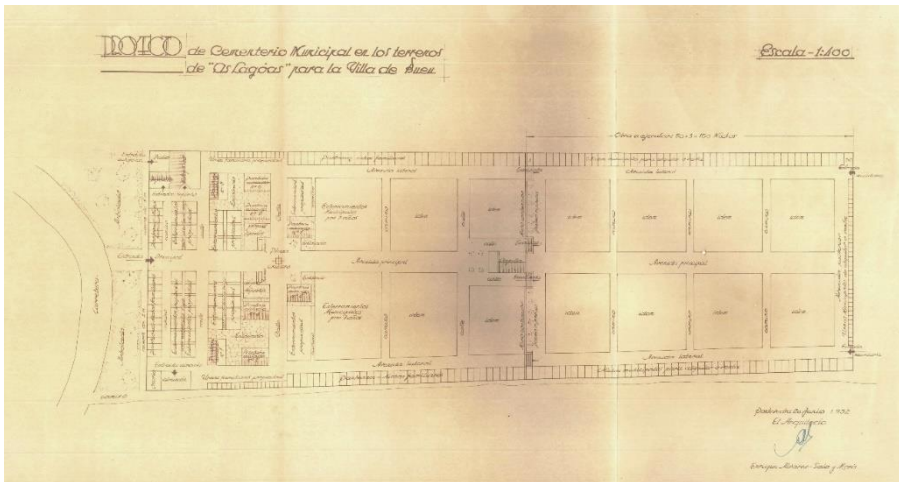
Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9380.

A urxencia do novo cemiterio municipal

Tralo crecemento demográfico, os problemas de espazo do cemiterio construído a finais do XIX comezaron pronto a facerse notar. Estévez Castro narra que xa en 1924 se publica no *Faro de Vigo* a necesidade de ensanchalo e que podería vir xustificada “especialmente dende a epidemia gripal de 1918 que tantas vidas costou nesta vila, unha das máis castigados pola terrible epidemia” (1997:142;365). A primeira tentativa da creación dun novo cemiterio civil foi en 1927 coa compra de terreos monte comunal na Chadiza e a redacción de un proxecto técnico en 1925 por parte de Jacobo Estens que non chegou a bo porto pola súa proximidade ás vivendas do lugar. En 1940, Rafael Picó redactou un *Proxecto Suplementario de Cemiterio para a vila de Buen*, baseado no de Estens. Picó actualizou os custos, xa que o arquitecto, debido a “numerosas ocupacións”, non puido levar a cabo o encargo. Ademais, simplificou varias partidas proxectadas, eliminando a capela, a casa do cura, a casa do garda e o grupo de filas de catro nichos, mantendo outras partidas como a explanación do terreiro, os muros de carga e peche, as portas de entrada e as escaleiras de acceso, así como o depósito de cadáveres, a sala de autopsias, os almacéns, os osarios, os demais grupos de nichos e unha “zona para disidentes”.

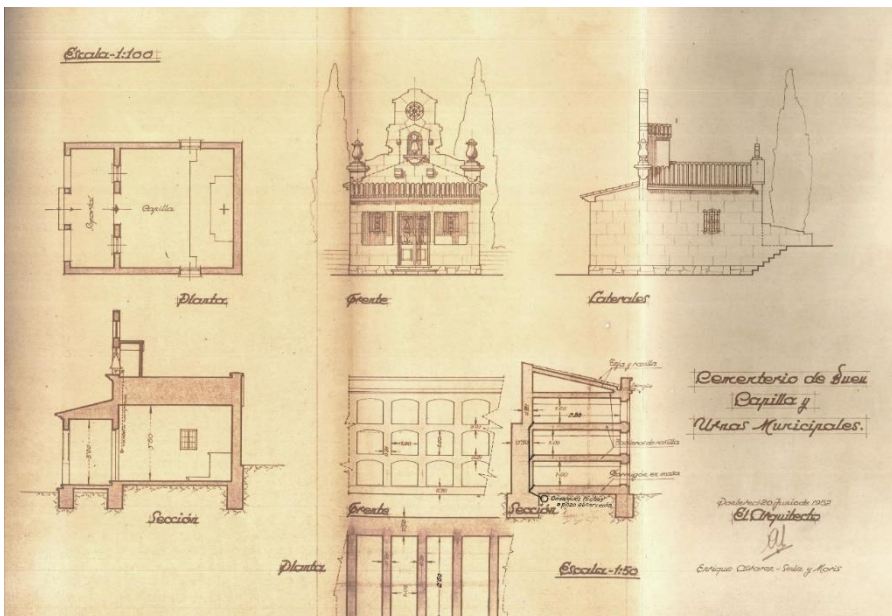
Houbo que agardar a moito despois da Guerra Civil, en 1948, para a aprobación de proxecto para novo cemiterio do arquitecto Enrique Álvarez-Sala y Moris e inicio das expropiacións nun piñeiral de Castiñeiras. Segundo o autor este lugar constituía unha localización idónea por ser: “permeable ao aire e á auga, a súa situación é contraria á dirección dos ventos reinantes e oposto ás correntes de auga que van ao poboado. Distanciado das casas habitadas”. O novo cemiterio, que volvía a incluír unha capela, prevía unha capacidade de máis de vinte anos.

Figura 151. Plano da planta do *Proxecto de cemiterio Municipal* de 1952

Fonte: Enrique Álvarez-Sala y Moris. Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra

Figura 152. Alzado, planta e seccións da capela do *Proxecto de cemiterio Municipal* de 1952

Fonte: Enrique Álvarez-Sala y Moris. Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra

O proxecto inicial sería reformado en abril de 1951 co fin de adaptalo ás necesidades económicas que o Concello viña sufrindo motivada pola crise do mar dese ano. Aínda así, a lentitude do proceso non impediu un ensanche de dez metros ao longo do eixe maior e resultando unha superficie final total de 50x170m. A pesar da tramitación da acta de recepción parcial en maio de 1952, os constantes problemas de financiación postergaron a bendición definitiva do mesmo ata o domingo 12 de xaneiro de 1964, case corenta anos despois de ser necesario.

As primeiras concesións impulsáronse para poder clausurar canto antes o cemiterio vello co fin de dar cumprimento a nova lei de policía mortuoria. O panteón da familia Massó, que ostentaba a alcaldía na época, foi unha delas. Este panteón é sen dúbida aínda a día de hoxe o máis contemporáneo dos edificadros no cemiterio municipal, de estilo vangardista e cun alto interese arquitectónico, oponse aos maioritarios de corte ecléctico e neoclásico. Cómpre destacar que, en calquera caso, os panteóns das zonas centrais do cemiterio municipal de Bueu continúan sendo exemplos de arquitectura fúnebre cargada de simbolismo relacionado coa diferenza de clase social. Estes panteóns distáncianse dos nichos das persoas comúns, máis numerosos e situados nas zonas periféricas.

Pese a todas estas vicisitudes, o cemiterio municipal hoxe aseméllase bastante ao proxecto orixinal. Incluíu todas as partidas de execución: urbanización e peche, casa de autopsias, osario e almacén de efectos fúnebres, capela, serie de nichos e espazo para panteóns. Ademais, ao ser de natureza civil, en Bueu poden enterrarse todas as persoas con independencia do seu culto, sexan estas crianzas sen bautizar, suicidas ou protestantes. Macabro paradoxo que nos convirte de novo en iguais, con independencia da envolvente construtiva que nos garde, e que devolve a Castiñeiras nun casual peche do ciclo que se abre coas mámoas dos enterramentos dos habitantes do Bueu do da prehistoria á Idade Contemporánea.

Figura 153. Inauguración do cemiterio Municipal en 1964

Fonte: Arquivo Estévez Castro.

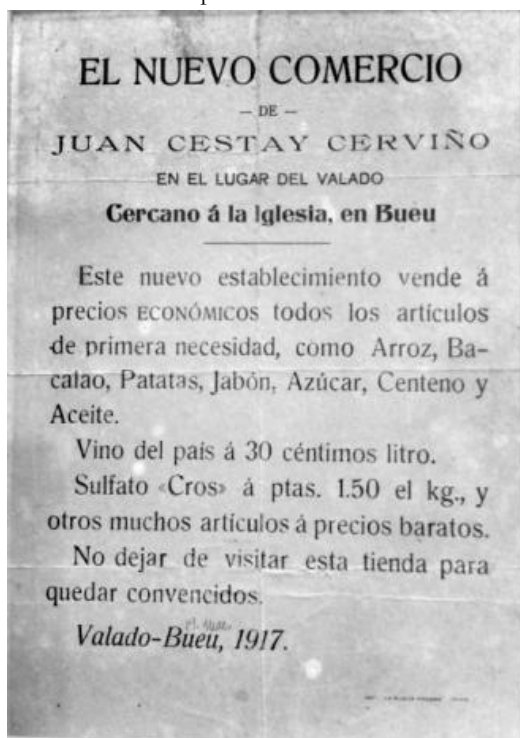
Consolidación dos establecementos comerciais e equipamentos hostaleiros

Por último, cabe facer mención neste apartado sobre dotacións municipal ao auxe do comercio local no Bueu urbano a partir do século XX, no que destacaban os establecementos que vendían de todo un pouco, moitas das veces combinando a tenda coa taberna. Destacaba no camiño que une o Valado coa Graña, preto da igrexa parroquial, o comercio de alimentación e outros artigos máis senlleiros —entre os que se incluía o viños e bebidas de todas as clases— de Juan Cestay Cerviño inaugurado en 1917 (García, 2017). Nel que podías atopar “dende un cacharro de pemento ata unha fouciña” (Otero Otero, 2010:18), carácter que seguiu mantendo no seu posterior traslado en 1930 a Montero Ríos na zona da Banda do Río¹⁰⁸, onde se mantivo ata o ano 1973¹⁰⁹.

¹⁰⁸ No actual número 157.

¹⁰⁹ Conta o xornalista David García a través da voz da súa sobriña, Gemma Vidal Cestay, que o negocio era “taberna, ultramarinos, economato dos mariñeiros, estanco e lugar de reparto do racionamento” (García, 2017). A súa nai Milucha, irmá de Juan, continuaría co comercio logo do seu falecemento nese ano. Logo da súa xubilación en 1987 Gemma

Figura 154. Anuncio do comercio de Juan Cestay, no que se vendían “todos os artigos de primeira necesidade”

Fonte: Arquivo Gemma Cestay.

Nos anos vinte tamén podíamos atopar na praza do Concello¹¹⁰ a tenda de ultramarinos, panadería, fariñas e cereais da viúva de Ferradás —un dos únicos establecementos nomeado a favor dunha muller, mais que paradóxicamente segue sendo anónima¹¹¹. Tamén, o comercio de ultramarinos, librería e calzado, ou máis ben taberna, de Ricardo Fernández Blanco na Boca da Vereá¹¹²; a inmediata ferraxaría, paquetería, calzado e ultramarinos de Andrés Cerviño Nogueira (responsable tamén do surtidor de gasolina)¹¹³; o ultramarinos con

Vidal Cestay continúa a tradición familiar mantendo un comercio, con cambio de actividade, nese mesmo emprazamento.

¹¹⁰ Edificación desaparecida no actual nº12 de Eduardo Vincenti.

¹¹¹ Probablemente se refira a Josefa Ave Moledo, viúva de Cesáreo Ferradás Piñeiro, neto de Salvador Ferradás Regueira quen era propietario da tenda en 1920.

¹¹² No cruce entre Vincenti e Montero Ríos, no actual nº1.

¹¹³ Actual nº101 de Montero Ríos, fronte a Praza de Abastos.

especialidade en viños Ribeiro e do país de Alejandro García na esquina nordeste de Eduardo Vincenti; a ferraxería, que tiña tamén espellos, perfumería, obxectos de escritorio e artigos de pesca e materiais de construción de Perfecto García Nogueira dando fronte á praza do Concello¹¹⁴; ou na mesma rúa¹¹⁵ ou o comercio de tecidos, quincalla, louza, ultramarinos, conservas, viños e licores de todas as clases e polbo fresco e curado de Manuel Portela Villanueva, entre outros.

Noutra orde tamén destacaban as xastraría como a de Daniel Otero na Banda do Río¹¹⁶, o comercio de tecidos “Siglo XX” dos irmáns Davila en Eduardo Vincenti, ou o de “La Moda” de Perfecto López Abalde na mesma rúa no número 21 e que incluía artigos de pano, lá e xéneros de punto, paraugas, parasoles e sombreiraría, así como calzado de luxo de todos os tamaños e zocos, entre outros. A variedade do surtido reflexaba a singularidade destes antigos establecementos, que percorrían un amplo abano que ía dende os salóns de barbería como o de Américo Otero en Eduardo Vincenti ata a fábrica de gasosas e sifóns de Antonio Souto Barreiro, antigo dono da taberna da Viúda, en Pazos Fontenla¹¹⁷. Sen esquecer os bares xa mencionados, así como as fondas ou casas de xantar como a de H. Vidal en Eduardo Vincenti, “La Montañesa” de José Collazo en Pazos Fontenla ou o bar de José Lago Estévez “Chamorro”.

Eduardo Vincenti, sen dúbida, constituíu un importante eixe comercial, chegando a existir a partir de 1903 unha relojería cunha fábrica de chocolate na súa traseira, rexentada polo emprendedor Juan González Raíces, que vendeu chocolate con éxito durante uns dez anos (Sánchez Cidás, 2021 xuñ. 1).

Xunto con estes primeiros negocios que son mostra do tipo de equipamentos mercantís de primeiro terzo do século vinte, comezan a aparecer as primeiras entidade financeiras. A primeira en abrir sede na Praia foi Caixa de Aforros Provincial de Pontevedra, situada nos anos vinte no actual número 93 de Montero Ríos, para trasladarse en 1949 a Eduardo Vincenti (Estévez Castro, 1997:137). Logo aparecería Caixa de Aforros de Vigo, que coa de Ourense e Pontevedra que se fusionarían, en xullo do 2000, na entidade Caixanova. Contemporánea e anteriormente existían en Bueu prestamistas privados, entre eles a familia Massó que tiña banca privada e outra xente particular como Camilo Davila Davila e os Bolívar que representaban a outras entidades bancarias como o Banco Hispano Americano, entre outros.

¹¹⁴ Vivenda desaparecida onde hoxe estaría o edificio Eduardo Vincenti nº11.

¹¹⁵ Aproximadamente no actual nº23 de Eduardo Vincenti.

¹¹⁶ Actual Montero Ríos nº167.

¹¹⁷ Actual Pazos Fontenla, nº40.

Figura 155. Publicidade de establecementos bueuses recollida en *El Pueblo Gallego* o venres 11 de novembro de 1927

Viernes 11 Noviembre 1927 EL PUEBLO GALLEGO

V.da de Ferradás Panadería y Ultramarinos finos Harinas y Cereales En esta casa se vende EL PUEBLO GALLEGO BUEU EMILIO GAGGERO Fábrica de conservas y salazones de pescado Bueu--(Pontevedra) La Columbia Fábrica de gaseosas y sifones DE -- Antonio Souto Barreiro BUEU José Fazzina Fábrica para la elaboración del pescado BUEU Manuel Portela Villanueva Comercio de Tejidos, Quincalla, Loza, Ultramarinos, etc. Conservas, vinos y licores de todas clases Pulpo fresco y curado BUEU FERRETERIA MATERIALES DE CONSTRUCCION PAQUETERIA, CALZADO Y ULTRAMARINOS SURTIDOR DE GASOLINA P. P. P. : ANDRES CERVIÑO NOGUEIRA : BUEU FABRICA DE SALAZONES Especialidad en filetes de Anchoa marca "LA LUPA" Attilio Gaggero BUEU - (Pontevedra) Jasé Lago Estévez CAFÉ Y BAR Vinos y comidas a todas horas Especialidad en vinos del País, Ribero y Condado Servicio esmerado Bueu--(Pontevedra) SASTRERIA DE -- BENJAMIN SILVA Confección esmerada y Precios económicos (BUEU (Pescadoira))	CINE VICTORIA GRANDES ATRACCIONES DIA 11 Carmina flor de Galicia y compañía de variedades LES MARI-FER DIAS 12 y 13 LOS CUATRO JINETES DE LA APOCALIPSIS y LES MAR-FER Sesiones a las 5, 7 y media y 10 Ricardo Fernández Blanco Ultramarinos y Librería Calzado Depósito de cerveza LA BARXA a precios de fábrica Bueu Fonda "La Montañesa" DE -- José Collazo VINOS Y COMIDAS Avenida de Pazos Bueu SASTRERIA DE -- Daniel Otero Trabajo esmerado Precios económicos BUEU--PITIS Salón de Barbería DE -- Américo Otero Calle de Vincenti Bueu "El Paraíso" Días 11, 12 y 13 grandes bailes amenizados por una afinada orquesta Bueu ULTRAMARINOS coloniales, vinos y licores, chocolates elaborados a brazo, té, café, galletas, pastas para sopa y conser- vas de todas clases. Especialidad en vinos del Ribero y País Alejandro García Esquina Eduardo Vincenti BUEU--(Pontevedra) AUTOMOVILES y camiones de alquiler Ernesto Piñeiro é Hijos Bueu Servicio de punto de auto- móviles de turismo Para viajes en grupo precios especiales	JOSE BRAVO Exportador de Pulpo seco, media cura y fresco Bueu - Pontevedra Benito Estévez Loira Transportes de mercancías Taller de Hoja'artería, reparaciones en general BUEU--(PITIS) H. Vidal Vinos y comidas Especialidad en vinos del País y del Ribero Comidas a todas las horas BUEU ULTRAMARINOS FINOS Harinas y Cereales, Vinos y bebidas de todas clases Gran rebaja de precios en todos los artículos Juan Cestay Cerviño BUEU SERAFIN CORRAL PEREIRA Pescados frescos y salados. Pulpo curado y media cura BUEU Nuevo Café y Bar DE -- Joaquín Domínguez Bebidas y licores de todas clases y meriendas El mejor situado Durante las fiestas actuarán artistas de variedades ARTURO PEREIRA Fábrica de Salazón PULPO MEDIO CURADO Y MEDIA CURA BUEU - Siglo XX - Comercio de Tejidos DE -- DAVILA HERMANOS Calle Vincenti--BUEU FERRETERIA BATERIA DE COCINA, CAMAS DE HIERRO Y MADERA Hornos carpintero, de todas clases, como también Sillería, Espejos, Perfumería y todo lo perteneciente al ramo OBJETOS DE ESCRITORIO - ARTICULOS DE PESCA y varios pertenecientes al ramo MATERIALES DE CONSTRUCCION PERFECTO GARCIA NOGUEIRA BUEU La Moda DE -- Perfecto López Abalde PAÑERIA, LANERIA Y GENEROS DE PUNTO Pañuelería y alta novedad en Mantelería de abrigo Ropa blanca y de color.--Confección de trajes a la medida Calzado de lujo de todas las tallas.--Zapatos PARAGUAS, SOMBRILLAS Y SOMBRERERIA Eduardo Vincenti, 21 BUEU
--	--	---

Fonte: *Lembranzas de 1890 a 1945 Bueu*, 2014:45-46.

Por último, facer mención ao comercio de José Domínguez Santos no número dous de Eduardo Vincenti, quen seguindo o versatilísimo da época “era correspondente do *Faro de Vigo*; se encargaba de tramitar embarques de xente para América, axente de seguros, cobrador de Banca, venda de artigos de librería e outros artigos”. Trala súa morte en 1934 súa filla Amalia Domínguez Búa, mestra de profesión, herda a propiedade. Ela será quen finalmente doe a vivenda ao Concello co fin de crear una escola (Estévez Castro, 1997:321). Actualmente a vivenda consérvase reformada e acolle o Centro de Asociacionismo e a sala de exposicións municipal Amalia Domínguez Búa, así como outras dependencias administrativas.

Mais a comezos do século XX comezarán a facerse patentes as primeiras evidencias da futura transformación da economía da vila de Bueu da industria do mar á explotación do turismo. Como apunta Sánchez Cidrás, o aluguer de inmobles bueueses era xa unha realidade na prensa madrileña en 1904. Nesta data aparece o anuncio dun inmovible próximo á “fermosa praia” da “bonita vila” de Bueu (2014, xuño 6) que foi publicado ao menos en dúas ocasións: o 4 e o 7 de maio en *El Liberal* e *El Imparcial*, respectivamente. Haberá que agardar ata o 5 de maio de 1953 para volver a atopar un anuncio similar na sección de *Anuncios por palabras* do ABC madrileño, replicado o día 12 do mesmo mes de 1955 (2013, nov. 1). Sempre no mes de maio, en temporada preestival.

Anteriormente, o primeiro hotel de que se ten constancia foi no século XIX a xa mencionada pensión de Gabriel Estévez na Banda do Río. Logo, existirían o hotel Carmen en Eduardo Vincenti e a fonda El Cabo de Emilio Pais na Banda do Río¹¹⁸.

As casas de baños tan populares en Sanxenxo, Praceres ou no máis próximo Marín, non tiveron as súas réplicas en Bueu, se ben o aluguer de vivendas como vemos, radica moi enraizado no tempo. Mais como curiosidade, a Praia de Bueu saíra recollida en agosto de 1915 no artigo *Playas Gallegas* publicado nº 3 da revista mensual Mondariz. Sánchez Cidrás cita ao seu autor Antonio Bóveda, quen a comezos do século XX explicaba como os primeiros veraneantes eran “campesiños da rexión aos que os médicos receitaron conta a anemia, contra o escrofulose, contra o raquitismo, submersións nas augas iodadas do mar” (2017, xullo 24).

O termo *veraneo* comezaba a ser un termo popular instaurado na vila. Así o demostra o 2º Premio obtido no Gran Concurso Kodak de 1921 *Escenas de Veraneo* polo fotógrafo de Bueu “Salvador Lago Carballal, de 23 anos, fillo dos salgadores da praia de Beluso, Clemente Lago e Eduarda Carballal” (Sánchez

¹¹⁸ Vivenda desaparecida no actual Montero Ríos nº159.

Cidrás, 2013, nov. 1). O galardón foi publicado no xornal madrileño ABC do 7 de novembro (2013, nov. 1) e no número 31 da *Revista Kodak* dese mesmo ano dedicado ao Gran Concurso.

Figura 156. Imaxe recollida na páxina nove da revista, correspondente ao segundo premio de 500 pesetas. A fotografía sería realizada no Cantábrico polo bueués Salvador Lago Carballal, que probablemente estaría veraneando. A palabra *moralla* emprégase para denominar a un grupo de persoas de baixa condición social, mentres que o termo *cliché* se refire á tira de película fotográfica revelada

La morralla del Cantábrico.

Segundo premio de 500 pesetas.

Cliché Lago.

Fonte: *Revista Kodak* 31, 1921:9.

Sen embargo, como vimos e demostran as fotografías do arquivo de José María Massó, na nosa vila só empregaban os areais como retiro as clases podentes locais e foráneas. Entre estas excepcionais visitas destacou a dun nutrido grupo de intelectuais que veranearon en Bueu con anterioridade a Guerra, sobre todo na praia de Beluso. No tempo da Segunda República e o alcalde Johan Carballeira podemos atopar no noso territorio o xa mencionado fotógrafo José Suárez (1902-1974) autor de *Mariñeiros*; o escritor Álvaro Cunqueiro (1911-1981) autor da historia da familia de *Los Xirivaos* baseada en Bueu (Sánchez Cidrás, 2018, xan. 14); a casa na praia de Beluso do pintor Federico Ribas (1890-1950), publicista da empresa Massó; o novelista e político venezolano Rómulo Gallegos (1884-1969) quen nas súas estancias escribiu parte

dalgunhas das súas novelas máis célebres¹¹⁹; e o seu amigo o xornalista e sindicalista Alberto Fernández Mezquita. Este último viría acompañado pola que sería a máis recoñecida pintora vangardista galega, Maruja Mallo, quen crearía durante a súa estancia en Beluso o *Cuaderno de Galicia*¹²⁰ xusto antes de partir ao exilio.

Tempo despois, como lembra Torrente Ballester, máis persoas procedentes de Francia descubrían Bueu, repetíndose as súas visita con frecuencia anual ata, polo menos, ben entrados os anos sesenta:

Un buen día, no sé cuándo, los franceses descubrieron Bueu. Desde entonces, no hay año que no vengan unos cuantos. Al principio, se les veía con cierto estupor, porque eran distintos. Ahora, las diferencias se van borrando. Antes sólo tenían el espíritu abierto los que regresaban de América. Ahora, lo tienen todos. Unos cuantos veranos con franceses y francesas en el pueblo valen de mucho para eso de abrir horizontes al espíritu. Y para desatracar a la gente de la rutina. Y para enseñar a los hombres a vivir. (Torrente Ballester, 1965)

3.3 O tipo de construción tradicional do núcleo da Praia

Tipoloxías construtivas no incipiente Bueu urbano

Coa consolidación da vila de Bueu en torno ao núcleo da Praia, estableceuse o que a día de hoxe poderíamos considerar o núcleo tradicional, construído maioritariamente a partir de materiais e man de obra locais, que se desenvolveu ao longo do XIX e primeira metade do século XX. Esta área incluíría todos os inmobles do núcleo, incluíndo as arquitecturas industriais e equipamentos, mais sobre todo, as vivendas. As vivendas, edificacións maioritarias do núcleo urbano de Bueu, comezaron ocupando o Camiño da Praia e a rúa Eduardo Vincenti, densificándose os lugares da Banda do Río a maior velocidade, estendéndose logo ás rúas construídas durante os anos trinta e corenta, abarcado unha superficie significativa no ano 1956.

En 1930, en palabras de Torrente Ballester, Bueu “era unha liña branca de casas á beira do mar, e máis casiñas brancas que trepaban polas ladeiras do val. No medio, un triángulo verde que se perde, arriba, na garganta estreita onde se xunta cos montes”. Máis de tres décadas despois aínda mantiña estas características:

¹¹⁹ Como *Cantaclaro*, *Canaima* ou *Pobre negro*. Pódese atopar máis información sobre as estadias de Rómulo Gallegos en Bueu, quen chegaría a ostentar, nun período moi breve de tempo, o cargo de presidente de Venezuela en 1948, en Bueu en Rodríguez et. al 2006.

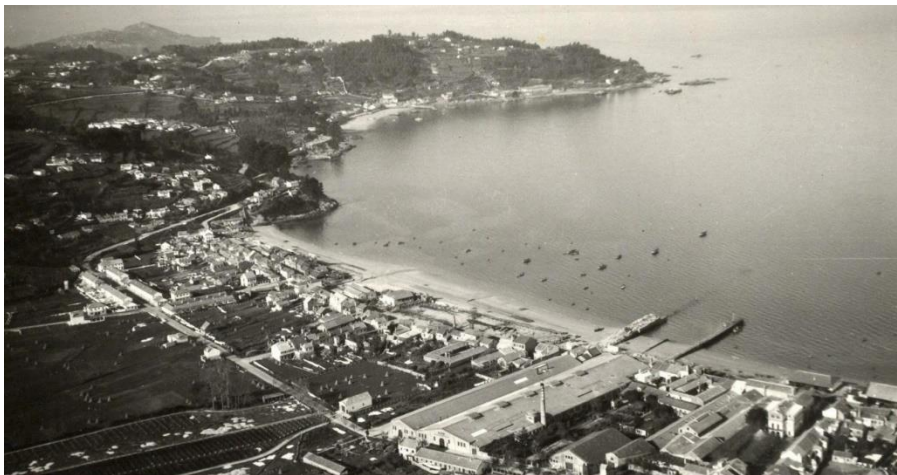
¹²⁰ Sobre o grupo de Beluso, pódese consultar os textos publicados por Xaime Toxo (2011; 2017).

Trinta e cinco anos despois, todo sigue máis ou menos igual. As casas quizais non sexan todas brancas, quizais pruritos de modernidade teñan estragado a sinxeleza antiga e campesiña. Pero, dende lonxe, non se nota.

Más agora, claro. Algúns mariñeiros, algúns emigrantes, edifican os seus fogares, que é como edificar a manifestación do seu triunfo. Teñen iso de bo, aínda, dos antigos se acha no desaforo económico. Hai pobres aínda, pero tamén a esperanza de que deixe de habelos (Torrente Ballester, 1965)

No momento presente xa non podemos dicir o mesmo. Actualmente do Bueu previo á década dos sesenta, tan só se conservan escasas edificacións tradicionais descontextualizadas, concentradas con maior intensidade nas zonas descritas, que aínda reflexan fielmente a tipoloxía tradicional que se daba nesta beira da Ría e que conserva trazos comúns ás construcións tradicionais doutras vilas galegas.

Figura 157. Vista aérea da vila coa nova fábrica Massó como protagonista. Podemos ver dique-molle oeste do porto en construción, o pequeno peirao da fábrica Hermanos Massó e o peirao da farola. Consérvanse os secadoiros sobre a area e vese a Estacada no ángulo inferior. A súa dereita, a casa-cuartel da Garda Civil. Aparece xa o Poboado de Pescadores e apréciase a alta densidade nas edificacións da zona da Banda do Río e a fronte marítima, ca. 1955

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Como explica Pedro de Llano na introdución ao segundo tomo da súa obra *Arquitectura Popular de Galicia* (1983:13), nunca é sinxelo facer unha clasificación tipolóxica dunha arquitectura moi limitada en recursos materiais e tecnolóxicos (no noso caso basicamente pedra de grao, tella e madeira) e cunha distribución simple e humilde. Mais, pese a estes límites, o autor achega unha clasificación de tremenda utilidade para este traballo, que nos servirá como base

para unha tentativa de aproximación á clasificación tipolóxica da arquitectura tradicional de Bueu.

Así, para Pedro de Llano a casa mariñeira polo xeral presentará unhas características diferenciadas da casa labrega, aparecendo en moitos casos entre medianeiras en núcleos máis densificados:

Como resultado dunha economía fundamentalmente baseada no traballo do mar, no modelo de casa dos asentamentos costeiros desaparecen as dependencias utilizadas no ámbito rural para o coidado do gando, e no mellor dos casos, quedan reducidas a un pequeno espazo utilizado como corte ou cortello que se sitúa xunto a un novo compartimento que neste caso pasa a xogar un importante papel: o almacén no que se gardan as redes, os remos e o resto dos trebellos de traballo do mariñeiro, aínda que en ocasións tamén poidan servirse do faiado (Llano Cabado, 1983:33).

Pedro de Llano fai unha interesante descrición da arquitectura tradicional costeira galega:

A vivenda propiamente dita, que nos casos máis elementais ve limitadas as súas dependencias a un único espazo no que se realizan todas as actividades domésticas, conta polo común cunha sala frontal que en moitas ocasións incumprirá a súa función rural como habitación de respecto, transformándose nun espazo no que se amontoan os camastros de boa parte da familia; unha cociña de moi pequenas dimensións, ocupada pola mesa de comer e máis por unha lareira de pequeno tamaño e considerábel altura a medio camiño entre o lar labrego e o fogón urbano; un, dous ou tres diminutos cuartos interiores, nos que apenas hai máis espazo que o ocupado polas camas, e unha última dependencia situada no baixo cuberta, tan só presente nalgunhas ocasións, na que se sitúa un novo dormitorio ou o almacén das redes (Llano Cabado, 1983:33).

Figura 158. Vista xeral de Bueu da zona Banda Río. Avanza a construción do espigón oeste, e pódese ver sobre a area de esquerda a dereita: os secadoiros do Pósito, a desembocadura da ramificación leste do Bispo xa canalizada, as dúas naves de tellado a dúas augas da serra de Madeiras Freire, o antigo almacén de Pais agora local do Auxilio Social, a desembocadura da ramificación oeste do Bispo e a carpintería de ribeira co seu cuberto de tella a dúas augas, as pequenas vivendas da Banda do Río incluíndo o Poboado de Pescadores, os primeiros recheos e ramplas e as ruínas da Requisa, parcialmente conservada, ca. 1955

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Pedro de Llano subdivide á súa vez a casa mariñeira en catro grandes conxuntos en función das súas particularidades. Estas son a casa terrea (a máis humilde, presente en toda a xeografía) e a casa do pincho (coa diferenciación de ter a fachada principal no muro piñón e non no lonxitudinal), a casa con patín (da que salvo excepcións non contamos con exemplos probablemente pola topografía cha do territorio) e, por último, a casa entre medianeiras de dúas ou máis plantas (1983:34).

En Bueu foron numerosos os exemplos de casas terreas e casas do pincho, as de máis humilde construción, que agruparemos no Grupo I. O outro gran conxunto denominado como Grupo II, o constitúen as vivendas entre medianeiras, non tanto destacando polos seus corredores, galerías ou soportais, pero si gardando unha estrutura homoxénea que adoitaba incluír un pequeno balcón no primeiro andar. Finalmente, o Grupo III resérvase para outras tipoloxías que se considera tamén deben ser mencionadas como as do Poboado de Pescadores edificado nos anos cincuenta. De xeito xeneral, durante este

período, podemos atopar estes tres grandes grupos ou arquitecturas de vivenda diferenciadas no núcleo urbano de Bueu.

Figura 159. Bueu nos mosaicos de ortofotografías do Voo Americano (serie B) realizado entre 1956 e 1957. Esta fotografía histórica define o que podería considerarse como a arquitectura tradicional do núcleo de Bueu, anteriores á chegada dos novos materiais. Estas estarían concentradas sobre todo ao longo da fronte marítima e Eduardo Vincenti, e nas barriadas da Banda do Río e Pescadoira. Na imaxe xa se pode apreciar a barriada do Poboado de Pescadores, xa construídas, e a incipiente construción de recheos no areal, destacando o do que sería o da Casa do Mar co molle da farola. Chama a atención o antigo arborado que se estendía ó longo de toda a rúa Ramón Bares conservándose parcialmente o que existía na rúa Pazos Fontenla

Fonte: Arquivos do Exército do Aire. Fototeca do Centro Nacional de Información Xeográfica (CNIG).

Figura 160. O núcleo urbano de Bueu ca. 1970. Xa aparece o Colexio Virxe Milagrosa, coa estacada en desuso, o campo de fútbol das Lagoas, e xa aparecen os primeiros edificios en altura, por exemplo, na rúa Rosalía de Castro

Fonte: Rafa Domínguez.

As construcións máis humildes, as casas terreas e casas do pincho

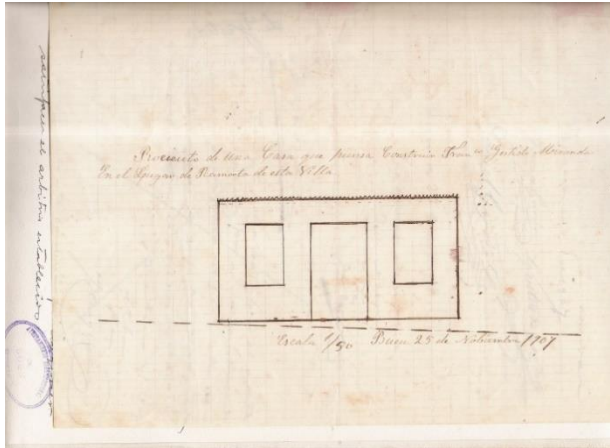
Combínanse estas dúas subtipoloxías nun mesmo grupo por gardar estreitas similitudes: trátase do grupo de vivendas máis humilde e que segue o esquema dun un só andar e chan terreo, distinguíndose por ter a fachada principal na súa cara lonxitudinal (casa terrea) ou na transversal (casa do pincho) e distinto remate de cuberta. A fachada principal singularízase por presentar pequenos e escasos ocos, ás veces tan só unha porta e unha ventá. Estas pequenas vivendas aparecen dispersas por todo o núcleo, sendo probablemente o tipo arquitectónico dominante nun momento inicial, que construían as xentes mariñeiras en zonas ocupadas dende antigo como a Banda do Río.

As casas terreas constitúen, sen dúbida, a tipoloxía máis primitiva da casa mariñeira. Sitúanse, ou ben nas áreas máis pobres e máis batidas da nosa costa, ou ben en lugares de difícil comunicación, como é o caso das illas. Contan cunhas características que responden ás necesidades dunha economía agrícola-pesqueira sumamente depauperada, e pódese afirmar que agás en moi contadas excepcións, este tipo de casa-vivenda redúcese a unha edificación de planta rectangular pechada por catro muros de entre 2 e 3 metros de altura; dous lonxitudinais cunha dimensión situada entre os 7 e os 10 metros en función da súa distribución interior, e dous transversais de entre 4 e 6 metros (Llano Cabado, 1983:37).

As casas terreas tiñan un esquema común e básico fundamentado “en tres tipos de espazos: a cociña, a sala e máis os cuartos” (1983:39). A estas

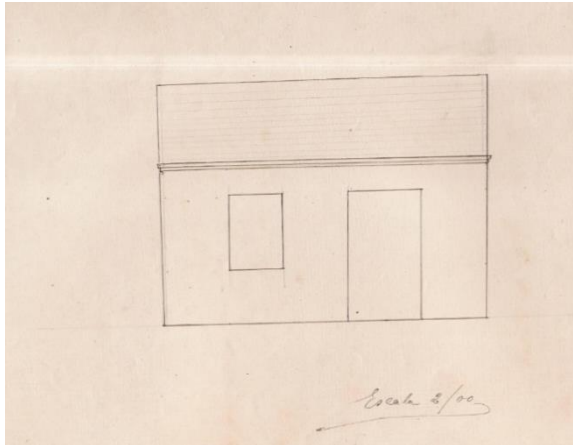
dependencias habería que sumar unha cuarta, o faiado, que servía para almacenaxe de alimentos e útiles.

Figura 161. Alzado do expediente da petición de Francisco Gestido Miranda para construír unha casa de planta baixa (casa terrea) no lugar da Ramorta en 1908

Fonte: Arquivo Municipal de Buen.

Figura 162. Alzado de casa terrea no expediente de solicitude de obra para vivenda de madeira de Emilio Pais Pazos na Banda do Río —na rúa paralela traseira a Montero Ríos—, en 1914 (dereita)

Fonte: Arquivo Municipal de Buen.

A casa do pincho, que o autor data de orixe medieval, constaría tan só dunha fachada principal:

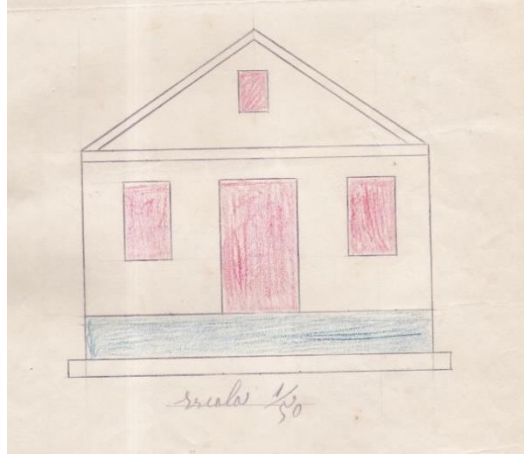
está constituído por edificacións terreas de ente 3 e 5 metros de fachada, cos ocos de iluminación reducidos a unha porta e máis a unha ventá frontal, ás veces inexistente, distribuídas segundo catro esquemas tipolóxicos básicos que consisten en: un espazo único sen división interior algunha ao xeito das máis elementais construcións terreas; unha dependencia frontal, a cocíña, e un ou dous cuartos cegos situados na cara posterior da edificación, con entrada desde a propia cocíña; un tránsito de ingreso situado xunto a un dos dous muros laterais que da paso a unha ou a dúas dependencias situadas nun dos seus lados, e a unha cocíña situada na súa cara posterior; ou un tránsito central polo que se accede a unha ou dúas dependencias a cada beira, e unha cocíña que ocupa a totalidade dunha fachada posterior, na que ás veces aparece algunha ventá, ou ben a unha porta de comunicación cunha pequena horta traseira (Llano Cabado, 1983:55-56).

Figura 163. Alzado da solicitude de permiso para modificar a casa do pincho de Manuel Portela Agulla situada na ribeira en 1910

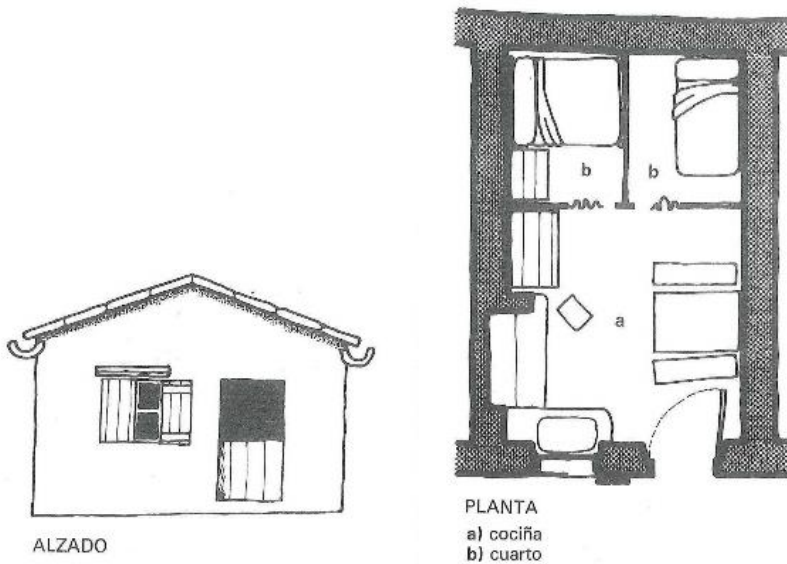
Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Figura 164. Alzados da solicitude de licencia para construír unha casa de planta baixa (casa do pincho) na Banda do Río de Juan Cestay Cerviño en 1932 (dereita)

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Figura 165. Esquema de alzado e planta de casa do pincho

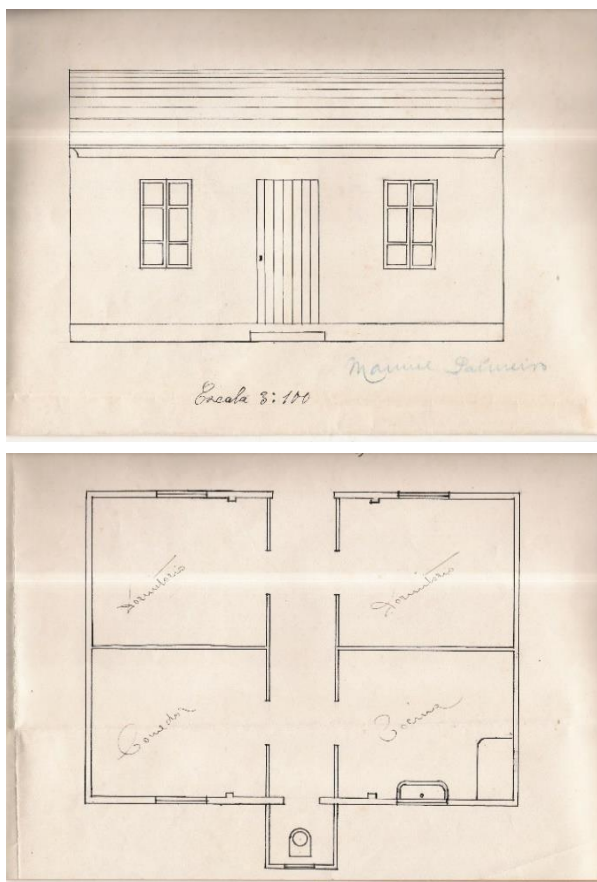

Fonte: Llano Cabado, 1983:61.

En canto aos materiais, os muros adoitaban ser de perpiaño ou cachotería, pequenos fortes e robustos, revestidos e caleados, e unha cuberta a dúas augas,

de estrutura básica de madeira apoiada sobre os muros de carga que pechaban o seu perímetro (1983:41). No caso de Bueu, as cubertas eran rematadas en tella, pasando a emularse estas mesmas características formais trala chegada de novos materiais como o ladrillo.

Figura 166 e 167. Alzado e planta da solicitude de autorización para construír unha casa no lugar de A Graña de Manuel Palmeiro Iglesias en 1938

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Complexidade construtiva nas casas entre medianeiras

As características elementais da casa terrea evolucionarán da man da arte canteira á casa en medianeiras, construídas maioritariamente a partir do século XX no auxe do Bueu urbano. Coinciden estes anos co inicio do planeamento e ordenación do núcleo da vila, o que posibilitara a proxección de vivendas de maior tamaño e menos compactas, rematadas en muros perpiaño labrados de

alta calidade, como as que se desenvolveron neste tempo noutros lugares das Rías Baixas (Llano Cabado, 1983:87).

Figura 168. Vivendas entre medianeiras en Montero Ríos, ca. 1970

Fonte: Arquivo Benito Estévez.

No caso de Bueu, este tipo de vivenda urbana foi construída por canteiros destros do lugar. Este foi o caso, por exemplo, de José Soage Diz (1895-1951), canteiro de Ardán que exerceu nos anos trinta e corenta edificando obras como o Chalet de Picó na praia de Lapamán ou o cine Imperial en Bueu. Os planos consultados no Arquivo Municipal de Bueu redúcense moitas veces a esquemas, que case nunca especifican autoría. Os profesionais da arquitectura, moi escasos e ao alcance de moi poucos nese tempo, estaban xeralmente á marxe da construción das vivendas tradicionais, encargándose os mestres canteiros de dar forma e materializar un traballo que comezaba a converterse en especializado.

Figura 169. Vivenda e café Fénix, na esquina nordeste do cruce entre Eduardo Vincenti e Pazos Fontenla, ca. 1970

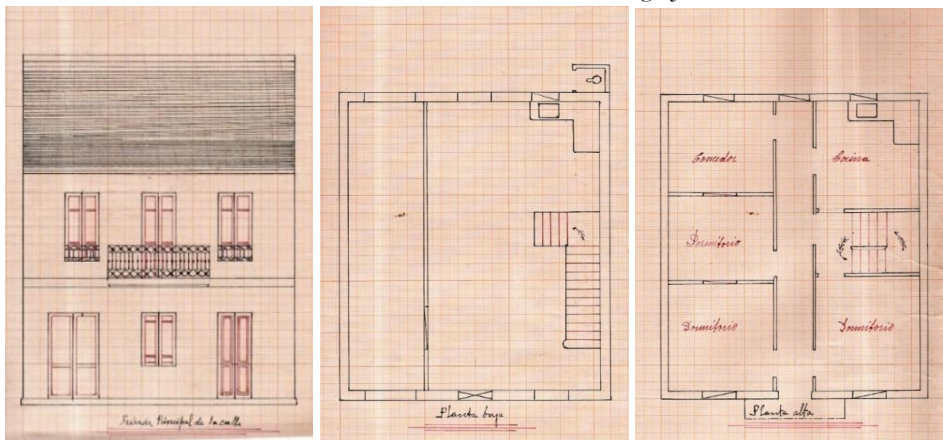
Fonte: Arquivo Benito Estévez.

En Bueu, este grupo de vivendas adoitaban ser de maiores dimensións con planta rectangular de medidas aproximadas 10x8m, dúas alturas, e cuberta a dúas augas de tella. Os materiais volvían ser os mesmos, pero agora a técnica era máis complexa. A estrutura confórmana os muros de carga de pedra de grao de perpiaño, mentres que a cuberta a dúas augas e os forxados resolvíanse cunha estrutura de madeira, cubrindo maiores luces e cunha trabazón elaborada. Aparece a escaleira interior e os ocos na fachada principal, normalmente a lonxitudinal, eran máis amplos e proporcionados, moitas das veces convertidos en balcón o galería na planta superior. Coa urbanidade xurde a dimensión estética, buscase coidar as proporcións, máis tamén os remates. Dentro da sinxeleza e funcionalidade deste tipo de vivenda tradicional, agora existe un incipiente coidado, que sen dúbida veu fomentado polo aumento de poder adquisitivo de quen facía o encargo. Pedro de Llano recolle unha descrición deste tipo de edificacións:

As edificacións meridionais, se ben recollen boa parte dos elementos xa sinalados para as tipoloxías anteriores, ofrécennos un novo modelo de casa entre medianeiras cunhas características determinadas polo seu emprazamento en comarcas cun clima moito máis cálido, nuns lugares menos pendentes e nuns grupos de construcións moito menos compactos que os utilizados nos pobos do norte. A formulación destas edificacións conta con importantes modificacións con respecto ás xa vistas centradas polo xeral no incremento da

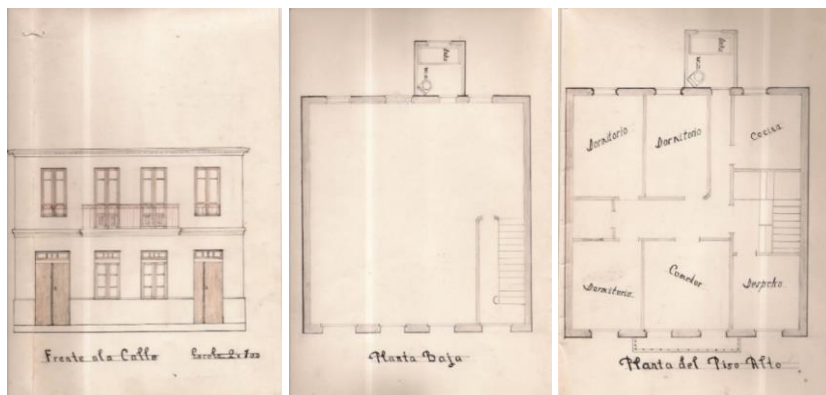
superficie edificada, a ampliación da fachada e a diminución da altura, que queda reducida a dúas únicas plantas. As súas dimensións contan cunha profundidade moito menor —as veces a cruxía é paralela á fachada— e unha fachada que en ocasións acada os 8 e os 10 metros. Estas casas teñen case o seu esquema distributivo nunhas plantas terreas nas que se sitúa o almacén, algún pequeno cortello, e ás veces a cociña e algún pequeno cuarto utilizado como dormitorio, máis un andar ao que se sobe por unha escaleira sempre unida aos muros laterais desenrolada en dous tramos, no que se instala a sala, que ás veces comparte a fachada con algún dos cuartos; a cociña, que se pode comunicar coa horta por medio dunha porta nela situada, e algún cuarto, interior ou non, de pequenas dimensións (Llano Cabado, 1983:86-87).

Figura 170, 171 e 172. Planos de alzado, planta baixa e planta primeira do permiso para construír unha vivenda en medianeiras na rúa H de Santiago Juncal Freire de 1938

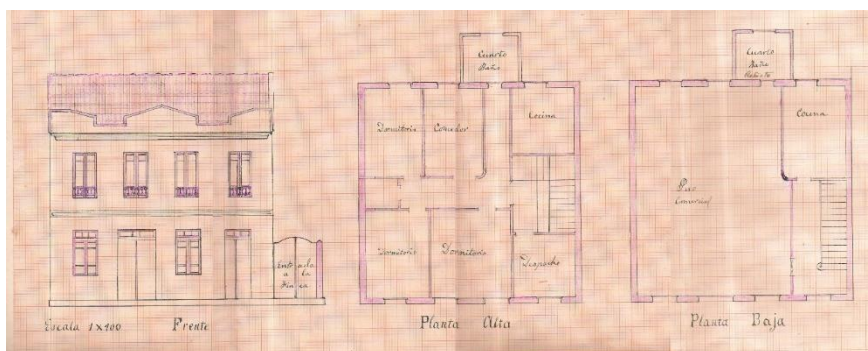
Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Figura 173, 174 e 175. Planos de alzado, planta baixa e planta primeira da solicitude de licenza para construír unha vivenda en medianeiras na rúa H de Manuel Seijas Camiña en 1938

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

Figura 176. Planos do permiso de obras públicas para construír unha vivenda en medianeiras de Benito González Santos en 1938. Aquí aparece a cocina duplicada: a cocina suxa na planta baixa, e a limpa na planta superior. O cuarto de baño, un volume adosado, ten acceso dende o exterior e o interior

Fonte: Arquivo Municipal de Bueu.

En moitas ocasións, co paso do tempo, as vivendas térreas eran ampliadas engadindo un piso superior, converténdose así en construcións medianeiras. Nestes casos, adóitanse empregar materiais máis lixeiros para a nova planta, como o ladrillo, que se apoiaba sobre os muros de carga de pedra de grao da planta baixa.

Figura 177. Ampliación dunha casa terrea, con piso superior de ladrillo, seguindo o volume das vivendas entre medianeiras, na Banda do Río. A estrutura de muros de carga da planta terrea consérvase alterada na maioría das vivendas no momento presente; de dereita a esquerda, locais comerciais de A Cepa, Leña Verde, Magic (vivenda en construción) e Abrente

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

Se ben este tipo de vivenda entre medianeira, con ou sen balcón, foron as maioritarias, hai que aclarar que non foron as únicas. Existiron en Bueu excepcionais exemplos de outras vivendas entre medianeiras como as vivendas con corredor como a orixinal que albergaba o estanco e podíamos atopar no número 91 de Montero Ríos, vivendas con galerías (xeneralizadas en Galicia no século XIX) como a situada no número 143, ou a aínda sobrevivinte vivenda con patín, que no momento presente aínda podemos atopar na calella a que se pode acceder polo lateral oeste do actual edificio de Montero Ríos 91 e que conecta co aparcamento do próximo supermercado.

Figura 178. A dereita, vivenda con corredor en Montero Ríos no actual Montero Ríos nº91, albergando unha farmacia, ca. 1940. Por postais Lucien Roisin

Fonte: Arquivo Museo Massó

Figura 179. Vista frontal da vivenda con corredor no actual Montero Ríos nº91, cando xa albergaba o estanco, ca. 1970

Fonte: descoñecida.

Figura 180. Vivenda con galería en Montero Ríos nº143, ca. 1990. A planta baixa acollía o antigo despacho da panadaría A Bicha

Fonte: Arquivo Sánchez Cidrás.

Figura 181. Sobreviventes edificacións con patín, na calella detrás de Montero Ríos nº91, en 2025

Fonte: imaxe por Carmen Novas.

Outras tipoloxías, o Poboado de Pescadores

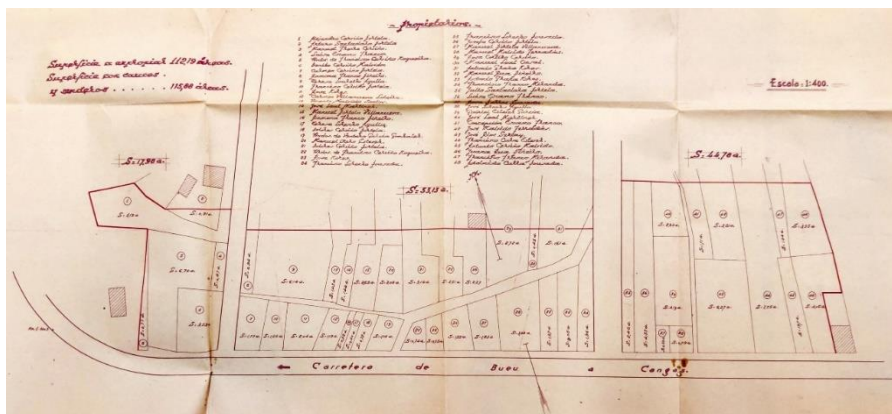
No ano 1946 Picó realizaría o *proxecto de plano parcelario para o poboado de pescadores de Bueu* coa respectiva *relación de propietarios a quen afecta a expropiación*. Este sería o inicio dos trámites para a consecución do grupo de vivendas do *Poboado de Pescadores Tomás Bolívar*, edificadas a promoción do Instituto Social da Mariña (ISM) en torno a 1952, xunto coas 50 vivendas construídas en A Chadiza, que foron benditas en 1955 (Estévez Castro, 1997:137). Aínda que inicialmente foron concibidas para familias mariñeiras, vinte cinco vivendas foron concedidas á persoal da empresa Massó en 1956 (1997:138). Trátase dun conxunto de edificios singulares, de planta rectangular de unha ou dúas alturas, combinados formando un conxunto habitacional. Este tipo de barriadas aparecen en moitos outros concellos da contorna sen alterar a súa fisionomía, como Cangas do Morrazo, Marín ou Vigo, constituíndo un referente local na vivenda social de posguerra.

Figura 182. Fincas de millo onde se construíron a mediados dos anos 1950 as vivendas do Poboado de Pescadores. Ao fondo, a barriada da Banda do Río. No camiño de Bueu a Beluso circula un camión cargado de mercancía e a beira hai máis redes a secar, ca. 1950

Fonte: Arquivo Maruja Estévez.

Figura 183. Plano xeral do *Plano parcelario para o poboado de pescadores de Buen. Relación de propietarios a quen afecta a expropiación de 1946*, no que aínda se poden apreciar os camiños preexistentes ao desenvolvemento da barraida

Fonte: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Fondo Picó 9376/3.

Figura 184. Rúa arborada do Poboado de pescadores, ca. 1950. A esquerda, roupa a clarear

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Figura 185. Vivendas da Chadiza ca. 1950, por Enrique Álvarez-Sala y Morís

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

4. O núcleo urbano de Bueu a partir da segunda metade do século XX

4.1 Contexto social e político a partir da segunda metade do século XX

A partir da década dos sesenta, Bueu, ao igual que moitas outras vilas galegas, iniciou un proceso de fonda transformación marcado pola transición dunha sociedade rural tradicional cara a unha sociedade de consumo de masas. Este cambio estivo favorecido pola evolución do réxime franquista cara a un modelo capitalista, sustentado en políticas estatais de industrialización, emigración e fomento do turismo masivo, que acabarían por redefinir a estrutura social e económica do municipio.

O desenvolvemento do Estado capitalista moderno chegaría tamén á industria conserveira escenificada na nosa comarca a través da consolidación da nova fábrica Massó en Cangas, altamente modernizada, a partir da década dos cincuenta. O traslado do centro produtivo de referencia, estancaría definitivamente a expansión da fábrica de Bueu, que por outro lado xa ocupaba a totalidade da mazá norte limitada entre as catro rúas principais de Bueu: a avenida Montero Ríos e as rúas Pazos Fontenla, Eduardo Vincenti e a rúa B.

Figura 186. Fábrica e domicilio da familia Massó en Bueu, ca. 1960. De esquerda a dereita a rúa Eduardo Vincenti, a Boca da Vereá e lonxa vella. O edificio do museo, o domicilio familiar e a fábrica Hermanos Massó e o seu peirao. Xa estaba construído o espigón ou dique oeste do porto. Persistencia dos secadoiros da Praia e da Estacada

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Mais a familia Massó non destacaría soamente no seu transcendental papel empresarial na vila; ademais de influenciar no plano da economía local, participaron activamente na vida política e social. Este feito veuse escenificando xa dende o século XIX cando Gaspar Massó Ferrer (1848-1928) exerceu como deputado nas filas de Eugenio Montero Ríos (Compostela, 1832 – Madrid, 1914) de 1949 a 1963. O seu irmán José Massó Ferrer (1853-1930) foi tamén alcalde da vila a finais del século XIX, entre os anos 1890 e 1891. Este camiño o seguiría o seu sobriño José María Massó García (1899-1981), que exercerá como alcalde da vila de Bueu durante trinta e dous anos de 1939 a 1971, practicamente durante toda a dictadura franquista (Muñoz Abeledo, 2011:33).

Figura 187. O núcleo de Bueu ca. 1960

Fonte: Arquivo Museo Massó.

O impacto da transición económica española tivo repercusións directas sobre o crecemento demográfico. Durante este período, a poboación da Praia de Bueu experimentou un crecemento sostido, chegando case a duplicarse en corenta anos e a triplicarse en sesenta: das 1.034 persoas rexistradas en 1930 pasouse ás 1.909 en 1973 e ás 3.238 en 1991. Segundo o completo estudo publicado en O Candil nº 9 (Sánchez Cidrás, 1996), esta tendencia non se reproducía nos núcleos máis próximos ao centro da vila, como A Cividá, O Enleito ou A Graña, que perderon lixeiramente poboación. Pola contra, outras aldeas limítrofes co núcleo urbano, como As Meáns e O Valado, experimentaron un incremento demográfico. Estes datos apuntan a un fluxo progresivo da poboación desde as

aldeas cara ao centro urbano, nun proceso de concentración vinculado á expansión do núcleo do litoral.

Táboa 1. Datos demográficos dos núcleos de A Praia e as aldeas próximas de A Cividá, O Enleito, A Graña, As Means e O Valado (poboación de dereito)

<i>Ano</i>	<i>A Praia</i>	<i>A Cividá</i>	<i>O Enleito</i>	<i>A Graña</i>	<i>As Means</i>	<i>O Valado</i>
<i>1930</i>	1.034	263	60	481	127	312
<i>1973</i>	1.909	191	48	460	222	302
<i>1991</i>	3.238	141	26	361	250	315

Fonte: Sánchez Cidrás 1996.

O aumento da poboación daría pulo definitivo ao sector servizos, fortemente relacionado coa construción de novas vivendas e a puxanza do turismo nas últimas décadas do século XX, que desembocou nun novo proceso de crecemento urbano e substitución de edificacións tradicionais por outras de maior capacidade: o edificio en altura. A núcleo urbano deixou de limitarse á Praia, que xa non era un único areal senón dous divididos por un porto, o topónimo caeu en desuso e o centro de poboación presidido a ser simplemente Bueu.

Sen embargo, as profundas transformacións que Bueu sufriría neste período non modificaron o seu carácter eminentemente pesqueiro. A vila continuou contando co porto máis relevante de pesca de baixura e toda a ría de Pontevedra, destacando as capturas de polbo, xouba, xurelo e sardiña, e no marisqueo o mexillón. A súa vinculación co mar segue neste período según sendo, polo tanto, chave.

Figura 188. O Bueu agrícola e mariñeiro en 1960

Fonte: Arquivo Museo Massó.

A implantación definitiva dos novos materiais de construción e o primeiro ciclo alcista do sector inmobiliario dos anos setenta, seguido dun segundo a partir de mediados dos oitenta, densificou a trama urbana e fomentou a dispersión no rural, ao tempo que se levou por diante innumerables vivendas tradicionais substituídas por tipoloxías contemporáneas ata aquel momento alleas a realidade do entorno.

Do mesmo xeito que desaparecían as edificacións, desmantelábanse as artes e embarcacións tradicionais. Estévez Castro da conta de que xa en 1977 tan só quedaba un bote polbeiro en Bueu (1997:175). De non ser polo traballo de recuperación de persoas e colectivos sensibles á protección do patrimonio marítimo como Os Galos, hoxe non contaríamos con ningún exemplo dos centos de embarcacións que vararon na Praia de Bueu. Aínda nas primeiras décadas do século XXI, a tendencia ao arrase do patrimonio industrial e marítimo continuaba a ser unha constante en Galicia malia os avances lexislativos e as mobilizacións cidadás.

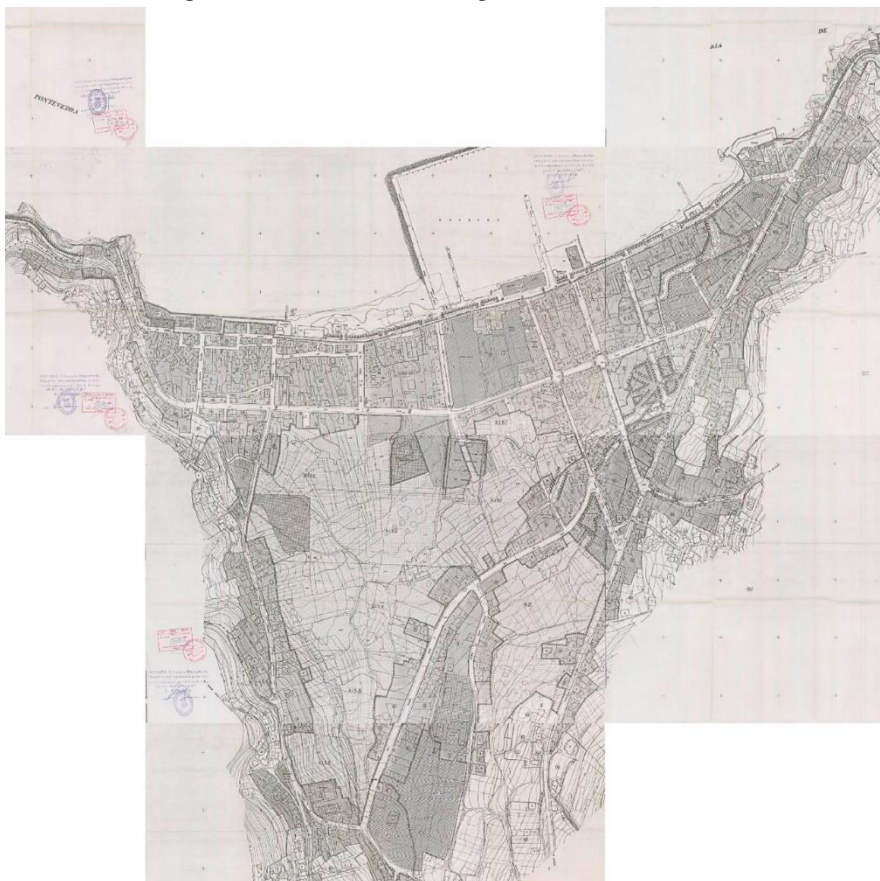
Pese a construción e destrución continua de vivendas, exceptuando o Plano de Poboación de 1926, Bueu non contaba con normas actualizadas que deran resposta ao elevado crecemento que xa desbordaba a trama de vías construída durante os anos corenta. Houbo que agardar sesenta anos, ata o 1986, para que se aprobara definitivamente as *Normas Subsidiarias Municipales del Planeamiento* de

Bueu redactadas pola *Oficina de Planeamiento*. Contando que numerosos concellos seguían carecendo neste período de normativa urbanística, pódese considerar que a aprobación das normas no inicio do novo ciclo especulativo inmobiliario evitou un desastre aínda maior.

As NNSS de Bueu de 1986 tiñan como fin concertar a nova residencia nos núcleos xa existentes ordenando e completando a súa estrutura, recoñecendo a vocación turística do Concello e prevendo un novo tipo de residencia próximo ás praias máis afastadas. En relación ó núcleo urbano, as solucións formuladas responden ó criterio do respecto pola estrutura urbana existente desenvolvida ó longo da xa desfigurada e cada vez máis esquecida Praia de Bueu, recoñecendo a súa vocación ordenadora e destacando o seu carácter unitario.

As normas clasificaron e cualificaron o solo urbano de Bueu conforme a normativa vixente, mais a súa capacidade era por si mesma limitada. Ata ben entrada a democracia no ano 1980, non se aprobaría en referendo o Estatuto de Autonomía de Galicia. As competencias administrativas en materia de cultura comezaban a formalizarse, mais a primeira lei para a defensa do Patrimonio Cultural de Galicia tardará demasiado en chegar. No ano 1995 no xerme da burbulla inmobiliaria, xa quedaba pouco que protexer en Bueu, e a nova lexislación non impediu que as últimas arquitecturas sobreviventes continuaran agonizando durante a euforia do proceso especulativo que seguiu a liberalización do solo durante os anos noventa, ate o estoupido definitivo da burbulla inmobiliaria en 2008.

Figura 189. Detalle dos planos de *Ordenación Suelo Urbano* das *Normas Subsidiarias Municipales de Planeamiento* de 1986 pola Oficina de Planeamiento

Fonte: SIOTUGA Sistema de Información de Ordenación do Territorio e Urbanismo de Galicia. Inventario municipal, Concello de Bueu.

4.2 Consolidación urbana

O reforzamento e impacto das infraestrutura portuaria

Neste período estará xa consolidado o dique-molle do oeste do porto do que se colocará a primeira pedra 1959 (Estévez Castro, 1997:138). A súa característica forma en L con 241 e 203 metros de longo respectivamente, especificada no proxecto de *Ampliación y mejora del Puerto de Bueu* (1997:138;149) non se completará ata o ano 1963 (Otero Otero, 2010:104). Neste tempo tamén se acondicionan os recheos do porto que dan fronte a Montero Ríos. O novo espigón convivirá co peirao da fábrica Hermanos Massó, que sobrevivirá ata a

década dos noventa, ampliándose en 1990 a rampla de varada, e desaparecendo definitivamente en 2004, racheándose tamén esa zona para espazo de reparación e mantemento de embarcacións.

Figura 190. O núcleo urbano de Bueu en 1963. Porto, recheos, primitivas diferencias no transvase de area e primeiras edificacións en altura, como a do actual número dous da rúa Castelao no seu cruce con Montero Ríos de baixo máis dous. Destaca o arboredo de Ramón Bares

Fonte: Arquivo Museo Massó.

A construción do novo dique-molle modificará de xeito definitivo a morfoloxía natural da paisaxe da vila e, en consecuencia, do areal da Praia, coexistindo hoxe non sen dificultade as (agora dúas) praias urbanas da Banda do Río e Pescadoira, en serio perigo de desaparición trala prolongación da parte norte do espigón no ano 2000. Mais no antecedente ao porto actual dos anos sesenta intercalábanse entre os espigóns macizos de alto impacto ambiental espazos que aínda pertencían á area, e que os antigos peiraos de Salvador Massó e Atilio Gaggero respectaban pola súa diferente construción. Nos anos previos aos efectos do brutal transvase de area, seguindo a Fernando Otero, así era o porto de Bueu:

Os barcos desatracaban á tardiña do peirao da farola, que seguía a ser o lugar de operacións. O novo [espigón] non tiña atraque, pois estaba rematado con pedra morta, cousa que sacara a relucir a comparsa do Entroido, Os da Basoira, e no de terra estaban os baleeiros de Massó. Tamén atracaba o patache que viña levar táboas de madeira das serras, non se sabía para onde. [...] Massó tiña o seu propio peirao de vigas de madeira cun pequeno guindastre na punta para a

descarga: dende el pescábanse ás anguías con liña. Había outro semellante en Pescadoira, por fronte da conserva de Attilio, que usaban os polbeiros e non tiña guindastre. En ámbolos dous como non se tivese coidado ao andar por riba deles, podíase colar unha perna entre a separación das vigas de eucalipto que tiña de piso. Quedaban a poucos metros deste, restos dos postes, tamén en madeira, de outro que houbera antes na conserva de Alonso, que aínda había quen lle chamaba o “múelle de Tapias”. De todos estes peiraos, que en Bueu se chamaban múelles, o da farola era o que soportaba todo a trasfega da pesca, e no que as atadeiras remendaban os aparellos (Otero Otero, 2010:104).

Figura 191. Bueu en 1963, o dique-molle xa está construído, séguelle o peirao da fábrica Hermanos Massó, o peirao da Farola e, en Pescadoira, o peirao de Attilio Gaggero. Na Banda do Río, pódese ver os piares da ampliación da carpintería de ribeira e, entrando no mar, o seu carro de varada

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Figura 192. Construción do dique-molle do oeste. A dereita da imaxe, o peirao de Hermanos Massó, ca. 1960

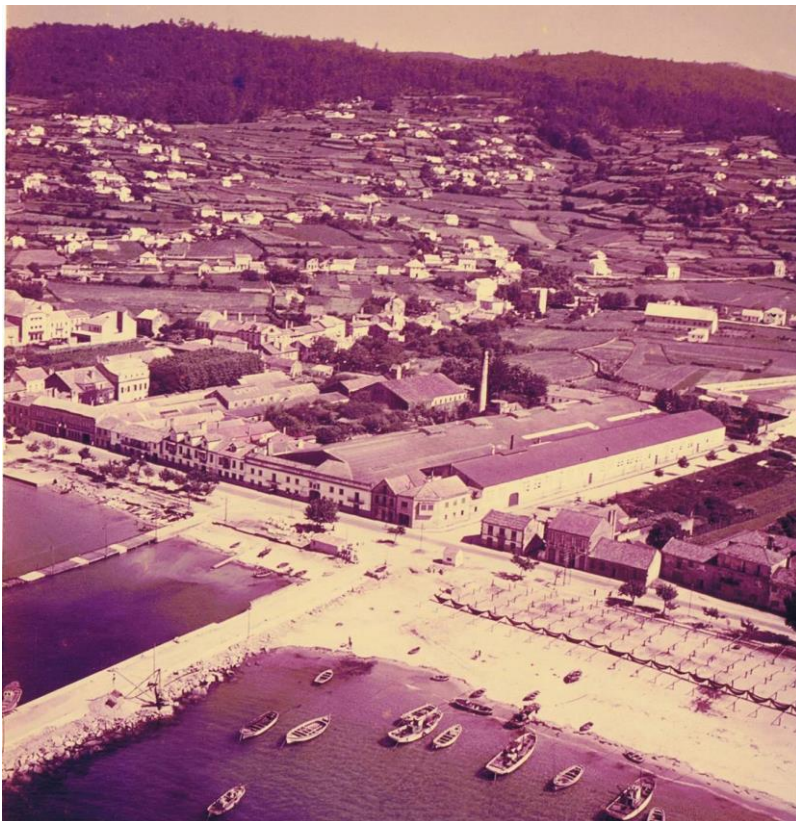
Fonte: Arquivo Maruja Estévez.

Figura 193. O porto de Bueu en 1963

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Figura 194. Dique-molle oeste e peirao da fábrica dos Hermanos Massó en 1963. Xa se poden apreciar o incipiente transvase de area a raíz da construción da infraestrutura maciza

Fonte: Arquivo Museo Massó.

Nesta etapa de consolidación das infraestruturas portuarias aparecerán os efectos de gran intensidade das marusías ou fortes temporais que afectaran, principalmente, ás vivendas da Banda do Río. Estévez Castro da conta dos grandes estragos producidos por unha marusía xa en decembro de 1945, pero sería sobre todo logo do emprego dos penedos costeiros como canteiras, ao que se sumou a ampliación do dique-molle que volvía roubar terreo ao mar, cando os problemas se intensificarían sobre todo entre os anos 1960 e 1980 (Golfiños, 2014:46). Así Estévez Castro da conta de novas marusías: a de abril de 1954 causa estragos en varias embarcacións e danos no peirao de Hermanos Massó; outra en febreiro de 1965 provoca o colapso do muro de contención do recheo da Banda do Río e, en consecuencia, dalgunhas vivendas do litoral, enchendo de area a barriada ata Pazos Fontenla e obstruíndo canalizacións provocando

inundacións¹²¹; en xuño de 1966 estraga 130 metros lineais do muro de contención de novo, do recheo da Banda do Río, e vólvese a inundar a barriada; en xaneiro de 1973 de novo a Banda do Río inundada; en decembro de 1978 inundacións e acumulación de area, etcétera (1997:350). O problema atallárase tempo despois coa construción do muro de contención de formigón de finais dos anos setenta. Fernando Otero lembra así esta etapa:

Un acontecemento que se repetía todos os invernos con máis ou menos estragos e que hoxe non se produce grazas ao muro que se levantou na Banda do Río ao remate dos anos setenta era a marusía. Sempre dependendo da lúa e das mareas vivas. Cando era así e o temporal viña da boca da ría, os veciños xa andaban con ollo. Se o temporal non era moi forte, o conto limitábase a asolar as rúas coa auga do mar e area, que penetraba no baixo das casas, pero como houbese mar e vento, a cousa xa cambiaba e tornábase seria. Dende as pedras da ruína de Requisa no penedo ata as primeiras casas da parte de abaixo de beiramar, a praia chegaba ata un pequeno muro de pedra, na cuneta case, onde se facía a festa da verbena, e no que había unha rampla para subir as gamelas. Toda esta parte, ata a serra de Freire, era a máis castigada. As gamelas e os botes xa se retiraran con tempo para a costa do Can do Penedo, dende a Ferrería do Chisco contra riba, ou para os calexóns da parte de atrás. Os que vivían na fronte do mar xa tiñan preparados unha boa morea de sacos cheos de area para poñer de parapeto en portas e ventás para se defenderen de embate das ondas, igualiño que si unha escuadra fondeada os viñera bombardear. Os das casas da area, xa non durmían nelas, deixándoas baleiras e rezando para que resistiran. Cando o mar enchía, rompía con toda a súa forza contra as casas de abaixo, e a espuma mesturada coa area remontaba os tellados. Se coincidía de noite, as areas brillaban coa luz, semellaban de ouro. A casa da esquina estivo unha chea de anos en ruínas polo temporal. A rúa da beira do mar, Montero Ríos, ía acumulando toneladas de area. Os veciños, entre tanto, con sacos e legóns tratando de facer regos para que a auga fose indo de volta ao mar. Pola noite, se non fose polo dramático da situación, sería como unha festa. Homes con roupa de augas, indo e vindo, mentres as ondas rompían coma se fosen canonazos contra o muro, e facían estremecer as casas todas cun estrondo xordo e grave, semellando derrubarse. Ao ir baixando o marea e vir a alborada ollábase o estrago feito e o monte de area que cubría as vidreiras defendidas polos sacos. (Otero Otero, 2010:33-35).

¹²¹ “Ate a travesía oeste das vivendas do Poboado de Pescadores, estaba completamente anegada, e os alugueiros desa barriada tiveron que empregar unha chalana para saír máis facilmente das súas casas” (Estévez Castro, 1997:350).

Figura 195. Efectos da marusía da noite anterior nas vivendas da Banda do Río, o luns 21 de febreiro de 1966

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

Figura 196. Inundacións na Banda do río, ca. 1960. No centro, o lavadoiro completamente anegado

Fonte: Arquivo Maruja Estévez.

Figura 197. Inundacións no Poboado de Pescadores, Pazos Fontenla

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

Figura 198. Area acumulada na Banda do Río tralos efectos da marusía, ca. 1970

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

As novas lonxa e a praza de abastos e a ocupación do areal

A solución ao precario estado das primeiras lonxa e praza de abastos de Bueu situadas na Boca da Verea tardaría máis en chegar. As antigas edificacións foron derrubadas definitivamente no ano 1970 para construír unha nova praza de abastos lonxa municipais entre os anos 1971 e 1973. Baixo o novo proxecto de César Portela e Pascuala Campos de Michelena chegaron a Bueu as tendencias posmodernistas. O cambio foi significativo, os dous edificios transformábanse e un atravesado por un baleiro, e pasaban a ter dúas alturas. Ao oeste a lonxa e ao este a praza de abastos que acollía no andar inferior a venda de peixe e no primeiro andar a venda de carnes, froitas, verduras e embutidos. Mais sobre todo, destacaba a súa singular estrutura de formigón ciclópeo e cuberta de fibrocemento translucido. Sobre a necesidade da nova edificación publicárase en 1977:

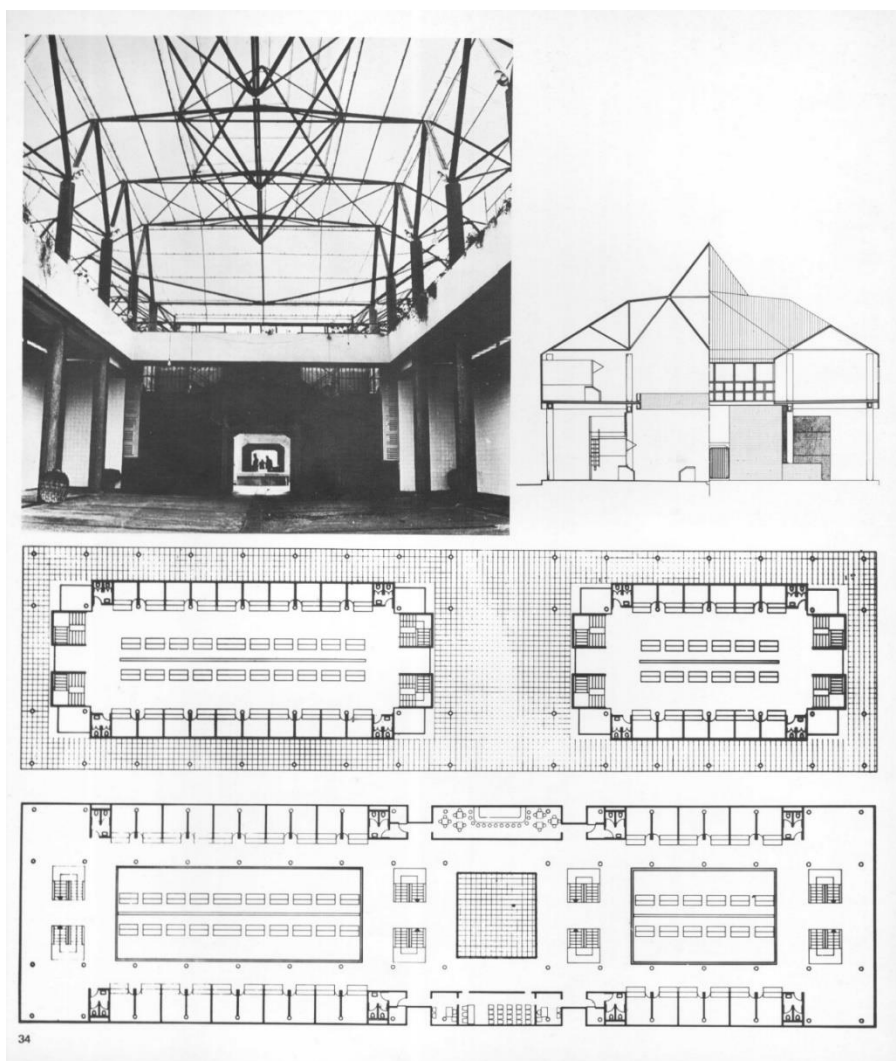
Bueu é unha Vila situada no litoral sur da Ría de Pontevedra, consta aproximadamente de 5.000 habitantes que na súa maioría viven do marisqueo e da pesca. O edificio sitúase nun soar de concesión marítimo-terrestre ocupado anteriormente por unha lonxa de peixe e un mercado municipais que se atopaban en estado semirruinoso e eran insuficientes para as necesidades da Vila e Comarca de Bueu. O edificio é importante polo emprazamento, uso ao que se destina e volume, e contribúe en gran medida á configuración da Vila de Bueu (2C: Construcción de la ciudad, 1977:32-35).

Figura 199. Desmontado Praza de Abastos vella ca. 1970

Fonte: Arquivo Asociación Santos Reis.

Figura 200. Planos, sección e fotografía do interior da lonxa, coa teitume de fibrocemento translúcido

Fonte: 2C: *Construcción de la ciudad*, 1977:34.

Figura 201. Os novo mercado e lonxa municipais, con embarcacións tradicionais varadas en primeiro plano

Fonte: 2C: *Construcción de la ciudad*, 1977:33.

Figura 202. Venda de peixe no interior da praza de abastos, por Carlos Osorio

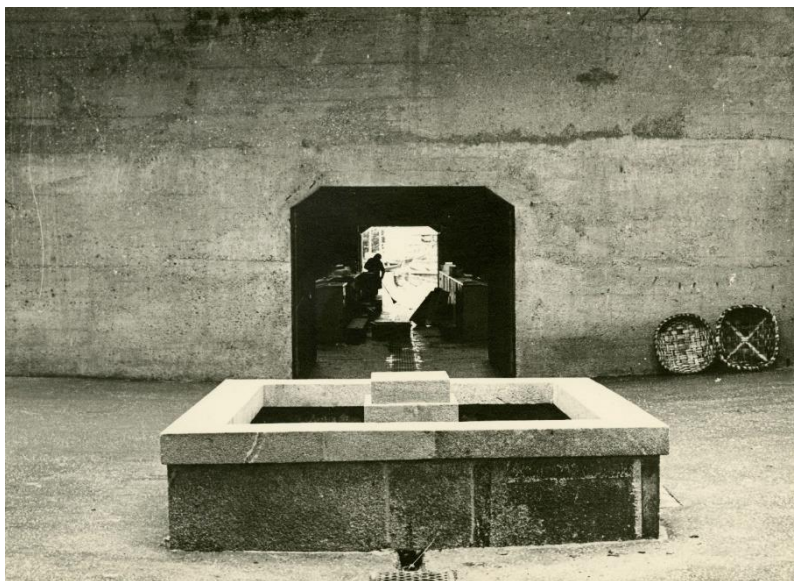
Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Figura 203. Patelas nos soportais da praza de abastos, por Carlos Osorio

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Figura 204. Patio central entre a praza de abastos e a lonxa, por Carlos Osorio

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Por outro lado, no 1976 inaugúrase a Casa do Mar no recheo feito cara o 1960 do dique-molle leste ou da farola —a súa ampliación, o recheo da nova lonxa, remátase en 1997. Nestes anos culminaríase tamén a transición do Pósito á Confraría de Pescadores San Martiño de Bueu, que trasladará alí as súas oficinas, anteriormente situadas en Eduardo Vincenti. Dotarase tamén a este lugar do primeiro posto de atención sanitaria de Bueu, que estará activo ata a apertura en 1995 do Centro de Saúde na rúa aberta para comunicalo coa estrada provincial de acceso ao grupo escolar de A Pedra neses anos.

Figura 205. A Casa do Mar, en construción, nos anos setenta

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

Outros cambios na configuración da fronte marítima da parte central do areal foi a definitiva eliminación do secadoiro de redes da Confraría en 1977 na zona inmediata ao novo dique-molle oeste. Trala substitución dos aparellos por novas redes de nailon, e a comprobación por parte da confraría de que ditos aparellos resistían a humidade, (Estévez Castro, 1997:171) procederase o desmantelado do patrón debuxado por postes tan característico sobre a Praia.

Sería precisamente neste mesmo lugar no que se edificaría en 1978 o novo Círculo Náutico, un feito que non foi visto con bos ollos polas xentes do mar, quen mobilizados o foron desmantelando ata ter que ser finalmente derribado (Estévez Castro, 1997:171). As razóns aludían o histórico emprego comunitario desa zona do areal tanto para secado e reparación de aparellos como para carena de embarcacións. Un lugar costeiro privilexiado que coa construción do náutico

pasaría a ser de goce e uso reservado. No ano 1980, presentárase un proxecto para a construción do Complexo Deportivo do Círculo Náutico incluíndo dúas pistas de tenis e unha polideportiva, vestiarios, duchas e un parque infantil, no paraxe da Paradela. Este proxecto nunca chegou a facerse realidade, mais no ano 1981 tramitárase a obra para instalación de vestiarios e servizos públicos no campo de fútbol de Bueu, así como as obras para construír a pista polideportiva no recheo da Banda do Río.

Figura 206. O Círculo Náutico construído sobre o areal, na zona de secadoiro inmediata ao dique-molle oeste, posteriormente desmantelado

Fonte: Arquivo Sánchez Cidrás.

Mentres tanto, na marxe oeste da praia, as serras de Freire e de Varas (as que había que sumar a de Loiriña situada na Canceliña), continuaban coa súa actividade. Aquí “os camións e tractores descargaban nelas grandes toradas de piñeiros e carballos”. Predicía Fernando Otero en 2010 “aínda queda unha, seica por pouco tempo” (2010:56). Non se equivocaba, a serra de Freire foi desmantelada definitivamente uns anos despois.

Tamén a carpintería de ribeira, que co aumento das dimensións das embarcacións a motor será progresivamente ampliado, ata adquirir o seu maior tamaño aproximadamente no ano 1975. Posteriormente, coa construción do

muro de abrigo que tiña a finalidade de protexer á Banda do Río das constantes marusías, comezará o seu desmantelamento coas seu carro varadeiro:

Esta estrutura estaba composta por tres raís paralelos, dous laterais a mesma altura e o central máis baixo, a modo de “v”. Os ditos raís apoiábanse nuns pilotes de madeira enterrados na area da praia, e as vías tiñan unha lonxitude aproximada de 30 metros.

A perda desta infraestrutura provocou que entre os anos 1986 e 1988 se construísen dous barcos a carón do porto pesqueiro, nun alboio levantado para esta obra (Concello de Bueu, 2016).

Nos seus derradeiros anos, no Estaleiro de Purro, que permaneceu en funcionamento ata principios do século XXI baixo a xestión do seu último propietario, Manuel González Ferradás, “Purro”, construíronse embarcacións de dimensións notables, incluíndo bateas. Durante este período, chegaron a fabricarse embarcacións de madeira de ata 18 metros de quilla, como o Galaico (1980), e de 19 metros, como o Sibaniño, en 1973 (de Juan-García Aguado, 2011:140). Este obradoiro foi o último que estivo en activo na vila de Bueu é o único que se conserva rehabilitado na actualidade en toda a ría de Pontevedra.

Figura 207. Local da Falange e, ao fondo, a carpintería de ribeira da Banda do Río

Fonte: Rafa Domínguez.

Figura 208. Carro de varada da carpintería de ribeira, na praia da Banda do Río nevada, probablemente en xaneiro de 1987

Fonte: Imaxe compartida por Alicia Villar no grupo de Facebook Memoria de Bueu.

A permanencia e declive da industria conserveira

De todas as industrias activas que existiran na beiramar da Praia de Bueu, tan só sobrevivían tres neste período: en Pescadoira, a fábrica de conservas Alonso e a de Attilio Gaggero, e Hermanos Massó na ribeira. A tradicional fachada da fábrica de conservas de Antonio Alonso e Hijos, adquirida en 1922 a Juan Tapias, constituíu un exemplo excepcional da arquitectura tradicional mariñeira con corredor que ocupaba gran parte da fachada marítima do litoral Bueués, caracterizándoa dun xeito singular. A súa demolición en 1999 e posterior construción de complexo residencial no número sete de Montero Ríos, dará lugar á a posibilidade de estudio do xacemento arqueolóxico na parcela, se ben as construcións posteriores volverán cubri-lo practicamente na súa totalidade.

Figura 209. A fachada da fábrica Alonso, antiga fábrica de Juan Tapias, con corredor, ca. 1960

Fonte: Arquivo Asociación Santos Reis

Pola súa banda, a fábrica de conservas de Attilio Gaggero cesaría a actividade en nos setenta, se ben o edificio conservouse en estado de ruína ata finais do século XX.¹²² Da súa propiedade era tamén a fábrica coñecida como A Obra na punta Pescadoira, que concluíra a súa actividade a mediados de século sendo reaproveitada para outros usos, logo abandonada, ata pasar a acoller as instalacións do Club do Mar de Bueu.

¹²² Hoxe en día existe no seu emprazamento o edificio co nº27 de Montero Ríos.

Figura 210. Ao fondo, na parte central, fábrica de Attilio Gaggero en Pescadoira, por Carlos Osorio. En primeiro plano, o molle leste ou da farola

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

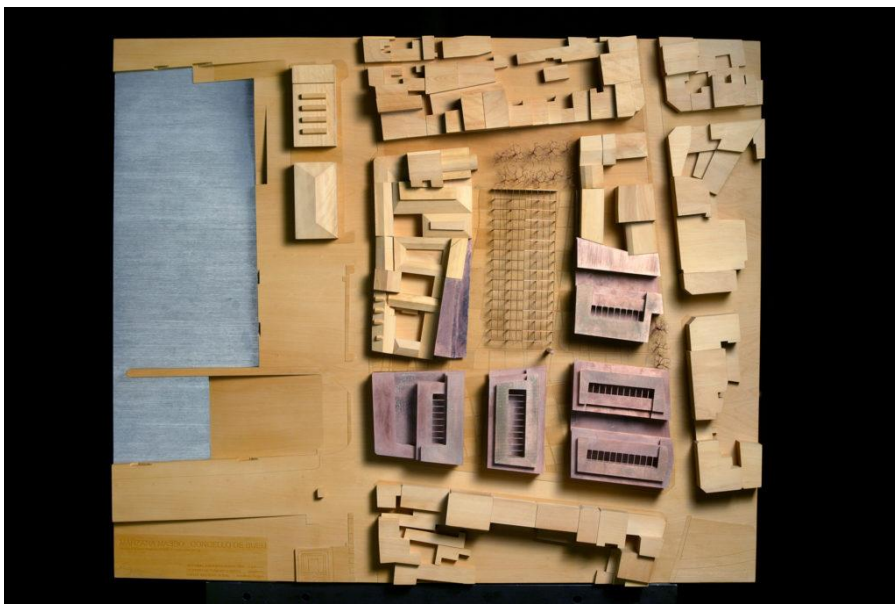
Figura 211. A fábrica de Attilio Gaggero en Pescadoira en estado ruinoso en 1997

Fonte: Arquivo Sánchez Cidrás.

Por último, a fábrica de conservas Massó de Bueu viña atravesando unha situación de estancamento, en contraste co crecemento do novo complexo na veciña vila de Cangas, mentres se mantiñan boas cifras durante a bonanza económica dos anos sesenta. Trala crise no sector motivada pola crise do petróleo, pechará definitivamente as súas portas en 1992. No 1993 demólese a traseira da fábrica vella, agora museo, cuxa colección será adquirida en 1994 pola Xunta de Galicia trala mobilización cidadá da veciñanza da vila. Logo da reforma do edificio do museo baixo proxecto do arquitecto Manolo Gallego, será inaugurado en 2002. Finalmente, en 2005-2006 dismantelarase a nave de estrutura metálica da fábrica nova e desprázase a cheminea 18 metros para a construción das 150 vivendas e locais comerciais do conxunto residencial “Mazá Massó” (2006- 2010), conservándose de xeito precario as vivendas familiares na fronte marítima.

Figura 212. Conxunto residencial Mazá Massó. O proxecto inicial propoñía reconstruír a estrutura de fundición da fábrica no espazo central da vila creando unha gran praza cuberta

Fonte: Junquera Arquitectos.

Figura 213. Conxunto residencial Mazá Massó. No primeiro plano, a cheminea de 25 metros de altura, logo de ser trasladada 18 metros, no ano 2005. Foi necesario manter a estrutura de reforzo para garantir a súa estabilidade

Fonte: Héctor Santos-Díez, para Junquera Arquitectos.

Figura 214. Vivendas Massó aínda en bo estado, probablemente arredor dos anos oitenta, por Carlos Osorio

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Figura 215. Vivendas Massó nevadas, probablemente en xaneiro de 1987

Fonte: Imaxe compartida por Manuel Angel Agulla Nuñez no grupo de Facebook Memoria de Bueu.

O progresivo desenvolvemento das redes de servizo das infraestruturas básicas

Tras darlle prioridade a instalación de electricidade xa xeneralizada, chega o momento de dotar de infraestrutura para o abastecemento de augas a poboación de Bueu, e con ela, construír as primeiras redes de saneamento. Esta demora ou non prioridade na súa execución fará que o traballo das lavadeiras será dos poucos que se manteña constante en todas as etapas, estando aínda vixente en torno a 1960, aínda que agora se ilumine con luz eléctrica. Como escribe Fernando Otero:

A roupa toda era lavada a man polas mulleres en ríos ou lavadoiros, refregándoa con xabón Lagarto contra a pedra. Lavadoiros había unha chea deles todos co tellado cuberto de uralita e con luz. Unha única lámpada penduraba dunha viga no medio, a quen lle tocase ter que lavar nun extremo tíña clara. A súa beira a fonte de auga fresquiña correndo por unha canle labrada na pedra cuberta de verdello. Antes de vir da traída, alá polo sesenta e seis ou sesenta e sete, non a todos lugares chegou ao mesmo tempo, a auga había que ir buscala en baldes ou sellas feitos de doas de madeira coma os barrís, estancados por dentro con brea. [...] Cos baldes á cabeza, na que puñan un mulido para amortecer a rozadura, as mulleres carrexaban a auga para as casas. Xa dentro, esta era repartida con tanques ou ferradas, uns potes con asa dun cuartillo de litro de capacidade, case sempre de ferro esmaltado en branco, aínda que tamén os había, pero en menor cantidade, de aluminio (Otero Otero, 2010:26).

En canto a outras arquitecturas da auga, tamén da conta o autor das dúas fontes que ficaban no centro da vila nesta época: “a máis vella delas, situada na cuneta entre a praza do peixe e a lonxa, estaba feita nun bloque de pedra rematada por unha dorna tamén de pedra”, desaparecida coa construción do novo mercado e lonxa municipais probablemente arredor do ano 1970; “a outra estaba no mercado da Fonte dos Galos, do que xa se falará, e tiña unha base circular en forma de cunca, tamén se foi co mercado” (Otero Otero, 2010:27). Tamén existía aínda o muíño da Banda do Río, cuxa situación a día de hoxe nos segue lembrando a rúa homónima¹²³:

Quedaba algún muíño a traballar. Na Banda do Río, había un detrás das Casas Baratas, o de Petapouco chamábanlle. Lembro na estrada da igrexa, o de Patata e quizais algún máis en Cela. A meirande parte deles quedaron en desuso, as silveiras os foron cubrindo, as ripas dos tellados podreceron, as tellas caeron e quedaron por fin esquecidos ata hoxe que seguen sen tellado e ruinosos, como niño dos lagartos cubertos de fentos, despois de seren noutras datas centros de grande actividade. (Otero Otero, 2010:80)

Deixando á marxe ás minas privadas que subministraban á factorías como a de Massó, o primeiro e máis antigo depósito municipal que data de 1965 e está situado no Outeiro-Xeixide. Dito depósito capta augas de mananciais ou minas en Ermelo que xa figuraban no proxecto do ano 1958¹²⁴ e reparte a auga por gravidade, a partir da cota na que está localizado. Sería ata fai tan só unhas décadas, nos anos setenta, cando se xeneralizaría a auga corrente nas vivendas (e que en moitos dos casos constaban tan só dunha billa). Así o confirman os múltiples expedientes conservados no arquivo municipal que amosan o crecemento da demanda co decorrer dos anos: en 1967 a *Ampliación da conducción de augas a Buen*; en 1972 o *Proxecto de ampliación*; en 1974 o *Expediente de conducción de augas do Bispo / Frade a Buen*; en 1977 o *Expediente obras de ampliación*; en 1979 o *Proxecto de mellora do abastecemento*, etcétera¹²⁵, pero que non ofreceron cambios na situación de captación herdada. Así, o expediente de *Recepción de obras da Xunta*:

¹²³ A rúa do Muíño sitúase paralela a Pazos Fontenla na traseira sur do Poboado de Pescadores.

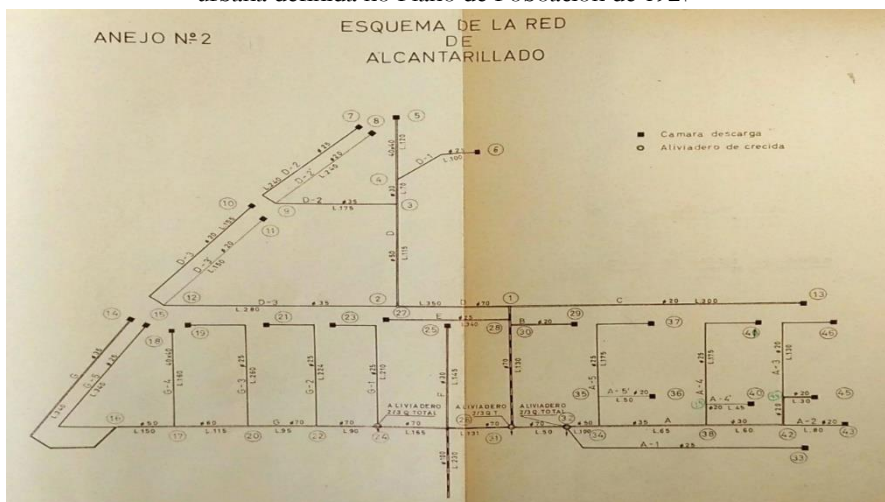
¹²⁴ Atendendo ao expediente de Recepción de obras da Xunta: abastecemento auga de Pontevedra Treito IX (Marín-Bueu), bombeo, mantemento, depósito de augas de Xeixide do ano 2000, os mananciais eran seis, de menor a maior orde de caudal, o da Laguiña, Cañoteira de Abaixo, Cañoteira de Arriba, de Rabeleira, de Fonte do Barro e outro, e da Pereira. Así mesmo, tamén estaría a captación-filtro no río do Canudo en Meiro e no verán “tamén se bombea auga directamente do Río Bispo da parroquia de Bueu” procedente do regato da Portela. Existirían outras captacións menores procedentes de Cela (río Inferno nos Carballiños e Trambasaugas) canalizadas directamente ao depósito.

¹²⁵ Sobre todo recollidos na carpeta número 457 do Arquivo Municipal de Bueu.

abastecemento auga de Pontevedra Treito IX (Marín-Buen), bombeo, mantemento, depósito de augas de Xexide do ano 2000 indica como no ano 1980 “a Dirección Provincial de Obras Públicas encarga un estudio pormenorizado de viabilidade e abastecemento de auga e saneamento ós Concellos de ámbalas dúas marxes da ría de Pontevedra procedente do río Lérez e mesmo doutros secundarios”.

O reforzo da infraestrutura de abastecemento suporá a demanda dunha infraestrutura suficiente de saneamento urbano (*alcantarillado*). Do ano 1963 existe un proxecto de Saneamento de Bueu elaborado polo enxeñeiro Eloy Fernández-Valdés Rodríguez para resolver o problema do saneamento no núcleo urbano: “este problema se converte nunha necesidade imperiosa ao poñer en servizo o abastecemento de augas”, cuxo expediente de obras abrangue o período de 1962 a 1966. Nese momento, o censo era de 3.450 habitantes, e destacábase que o crecemento na última década fora considerable.

Figura 216. Primeira rede de saneamento do núcleo urbano de Bueu, segundo o proxecto de Eloy Fernández-Valdés Rodríguez de 1963. Pódese apreciar a trama urbana definida no Plano de Poboación de 1927

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

En 1974, elaborouse un proxecto de sumidoiros en Montero Ríos, onde o intenso tráfico, as fábricas de conservas, o acceso ao porto e o crecemento das edificacións foron tan notables que se facía urxente dotar a zona de servizos de pavimentación, saneamento e beirarrúas. Tamén de 1980 existe un borrador de un *Anteprojecto de Saneamento de Pontevedra, Poio, Sanxenxo, Marín e Bueu*, e que como era costume na época, ía verter ao mar. O saneamento integral do centro de poboación da vila foi realizado en 1994, e seguiu sendo progresivamente completado co paso dos anos dende o cambio de século. Unha cobertura ampla, que durante as vindeiras décadas se quere facer chegar a cada un dos núcleos de

poboación do termo municipal (*Oficina de Planeamiento*, 2017). Súmase a rede xeral de colectores de saneamento, nove estacións de bombeo e a Estación Depuradora de Augas Residuais (EDAR) de titularidade pública e carácter urbano situada en Cabalo inaugurada en marzo de 1999. Tan só un ano despois, en febreiro de 2000, rexistráronse informes que alertaban das irregularidades na construción da depuradora, non corrixisas, que ían en contra da protección da saúde pública e constituían un delito ecolóxico.

O establecemento de innumerables industrias da salga —logo conserveiras, foi indicativo da abundancia de augas en Bueu. Estas empresas canalizaron laboriosamente caudais de auga locais da máis alta calidade ao centro da vila, e que hoxe se supoñen van verten ao mar. Chama a atención o non aproveitamento desta tesitura na estratexia de abastecemento sostible do núcleo urbano de Bueu, e a opción na década dos noventa¹²⁶ pola súa integración nun dos Grandes Sistemas de Abastecemento de carácter supra municipal que “abarca o abastecemento dos municipios de Pontevedra, Poio, Sanxenxo, Marín e Bueu, a partir das captacións do río Lérez e do encoro de Pontillón” (*Oficina de Planeamiento, Memoria Xustificativa*, 2017:86). Esta estratexia motivou a construción dun novo depósito en Xexide¹²⁷, con previsión de bombeo, aínda pendente de entrega ó Concello no ano 1996. Nun absurdo paradoxo, as augas que chegan as vivendas urbanas viaxan longas distancias dende vilas distantes, dende un punto de abastecemento que se sabe, ten capacidade limitada (*Oficina de Planeamiento*, 2017). No momento presente, os depósitos locais que complementan o subministro de Pontevedra son o de *Outeiro-Xeixide*, o de *Castrillón* e o de *Castiñeiras*.

En canto a infraestrutura de gas, esta non se implantará no núcleo ata entrado o século XXI, presentando unha alternativa ao estendido gas butano. Mais anteriormente, as vivendas tiñan outro sistema de calefacción alimentado pola materia prima local: a madeira. Era común que os espazos domésticos se quentaran grazas á cociña de ferro, de leña, bilbaína ou cociña económica. As

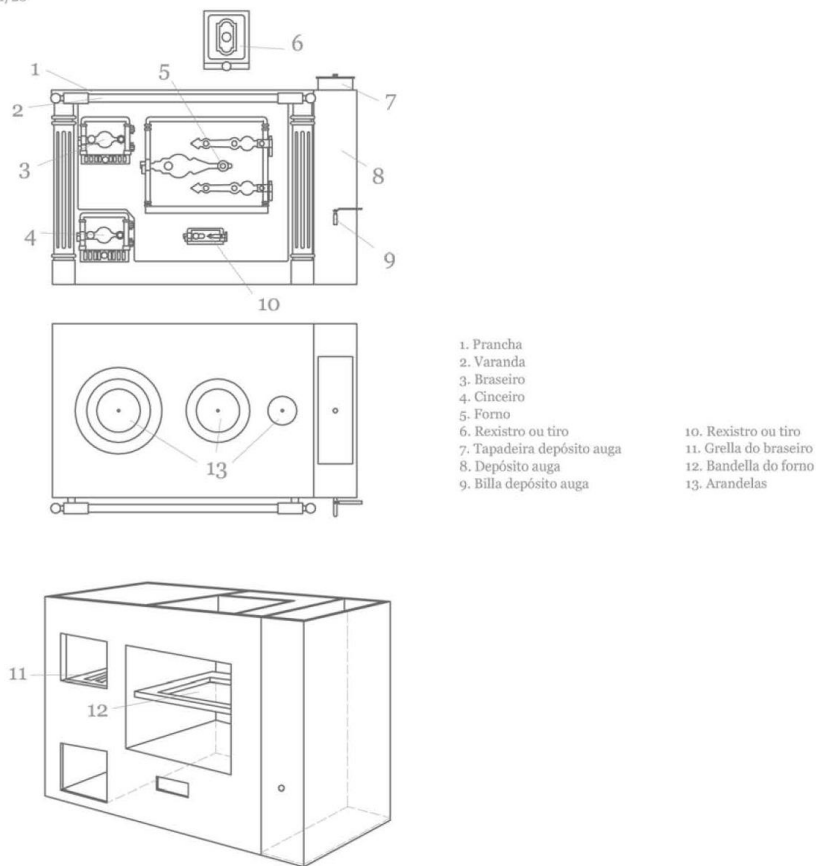
¹²⁶ “Haberá que agardar a década dos noventa para que a Consellería de Ordenación do Territorio, Obras Públicas e Vivenda da Xunta de Galicia, acometera as obras de condución de auga a Bueu procedente do Lérez” (*Recepción de obras da Xunta: abastecemento auga de Pontevedra Treito IX (Marín-Bueu), bombeo, mantemento, depósito de augas de Xexide*, 2000).

¹²⁷ Este depósito complementaba o antigo do Outeiro e aos outros dous que existían no ano 2000, o depósito do Castrillón en Meiro, que capta augas do río Canudo, e o de Castiñeiras de nova planta no parque empresarial de Bueu edificado no tempo das obras de urbanización no alto do monte do Roxo pola Consellería de Política Territorial (2000). Este depósito capta auga doce bombeada dende Xexide (prioritariamente) ou do Castrillón co fin de abastecer á parroquia de Beluso.

cociñas de ferro virán substituír ao lar e transformarían os fogóns das vivendas, deixando de ser un artigo de luxo e democratizándose na década dos sesenta. O seu especial calor do fogar fará que non chegue a desaparecer de todo (Muñiz Pérez, 2015 feb.), como demostra a continuidade de fabricación de modelos da popular marca *Hergom* aínda na actualidade.

Figura 217. Cociña de Ferro, por Sabela Muñiz Pérez

E:1/20

Fonte: Muñiz Pérez, 2015 feb., 6.

En canto a infraestrutura de telecomunicacións, esta é a época tamén da democratización do teléfono fixo e as guías de teléfono. Os cables e as antenas inundarán definitivamente a paisaxe bueresa a partir da década dos setenta, transformando definitivamente os modos de vivir e relacionarnos. Na década dos setenta, aínda existía, en Montero Ríos, a central telefónica:

Tiñan na porta unha chapa de fondo azul escuro e a verba teléfonos cun deles pintado en branco. En Bueu a Central estaba na praia, por fronte do aterrado, a carón da taberna da Viúda. Subíanse unhas escaleiras de madeira que chiaban ao pisalas e, xa non andar alto, atopábase un cun xeito de caixón de táboas que semellaba un confesionario das igrexas, e dende alí dentro falábase. Primeiro había que pedir a conferencia por un ventanuco daqueles que semellaba unha gateira, a unha telefonista a que nada máis que se lle miraban as gafas e o nariz. Aparte o “ventanillo” era baixo e para falar por el había que agachar o lombo e doía o pescozo. Ela entón chamaba e pedía a vez. Cando lla daban púlase a manipular nun feixe de cables negros que enchufaba nuns buracos dun taboleiro tamén negro, e por fin daba a orde para entrar no confesionario aquel. Se había sorte, unha conferencia con Vigo, podía tardar entre dez minutos e tres cuartos de hora, que se esperaban sentados nun banco. Era unha pequena aventura (Otero Otero, 2010:137).

Posteriormente, o teléfono chegaría aos comercios e tabernas das aldeas, o centro neuráxico dos núcleos rurais de poboación. Estes teléfonos exhibían un uso comunitario da comunicación, non sempre de todo eficiente, que en tendas como o comercio e taberna Spar de Marisa na Graña se mantería practicamente ata finais da década dos noventa:

Nas aldeas, o teléfono público estaba na taberna que servía tamén de cartería. Como as casa do rural estaban moi espalladas, cando chamaban a un e vivía un pouco lonxe, tiñan que chamalo dúas veces, a primeira para deixarlle o recado e a segunda para falar. Isto non é que fose un problema local, ocorría en todo o país (Otero Otero, 2010:138).

Figura 218. Teléfono Herald gris, popularizado nos anos sesenta e fabricado ata a década dos oitenta da Compañía Telefónica Nacional de España (CTNE).

Figura 219. A esquerda, central telefónica en Montero Ríos, ca. 1970

Fonte: Arquivo Sánchez Cidrás.

Mentres tanto, a oficina de correos e Caixa Posta de Aforros continuaba nesta época situada no actual número 27 de Pazos Fontenla, próxima a que era a parada da liña, onde hoxe podemos atopar un supermercado. Sería xa nos anos noventa cando se produciría o seu traslado definitivo ao número 48, no baixo dun novo edificio residencial en altura que como moitos outros, xa ocupaban a céntrica rúa a ambos dos seus lados.

Sistema viario e retos de futuro no ámbito da mobilidade

Sen dúbida, esta etapa caracterizouse pola chegada masiva de coches á vila e a substitución das rúas aterradas por asfalto, subproduto do petróleo e, por aquel tempo, sinónimo de progreso. Nace en Galicia a política de asfalto e con ela o acondicionamento de rúas, beirarrúas, instalación de saneamento e alumado público¹²⁸. As *farolas* como emblema urbano. Mais a progresiva democratización do tráfico motorizado tamén esixiu obras no trazado rúas urbanas existentes. Nos primeiros anos da década dos sesenta recomponse a costa de baixada da Canceliña en Pazos Fontenla: “trouxeron para arranxala unha colla de canteiros

¹²⁸ Estévez Castro data de 1964 a construción das beirarrúas e o saneamento en Pazos Fontenla (1997:138) e en 1965 a instalación de alumado en Montero Ríos (1997:138).

de fóra, entre os que había tamén mulleres cousa que chamou moito a atención, calzárona e construíronlle un muro por baixo dende o adro” (Otero Otero, 2010:64), enténdese, dende a Capela de San Xosé. En 1967 ábrese a prolongación norte, conectando coa estrada provincial, da rúa A ou Baixada ao Porto “derribando cubertiño da familia Lis e unha casa de planta baixa no camiño de Barca cara rúa Eduardo Vincentí” (Estévez Castro, 1997:138). Esta rúa, como as outras, aínda mantiña o seu nome orixinal:

As outras rías identificábanse cunha letra, como dicían que se facía en Nova Iorque, hai non! Pero eran coñecidas polo seu nome popular. O da letra nada máis o sabían os que vivía nelas e mailo carteiro. Así, a primeira vindo de Pescadoira, hoxe Matilde Bares, era a da Rabuxa, polo forno homónimo, no canto de abaixo. Non tiña casas, tan só un hórreo e muros. Tampouco tiña letreiro. Seguía a do cine Avenida, letra A, bautizada con “Bajada al Puerto”, hoxe Castela. Esta era dende Pazos Fontenla ata a praia. A parte de arriba ata a estrada de Cangas, abrírona no sesenta e sete, seguindo co mesmo nome. Tiña, aparte das catro esquinas, catro ou cinco casas máis, contando co cine e o almacén de Ferradás, e a arboriña. Cando abriron a parte alta estivo unha chea de anos cunha sola casa nova. Viña logo a do Príncipe, despois a de Massó, letra B coa fábrica a toda unha banda e o garaxe de Pitorro a outra, hoxe Carballeira. Continuaba a da fame, suponse que pola letra H, hoxe Rosalía de Castro, co garaxe de Cerqueiro e o resto da súa banda edificada e na outra a serra de Varas. E quedaban a da Molinera, hoxe Bóveda, letra G, co lavadoiro, as Casas Baratas e o muíño e mailo comercio da Molinera, e máis tarde o almacén de viños de Ferro, e ao final a da Banda do Río, tamén chamada travesía e Francisco Escaneo na actualidade, xa nas últimas casas. [...] Os nomes actuais fóronlle postos no ano 79, xa co novo réxime democrático. (Otero Otero, 2010:50).

Por outro lado, a chegada dos coches incrementou notablemente o servizo dos taxis (Estévez Castro, 1997:196). Fernando Otero o explica así:

Aló polo sesenta e cinco viñeron os Citroën 2CV aos que bautizaron como os coches dos curas; debía ser pola cor gris que tiñan ou pola película Sor Citroën. Don Víctor, o párroco de Cela, tiña un deles. Abaneaban co vento. Os Seat 1500 xa parecían coches de verdade e puxéronos de moda os taxistas. (Otero Otero, 2010:56).

Mais, despois dos taxistas, Bueu motorizouse de xeito decisivo:

Quedaba tamén algunha rubia nome co que eran coñecidas as DKQ. Mirábase de pasada algún Chevrolet americano aos que chamaban ranchitos, igual que o Renault Dauphine de tres marchas, bautizado coma o coche das viúvas. Logo viñeron os R8, os SIMCA 1000 e os Seat 124, cun coche deses collías moza aínda que non quixeses (Otero Otero, 2010:57).

Figura 220. Dous taxis, Seat 1430, aparcados na Boca da Vereia en 1977

Fonte: Arquivo Estévez Castro.

Pese a isto, os autobuses ou coches de liña, non perderon o seu papel protagonista. A adquisición dun coche non estaba a man de calquera, e neste tempo continuaron a asumir de xeito maioritario as comunicacións por vía terrestre dende o núcleo, ampliando as súas redes. Mostra disto será o establecemento en 1967 por unha concesión a Manuel García Castro da liña que uniría Bueu, Cela e Ermelo, e que en 1972 asumiría José Cerqueiro. Para a empresa Cerqueiro, por exemplo, os anos sesenta e setenta serán os de máis éxito da liña regular, mentres que nos anos oitenta, co auxe da industria automobilística, a liña comezará a súa perda de influencia (Gestido, 2016). Como curiosidade, en 1976 o custo do billete a Pontevedra era de 26 pesetas, mentres que a Cangas era de 10 (Estévez Castro, 1997:196).

Co paso dos anos, o continuo crecemento demográfico do núcleo urbano de Bueu obrigou as Normas Subsidiarias de 1986 a aportar solucións xerais de viabilidade a maiores das do trazado orixinal do Plano de Poboación, que en liñas xerais respectaba. Así xa aparecen nestes anos a rúa da Pedra, conectando Ramón Bares co centro público de ensinanza, a rúa Canibelos, que correspondía ao trazado dun camiño tradicional a Barca que aínda existe (parcialmente) hoxe en día. E tamén aparecen sinaladas novas rúas que non chegaron a completarse como a continuación sur de Matilde Bares ou a unión entre o seu tramo sur e Montero Ríos cara a zona de Pescadoira, ou a liña perpendicular que uniría o tramo sur de Eduardo Vincenti coa estrada provincial (hoxe entendida como

unha prolongación este da actual rúa José María Estévez). O futuro Plan Xeral de Ordenación Municipal proporá variacións sobre esta base.

Así mesmo, nas NNSS localízanse dúas zonas aptas para a urbanización e crecemento que verían nacer o trazado xa contempladas en 1926 por Picó co algunhas variacións: A-1 nas Lagoas e A-2 no Valado, zona máis cunha topografía desfavorable na que se asignaría unha menor densidade. As Lagoas será a única que se materialice xa na primeira década do século XXI a través do *PP-1: Plan Parcial A.1-S.1. A Lagoa*, aprobado definitivamente en 1988 e dunha superficie de 33.000 m² con variacións no trazado: en todo o lado oeste a partir da rúa Johan Carballeira a nova cuadrícula recollerá o xiro de Pazos Fontenla pasando a ser perpendicular á mesma, desaparecendo en consecuencia a cuña na que Picó contemplaba primeiro unha alameda e logo un mercado. A urbanización definitiva da parte leste e a creación das novas Rúas José María Estévez, José López Cortizo, e as prolongacións da rúa Santán e Johan Carballeira, non se producirá ata o século XXI, ao tempo que o complexo residencial “Mazá Massó”.

A consecución dos equipamentos públicos docente e sanitario

Este período será por fin o que vexa nacer dos ansiados centros educativos públicos de Bueu. A situación nos anos sesenta seguía sendo precaria e moi similar a do período interior, coa Capela Vella e a Capela de San Xosé como protagonistas. En palabras do alumno Fernando Otero:

Este local alternábase en Bueu co de Pescadoira, a Capela Vella, un edificio de pedra dos máis antigos. Tiña a escola no andar alto ao que se subía polas escaleiras dun patín exterior, o baixo usábase como almacén. As prácticas de ximnasia tiñan lugar no campo da capela de San Xosé ou na cuneta [...]. Espalladas polo resto da Vila, aínda que dea a impresión de que o Campus estivese concentrado na Canceliña, estaban o resto das escolas que é de supoñer, que serían todas dun xeito semellante, vimbia máis, vimbia menos. [...] Cando se construíron os modernos grupos escolares de Bueu, Beluso e Cela, a comezar os setenta, o sistema deixouse de aplicar (Otero Otero, 2010:157).

Un dos grandes cambios no Bueu urbano nesta época foi a aparición dos ansiados centros educativos modernos, reclamados durante décadas: o centro de ensino privado Virxe Milagrosa e o centro de ensino público A Pedra —e con el, da rúa que lle dá acceso. As clases provisionais das monxas as rapazas que comezaron o 15 de setembro de 1965 nas aulas do local popularizado como Auxilio Social na Banda do Río constituirán o xerme do Colexio Virxe Milagrosa. O colexio feminino (en orixe) de iniciativa privada inaugurouse no ano 1968, e a escola de nenas nº2 foi trasladada da Canceliña a ese mesmo emprazamento no ano 1969. O Colexio Virxe Milagrosa construíuse co apoio das familias Massó e Bolívar, quen doaron parte dos terreos que contiñan o secadoiro ou Estacada

da empresa familiar, así como outros bens como a vivenda onde vivía a primitiva comunidade relixiosa, no actual número 163 de Montero Ríos. O colexio era xestionado pola congregación relixiosa “Hijas de la Caridad”, cuxas últimas superviventes abandonaron Bueu no ano 2018.

O Proxecto de Acceso á Concentración Escolar de Bueu presentouno no ano 1970 o enxeñeiro Eloy Fernández-Valdés, consolidando un camiño xa existente e ampliando con expropiacións adxacentes, e conducindo a auga do regato que o atravesaba. No curso académico 1971-1972 inaugurouse o actual Colexio de Ensinanza Infantil e Primaria A Pedra e as vivendas para profesorado, ao igual cos contemporáneos das parroquias de Cela e Beluso. O colexio da Pedra, situado no lugar que o seu nome indica, créase como grupo mixto a partir da agrupación das escolas públicas que había dispersas pola parroquia de San Martiño de Bueu, e cuxa maioría si eran segregadas. Estas escolas abarcaban no ano 1968 segundo Estévez Castro un total de 420 estudantes (1997:120). A reforma educativa promovida pola Ley General de Educación LGE aprobada en 1970 no contexto da ditadura franquista instaurou como obrigatoria e gratuíta a Educación General Básica, popularizada como EGB, dos seis aos catorce anos. Este era o tramo de idade que acollía o colexio de iniciativa pública.

Por outra banda, Bueu tardaría en contar cun centro para a realización do desenvolvemento do Bacharelato Unificado Polivalente (BUP) e o Curso de Orientación Universitaria (COU) que a maioría do estudantando realizaba en concellos limítrofes como Cangas e Marín. Por sorte, no momento actual, Bueu conta con tres centros nos que se imparte a Ensinanza Secundaria e nun deles, O IES Johán Carballeira, tamén se imparte Bacharelato, Formación Profesional Básica, tres Ciclos Medios e dous Ciclos Superiores.

Figura 221. Parte baixa do leste do val de Bueu, onde se desenvolvería a actual zona de equipamentos educativos como o Colexio da Pedra e os Institutos, ca.1960

Fonte: Arquivo Maruja Estévez.

Figura 222. O colexio de A Pedra en construción, ca.1970

Fonte: Arquivo Asociación Santos Reis.

Figura 223. As vivendas do profesorado construídas e o colexio de A Pedra en construción, ca.1970

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

En canto ao equipamento sanitario durante este período seguía sendo deficitario, reducíase nos anos sesenta a un só médico ao que tempo despois sumouse un pediatra. Destaca Fernando Otero que con anterioridade a apertura da dotación da Casa do Mar: “Don Ignacio foi o derradeiro médico rural de Bueu. El e quizais don Armando, moi bo para as doenzas da pel, que se chegou máis tarde e tamén lle sobreviviu”. Sumábase a lista un dentista, que non se mantivo no tempo e os tres practicantes Sandalio en Eduardo Vincenti e Americo e Antonio con clínica no Poboado de Pescadores no cruce entre Pazos Fontenla e a actual Alexandre Bóveda (Otero Otero, 2010:30-32).

O autor tamén destaca as boticas da época: a de don Claudiano en Montero Ríos fronte a lonxa; a da Banda do Río fronte á Carpintería de Ribeira —que nos setenta se trasladaría a Pazos Fontenla— e a de Don Francisco en Eduardo Vincenti primeiro e logo en Pazos Fontenla, lindando co bar Santaclara (Otero Otero, 2010:31-32). Chama a atención como no momento actual moitas das farmacias bueesas seguen máis ou menos mantendo os tradicionais emprazamentos de referencia.

Logo de acoller a Casa do Mar o posto de atención sanitaria, no ano 1976, creárase o Centro de Saúde en 1995 trala adquisición dos terreos no ano 1990, ao tempo que se habilitou a nova rúa de acceso.

Outros equipamentos e máis demolicións

En 1967 coa entrega de chaves do campo de fútbol localizado nas Lagoas á directiva do refundido Bueu Club de Fútbol, pode dicirse que se recuperou o equipamento deportivo do que se carecía¹²⁹ ao desaparecer o antigo campo de Corredoiras e o Bueu F. C. no 1931. O novo situouse na céntrica posición das Lagoas. Este sería unha das únicas dotacións municipais para o exercicio do deporte ata a construción do Pavillón Municipal de Deportes seguindo o proxecto de execución de 1989, próximo aos centros educativos, na década dos noventa. O desenvolvemento da urbanización das Lagoas provocaría a proxección dunha nova instalación situada na Graña xa logo do cambio do século.

¹²⁹ Durante esta paréntese xogábase na “Feira”, situada no interior da mazá que envolven Pazos Fontenla, Castelao, Montero Ríos e Eduardo Vincenti onde hoxe hai un aparcadoiro dun supermercado, e tamén no “exilio” noutros campos das vilas do arredor. Mais, sobre todo, xogábase nas praias, fundamentalmente en Lapamán onde o chan é máis duro logo de agardar a que baixara a marea, e tamén na actual Praia da Banda do Río na parte superior próxima ao porto (Club Deportivo Bueu, 1991).

Figura 224. O campo de fútbol do Bueu, nas Lagoas, situado en paralelo á estacada dos Massó, ca. 1970

Fonte: FOAT, Signatura G06072/068, Arquivo de Galicia.

Mais os xogos infantís si tiñan certa acollida no centro urbano. A falta de alameda, no ano 1975 se construíu o parque infantil na praza do Concello (Estévez Castro, 1997:222), situación que segue mantendo no momento actual reformado.

Pero máis alá da creación de novos espazos e dotacións, producíanse en Bueu importantes perdas. En 1990 tramítase o derribo do último cine de Bueu, o cine Avenida. Versa na primeira liña da memoria asinada polo arquitecto técnico Benito Castro Estévez, por se houbera algunha sospeita ao respecto:

A edificación existente esta composta por planta baixa e dous anfiteatros e non ten interese arquitectónico algún. A edificación dedicada no seu día a cine, atópase fora de uso dende fai anos.

A súa fachada principal está formada por muros de formigón enfoscados e pintados, non observándose ningún tipo de greta, nin patoloxía na mesma.

A fachada posterior e as laterais son das mesmas características que a principal. A cuberta está formada por elementos estruturais de madeira e poboado de tella cerámica plana.

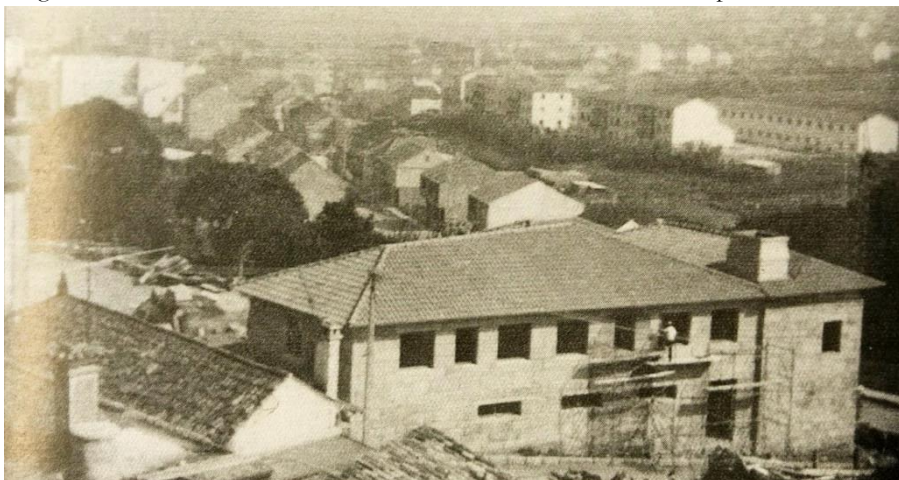
Os pavimentos de planta baixa son de madeira e nos anfiteatros de formigón.

Na actualidade, a edificación esta totalmente baleira, o obxecto da demolición é a construción dunha edificación de vivendas de nova planta.

O goberno municipal apoiará a decisión argumentando a construción dun novo salón de actos na prometedora Casa da Cultura, inaugurada en 1991, que logo pasou a albergar a Biblioteca Municipal. Ese edificio sería reformado e, de novo, aberto ao público no ano 2024.

Outra demolición desta época sería a do antiga Casa-cuartel da Garda Civil, autorizada en 1986. Aínda que noutros casos se optará por executar reparacións. As obras de arranxo da casa reitoral, inmediata ao templo parroquial, terá lugar durante os anos 1977 e 1978 (Estévez Castro, 1997:139)

Figura 225. Obras na vivenda reitoral en 1978. Ao fondo, o colexio público A Pedra

Fonte: Arquivo Estévez Castro.

Figura 226. A igrexa e vivenda reitoral nevadas, probablemente en xaneiro de 1987

Fonte: descoñecida.

O núcleo urbano de Buen como centro de servizos

Os setenta será a época da modernización das tabernas e creación de primeiras discotecas que acollerán a xuventude da transición. A nova xeración oporase á rixida moral da ditadura franquista, reclamando transformacións sociais e asumindo novos modos de vida e lecer ao son de Mari Trini, Los Bravos ou Fórmula V. Concretamente en 1974 abre as súas portas o establecemento *Jonkon* propiedade José García Juncal, coa discoteca el Gato Azul no baixo de edificio de vivendas, e na mesma rúa enfrontado en Pazos Fontenla o bar “Bumper” de José García Santacara e Evencio Cortés (Estévez Castro, 1997:190). Nestes anos transformarase tamén o antigo baile do Paraíso para pasar a inaugurar “Gran Salón Paraíso” en 1975 (Estévez Castro, 1997:269). Fernando Otero acusa a tardanza na chegada deste tipo de locais a Buen, que ata a apertura do Gato Azul empuxaba a mocidade á saír da vila:

As novas modas provocaban que a mocidade precisara outras maneiras e outros lugares de lecer, pero para pasalo ben en Buen seguía habendo o de sempre. A baile de Pirigallo, cando o había; as festas, no seu tempo. Os guateques eran outra cousa pois era feitos por uns cantos compañeiros e nada máis. Os domingos todo se limitaba a, en andar pola rúa do Príncipe, a do cine Avenida e dar unha volta polos peiraos, xa que o que chamaban alameda non se prestaba para nada. Os únicos que ían alí eran as pombas e os pardais (Otero Otero, 2010:73).

E da conta da oferta dispoñible, destacando o tramo leste de Pazos Fontenla como a nova zona de marcha, na que convivían a poucos metros futbolíns e mesas de dominó.

Figura 227. Abaixo á dereita, ampliación do Gran Salón Paraíso, ca.1975, demolido finalmente en 2025 para a construción dun edificio en altura

Fonte: Arquivo Maruja Estévez.

Mais había nesa época moitos outros bares, tabernas e casas de xantar no centro de Bueu: o Lambedeiro do viño no Ramal dos Galos, o Airiños do mar no Penedo (2010:74), a de Quintela en Eduardo Vincenti, O Bodegón, en Montero Ríos¹³⁰, o café Fénix ou de Miranda, a fonda de Fazanes (2010:50) en Pazos Fontenla, a da Viúda en Montero Ríos, a de Juan Cestay Cerviño, o de Santiago Loira¹³¹, a taberna de Amador ou os posteriores de Evaristo, de Vicente ou o Mariñeiro na Banda do Río (2010:145) e a do Ferrolán.

Mais o Bueu urbano destacará sobre todo pola súa consolidación como centro de servizos da contorna. En Bueu manteranse os comercios multifunción como o de Juan Cestay, Ermelo, Víctor, Cerviño, Ferradás, Andrés ou a do Sarillo entre outros (2010:131) —que no caso deste último tivo incluso unha das

¹³⁰ Actual nº95.

¹³¹ Nun dos cantos da calella da Banda do Río que da entrada ao forno da Bicha (Otero Otero, 2010:145).

primeiras televisións (2010:132)—, combinados coa apertura de cada vez máis establecementos especializados.

No caso do téxtil, ao histórico comercio dos Hermanos Davila na Banda do Río, sumárase o de Lolita Pais en Eduardo Vincenti, o de Cabanillas en Montero Ríos ou a mercería de Adela “a carón da barbería de Américo, coa porta de entrada común, así mesmo era tinturería” (2010:190). Recolle Fernando Otero outros establecementos como as zapaterías, incluída a de José Riobó en Príncipe, fabricante das afamadas botas de goma de Bueu para traballadores do mar sobre as que o Museo do Mar de Galicia editou un documental no ano 2010.¹³²

A venda dos xornais “El Ideal Gallego, La Voz de Galicia, El Caso, ABC e o resto da prensa do Movemento” tiña lugar nun local situado en Montero Ríos en fronte da praza de abastos, se ben o Faro e Pueblo vendíase pola rúa en torno ao 1965 (Otero Otero, 2010:17). Nos anos setenta uniuse a esta “única tenda-librería-quisoco” a librería Ofir en Pazos Fontenla (2010:69).

En canto aos establecementos dedicados a alimentación eran moitos. Aos ultramarinos e coloniais, engadíanse os fornos de pan (o da Rabuxa en Montero Ríos, o dos ultramarinos Ferradás en Eduardo Vincenti, o da Bicha na Banda o Río e o do Romano no Enleito) (2010:58); carniceiras (a do a do señor Arturo Fuchicas na Barca, a seña Lola Calleira en Montero Ríos, a de seña Emilia en Eduardo Vincente, a de David e a Piuja na Banda do Río) (2010:60), e incluso tenda de conxelados Juncal no canto sueste do cruce entre Pazos Fontenla e Baixada ao Porto (2010:129).

As ferrarías “todas terreñas e escuras” Chuco Ruso na Canceliña (2010:57), a de Ramón na Banda do Río e a de Chisco no Penedo. A estas engadíanse os talleres de Arias en Montero Ríos fronte a Casa do Mar, o de Novas e o Faloreiro en Eduardo Vincenti co rótulo Vespa —mecánico, de motocicletas e de bicicletas, respectivamente (2010:58). Tamén as reloxerías de Padín en Pazos Fontenla e a de Carapuchas en último lugar en Eduardo Vincenti, e os establecementos de fotografía de Llorente no tramo nordeste de Pazos Fontenla, o de Arlindo no Ramal dos Galos e o de Blanco na Banda do Río (2010:58), aos que sumar aos “tres o catro comercios onde se venden aparatos electrodomésticos que Torrente Ballester advertía en 1965: “Son un bo índice e, ao mesmo tempo, un indicio” (Torrente Ballester, 1965).

Por último, os salóns de peiteados de Rosita, Fita, a Isleña ou Merche Charrúa, entre outras, en Montero Ríos, Eduardo Vincenti e Pazos Fontenla e

¹³² Co título “Bueu. Unha bota de altura”.

as barberías de Pepe en Montero Ríos e Toñito e Américo en Eduardo Vincenti (2010:72).

Había sen embargo moitas outras profesións especializadas que non contaban con espazo propio ou taller, como as costureiras “que daquela ían ás casas a coser os lotes de roupa que lles tiñan preparados: cueiras dos pantalóns, remendos de sabas e cousas así. Levaban a máquina na cabeza sen o pé, facéndoa andar co manubrio de man” (2010:86).

Toda esta actividade comercial favorecerá a fixación das entidades financeiras cuxa situación definirá o núcleo económico do Concello. En 1977 execútanse as obras no tramo sur de Eduardo Vincenti do edificio que acollerá a nova Caixa de Aforros de Vigo (Estévez Castro, 1997:139), que como vimos tiña a sucursal na tramo norte. Será precisamente neste treito onde permanezan neste tempo a Caixa de Aforros de Pontevedra e o Banco Pastor (Otero Otero, 2010:88).

Figura 228. Banco Pastor en Eduardo Vincenti, ca.1970

Fonte: descoñecida.

Especialización cara o turismo de masas

O auxe de Bueu como centro de servizos reforzarase co desenvolvemento do turismo de masas. A partir dos anos setenta, afianzarase a chegada masiva de *fodechinchos* que, iniciada na etapa anterior na Praia de Beluso, se estenderá a Bueu.

O cambio será relevante e simbolizarase na linguaxe local, como explica Sánchez Cidrás:

ata os anos cincuenta do século pasado a denominación xenérica aos que viñan a pasar o verán era a de «veraneantes» e que a medida de que comezaron a vir moitos de Madrid, pasouse a identificar a todos como «madrileños». E a partires dos anos sesenta mantendo estes apelativos pero comezou a mesturarse con outros, «jodechinchos» e logo «chinchos», no que se puña de manifesto no que se puña de manifesto os inconvenientes que supoñía o aumento da poboación na época estival: encarecementos de prezos pola maior demanda, molestias na utilización de servizos, etc. (Sánchez Cidrás, 2017, xullo 24)

Desas datas precisamente data a construción a pensión A Madrileña, que completaba a oferta hoteleira xunto co Hostal Estévez na Banda do Río e o Hostal de Fazanes en Pazos Fontenla. Á estes tres establecementos habería que sumar as casas particulares nas que se foron acomodando estes visitantes (Otero Otero, 2010:116). O resto da historia, xa a coñecemos.

4.3 Da arquitectura tradicional á arquitectura galega contemporánea

Como xa se adiantou, neste período asistimos á transformación do tipo de construción tradicional do núcleo de Bueu, nun proceso de substitución que se estenderá durante o último terzo do século XX e comezos do XXI. A implantación definitiva dos novos materiais industriais e os ciclos de burbulla inmobiliaria que provocou un rápido ascenso dos prezos do solo, facilitaron a áxil transformación dalgúns habitantes da vila en promotores e construtores. Executáronse neste tempo complexos proxectos en altura para os que ás veces, nin sequera existía documentación técnica de rigor. Este feito sumado á ausencia dunha normativa urbanística (que non aparecería ata 1986) e a especulación, sobre todo na fronte marítima, formarían o caldo de cultivo idóneo para a destrución dunha parte moi considerable do patrimonio arquitectónico de Bueu.

No que respecta ás vivendas de promoción familiar, tal e como sinala o profesor de arquitectura Plácido Lizancos Mora no seu libro *A casa contemporánea en Galicia*, nun primeiro momento —concretamente durante a década dos sesenta e os primeiros anos dos setenta— “a construción de vivendas na Galicia rural estará protagonizada case exclusivamente polos emigrantes retornados. Para esta empresa utilizaranse esquemas organizativos e funcionais moi próximos aos das arquitecturas vernáculos” (2005: 43). Porén, a partir dos anos setenta e especialmente nos oitenta, prodúcese unha transformación significativa: “a casa que se levanta no rural é verdadeiramente novidosa. Non xa polo seu grande tamaño e exuberante decoración, senón polo seu renovado esquema organizativo, do que desaparecen as dependencias de uso agrícola” (2005: 43). Trátase, pois, de vivendas que procuran afastarse do modelo tradicional preindustrial, ás veces mediante estratexias simbólicas, como o

sobredimensionamento da vivenda e na maneira en que se implantan na paisaxe, buscando a máxima exposición. En ambos os casos, isto supón unha clara ruptura co xeito de construír vernáculo (2005: 108); unha orientación rupturista que explica que o proceso de modernización da vivenda labrega fose asumido polos seus protagonistas máis como unha quebra co pasado ca como unha mellora evolutiva.

En paralelo, co paso do tempo, novos axentes incorpóranse ao proceso construtivo. Así, ademais do promotor e da súa contorna próxima, interveñen tamén técnicos como apareladores, delineantes, peritos, arquitectos e outros profesionais, configurando un proceso de deseño colectivo que, segundo Lizancos Mora, “na meirande parte dos casos non conclúe deica o remate da obra” (2005: 59). Neste contexto, o papel do promotor local convértese nun elemento esencial na configuración final da vivenda.

Seguindo esta estela, os pequenos promotores locais de Bueu terán un papel chave na transformación rupturista do asentamento tradicional. O primeiro edificio en altura de Bueu foi o situado na banda oeste da rúa B, foi autorizado en xullo de 1964 e constaba de baixo comerciais e catro andares. Trátase do edificio aínda en pe na esquina oeste da rúa H (actual Rosalía de Castro) con Pazos Fontenla, promovido por José García del Campo “Varas”, no que fora a súa serra, e proxectado polos arquitectos Francisco Yáñez Ulloa e Tomás Peres-Lorente. Cuns meses de diferenza autorízase outro edificio de baixo máis catro na rúa B, actual Johan Carballeira, do promotor Manuel Ríos Pérez “Pitorro” e o arquitecto Francisco Taracido. O terceiro, de idéntica altura e autoría ao primeiro ao que se unía en medianeira na rúa H, sería aprobado dous anos despois:

Así, pouco a pouco, foise modernizando a estrutura urbana da vila. Logo viñeron os pisos do Leiteiro, en Pazos Fontenla, fronte da estacada de Massó, ou os de Ferradás na baixada da capela. Rematando os sesenta un piso andaba polo medio millón de pesetas. Uns tres mil euriños (Otero Otero, 2010:50).

Figura 229. Primeiro edificio en altura de Bueu, na actual rúa Rosalía de Castro. A vista recolle as tres fases de edificación proxectadas, se ben logo se executaron as dúas primeiras pola esquerda e logo se rematou pola esquerda con outra construción

Fonte: Arquivo Sánchez Cidrás.

Figura 230. Pavimentado da rúa H (Rosalía de Castro) en 1970. Ao fondo a dereita apréciase o primeiro edificio en altura de Bueu, ao lado da serra

Fonte: Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra.

Figura 231. Os primeiros edificios en altura poden observarse na rúa H (Rosalía de Castro) e B (Johan Carballeira). Na parte central, abaixo, a fábrica de Attilio Gaggero, coa súa característica cuberta en dente serra, hoxe desaparecida

Fonte: FOAT, Signatura G06072/069, Arquivo de Galicia.

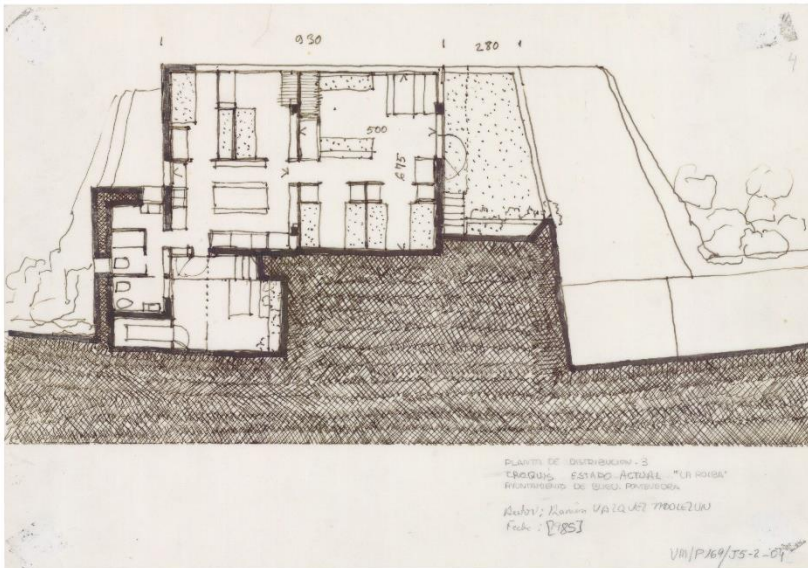
Figura 232. O núcleo urbano de Bueu nevado, probablemente en xaneiro de 1987. Os edificios en altura xa son numerosos

Fonte: Arquivo Benito Estévez Pereira.

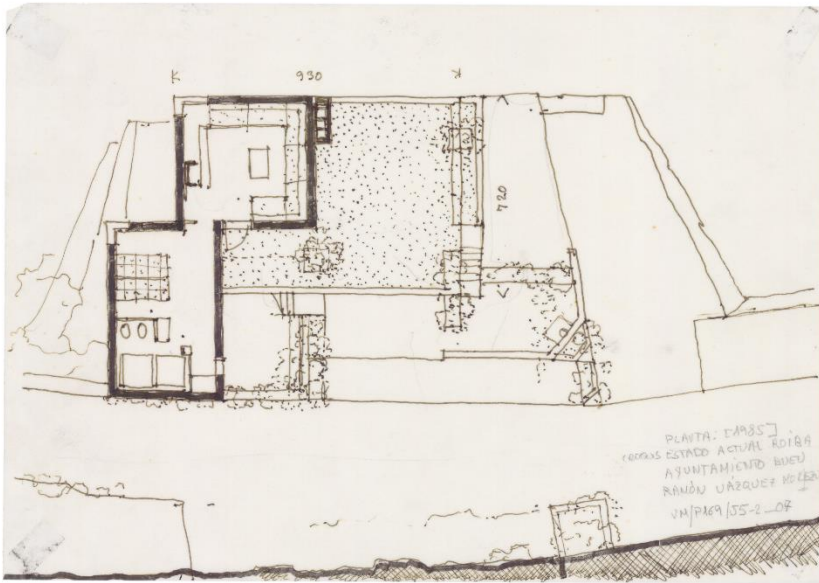
Cabe destacar neste período unha excepción a norma que segue sendo unha das construcións máis recoñecidas da vila, a vivenda refuxio construída entre 1967 e 1969 na pequena cala da Roiba, un pouco máis ao norte da Praia de Beluso (Salgado Cortizas, 2014:888). O arquitecto, orixinario da Coruña, residente en Madrid e veraneante en Bueu, foi Ramón Vázquez Molezún. Fundou una das firmas referentes da arquitectura española de posguerra xunto con José Antonio Corrales e, entre outros galardóns, recibiu en 1954 o Premio Nacional de Arquitectura.

Figura 233. Planta baixa da vivenda refuxio A Roiba

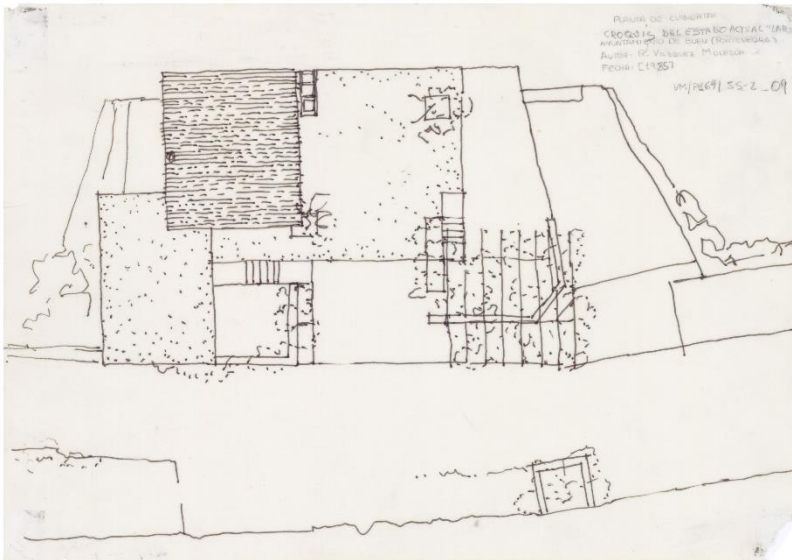
Fonte: SH COAM, Fondo Ramón Vázquez Molezún

Figura 234. Planta primeira da vivenda refuxio A Roiba

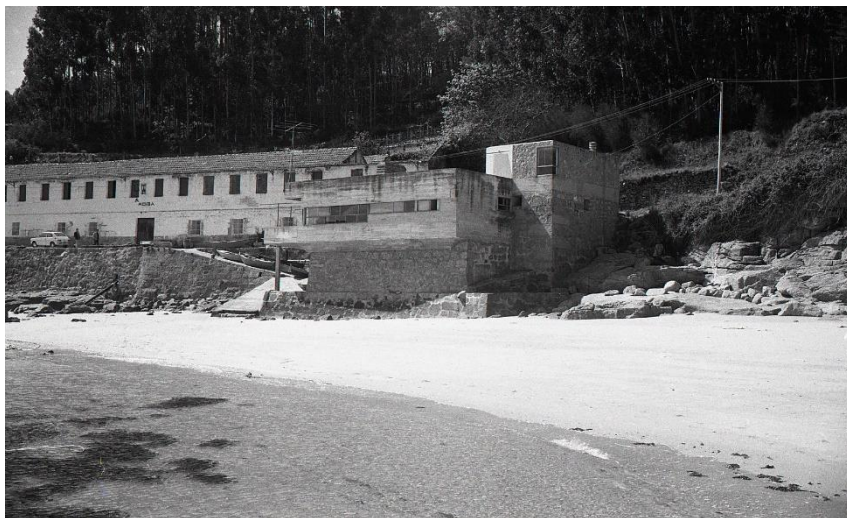
Fonte: SH COAM, Fondo Ramón Vázquez Molezún

Figura 235. Planta de cubertas da vivenda refuxio A Roiba

Fonte: SH COAM, Fondo Ramón Vázquez Molezún

Figura 236. Vivenda refuxio A Roiba

Fonte: SH COAM, Fondo Ramón Vázquez Molezún.

5. Epílogo: retos de futuro

Malia as ideas estendidas ou tópicas, o núcleo urbano de Bueu posúe unha historia singular e profundamente significativa. As características xeográficas do lugar no que se asenta fixo que se preservaran durante séculos os terreos centrais da parte baixa do val de fondo cha e amplo, concentrando a súa poboación nos asentamentos tradicionais de Pescadoira e a Banda do Río logo do rexurdir do núcleo litoral con antecedentes na Antigüidade. A explotación dos recursos mariñeiros sobre todo a partir do século XVIII, aumentou a proliferación de almacéns de salga en torno á Praia de Bueu, algúns dos cales evolucionaran a conserveiras na transición ao século XX. O caso máis significativo foi o da fábrica Massó, factoría de referencia no estado cun importante impacto no desenvolvemento económico —e consecuentemente urbanístico— da vila.

A necesidade dun plan que evitara o amoreamento e a falta de luz e ventilación das cada vez máis numerosas vivendas do núcleo, motivou o encargo municipal da redacción do Plano de Poboación y Ensanche de la Villa de Bueu levado a cabo polo enxeñeiro Rafael Picó Cañeque no ano 1926. A súa aprobación definitiva en 1927 fixaría o nacemento do núcleo urbano do Bueu que coñecemos hoxe, e que se viría formalizando ó longo de todo o século XX. A consolidación da trama baseada nos principios do urbanismo do XIX formalizarase nunha primeira etapa antes e despois da Guerra Civil. A influencia do Plan seguirá patente no último terzo do século XX e comezos do XXI, nunha etapa eufórica do sector inmobiliario escenificada por desenvolvementos urbanos de calado.

As profundas transformacións político-sociais e urbanas requiriron a creación e redefinición dunha normativa urbanística adaptada á nova lexislación vixente logo da consecución da democracia. Este feito culminou coa aprobación en 1986 das Normas Subsidiarias, en termos xerais respectuosas co trazado urbano orixinal do plano de 1926. A construción do complexo residencial da mazá Massó e das Lagoas, urbanizacións construídas a comezos do século XXI no corazón da vila, implicaron una transformación urbana de gran magnitude incluíndo a apertura e continuación de arterias principais. Estas actuacións serán tan só comparables ás realizadas na primeira metade do século pasado se ben o seu trazado, con modificacións, respecta en liñas xerais a filosofía do Plano de Poboación de 1926. Nun modelo continuador, a aprobación definitiva do Plan Xeral de Ordenación Municipal (2017) sacou de novo a debate o presente e o futuro urbanístico da vila, pretendendo revalorizar e integrar o porto ao tempo que fortalece a estrutura urbana cun modelo de desenvolvemento compacto e continuo, non sen dificultades, en relación á dosificación da trama no seu encontro co Bispo e os terreos de regadío do val.

Figura 237. Voo fotogramétrico do Plan Nacional de Observación do Territorio (PNOA) 2009-2010

Fonte: Arquivos do Exército do Aire. Fototeca do Centro Nacional de Información Xeográfica (CNIG).

A pesar da singular historia do urbanismo bueués, que destaca ao concello no contexto galego, o incontrolado crecemento da segunda metade do século implicou contrapartidas. Moitos dos construtores do Bueu urbano, movidos por un afán rupturista e pola busca de beneficios económicos curtopracistas, obviaron coidar a súa arquitectura tradicional, practicamente exterminándoa polo camiño. Da punta de Pescadoira ata o Penedo, a destrución do patrimonio arquitectónico de Bueu foi unha constante que aínda a día de hoxe costa atallar. A entrada do século XXI non implicou cambios significativos que estableceran un maior control sobre o proceso de substitución das edificacións tradicionais. Pola contra, a continuación do ciclo especulativo ata 2008 levouse por diante

case a totalidade das últimas xoias arquitectónicas que se conservaban. Por citar só dous exemplos significativos: a fábrica de Alonso foi demolida en 1999, e a nave de estrutura metálica da fábrica Massó, desmantelada entre 2005 e 2006. Desta estrutura, de elevado valor patrimonial, nunca máis se soubo nada. Salvouse, por moi pouco, a carpintería de ribeira, hoxe profundamente transformada.

O Plan Xeral de Ordenación Municipal de 2017, actualizou as normas urbanísticas do entorno conforme as novas necesidades que se requiren, tomando o relevo da estrutura urbana que Picó desenvolveu en paralelo á ribeira da antiga Praia de Bueu. O Plan inclúe entre as súas páxinas a intencionalidade de atallar os problemas urbanos que arrastramos. Mais por desgraza en moitos dos casos o vital Catálogo de bens culturais, naturais e paisaxísticos a conservar, chega demasiado tarde.

Na actualidade, destaca no núcleo urbano de Bueu a concentración de poboación que dende hai anos o consolida como centro urbano principal, aínda a pesar da perda de habitantes do municipio nas primeiras décadas do século XXI. Situado na rexión urbana das Rías Baixas (Vigo-Pontevedra) no eixo Atlántico, prevese que de pé a un comportamento demográfico propio de zonas urbanas consolidadas. A isto hai que sumar a cada vez máis importante puxanza do sector do turismo na economía local, de praia ou estacionario, que alimenta a crise de vivenda nas urbes europeas, e que convén reconverter mediante unha estratexia sostible baseada nas necesidades habitacionais da poboación local.

Neste contexto, as oportunidades de futuro que se presentan como novos retos colectivos resultan urxentes. A ineludible responsabilidade de coidar e rehabilitar as poucas vivendas superviventes, agora catalogadas, é só un exemplo dos desafíos que o Bueu urbano do futuro deberá afrontar para protexer o seu patrimonio arquitectónico, cultural e ambiental, como testemuño da súa historia construída e como recurso sostible para o futuro.

Nun escenario de emerxencia climática, a rexeneración dos nosos areais, así como do arboredo e dos cursos de auga, esixe infraestruturas adecuadas para garantir unha vida saudable, tal e como levan anos reclamando colectivos sociais e ecoloxistas da vila. Quen sabe se no Bueu do mañá, en vez de gañar terreo ao mar, seremos quen de desfacer algúns dos erros de enxeñaría cometidos, co fin de recuperar a complexa mestura do verde e azul do litoral bueués.

Neste camiño, o verdadeiro desafío probablemente sexa comprender que a Praia de Bueu segue, dun xeito ou doutro, presente baixo os nosos pés.

Figura 238. A Praia de Pescadoira nos anos 1990

Fonte: desconhecida.

Agradecementos

Este manuscrito, finalizado na primavera de 2025, ten a súa orixe nun traballo primitivo dunha estudante bueuesa de terceiro curso de Arquitectura para a materia optativa “Historia urbana: a construción da Galicia urbana”, impartida polo profesor emérito da Universidade da Coruña, Xosé Lois Martínez Suárez, no ano 2008. Ese primeiro traballo levaba por título “Bueu. Historia e Evolución Urbana”, e lembro con moita nostalxia aquel verán mergullándome na que foi a miña primeira visita de moitas a un arquivo; o Arquivo Municipal de Bueu.

A partir desta primeira base, o traballo medrou. En 2016, co apoio do Museo Massó, tivo lugar a primeira extensión. Máis adiante, no ano 2019, o texto volvería cobrar vida para adaptarse aos contidos da exposición temporal “Crecer co mar: os gozos e as sombras dunha vila mariñeira”, afondando aínda máis na relación entre a consolidación urbana de Bueu e o mundo do mar. Anteriormente, entre os anos 2013 e 2014, durante a miña experiencia como arquitecta no Departamento de Urbanismo do Concello de Bueu, foi posible acometer a restauración do Plano de Poboación de 1926, conservado na Casa Consistorial, nunha labor conxunta entre o propio Concello e o Museo. Esta rede de colaboracións e afectos fixo posible que este libro vexa finalmente a luz, dezasete anos despois daquela primeira versión. Un traballo que fala de Bueu, pero tamén do paso do tempo, da memoria compartida e da responsabilidade colectiva de preservar aquilo que nos dá forma como comunidade.

Vaian, pois, os meus agradecementos en primeiro lugar ás Concellerías de Cultura e de Urbanismo do Concello de Bueu por propiciar esta publicación; así como ao Museo Massó, que estimulou e amadriñou varias versións iniciais deste traballo. Tamén ao Grupo de Análise Territorial da Universidade de Santiago de Compostela, por acoller e dar forma a unha investigación que, aínda que non naceu nunha institución académica, pode agora formar parte dela.

Un agradecemento moi especial a Arturo Sánchez Cidrás, por revisar non unha, senón varias versións deste manuscrito ao longo dos anos, e por continuar a facer un traballo de arquivo e divulgación fundamental, que permite ás que vimos detrás contar cunha base sólida sobre a que construír historias. Do mesmo xeito, grazas tamén a todas esas persoas de Bueu que conservan con agarimo documentos, arquivos persoais e recordos orais e materiais, facendo posible que a memoria colectiva, social e construída da vila sobreviva no tempo.

E, por último, grazas a todas esas persoas que, a pesar dos moitos obstáculos ao longo dos anos, seguen dedicando esforzos para que o patrimonio arquitectónico e industrial bueués sexa rigorosamente recoñecido, apropiadamente protexido e obxectivamente posto en valor. Para que as futuras

xeracións poidan coñecer e coidar este legado, e saiban que, un día, existiu a Praia de Bueu.

Referencias

- Carmona Badía, X. (Ed.). (2011). *Las Familias de la Conserva: el Sector de las Conservas de Pescados a través de sus Sagas Familiares*. Pontevedra: Fundación Clúster de Conservación de Productos del Mar, Anfaco, Deputación de Pontevedra.
- Carmona Badía, J. (1989). Igualdade e desigualdade nas pescarías galegas a mediados do século XVIII. *Grial. Revista Galega de Cultura*, 102, 216-226.
- Castro Otero, S. (Coord.); Díaz García, Fructuoso; Romaní Martínez, Miguel; Otero Pyñeiro Maseda, Pablo S.; Cerviño Meira, Xosé Manuel; Sánchez Cidrás, Arturo (2017). *Travesía por tres momentos da historia de Bueu*. Pontevedra: Asociación Cultural para o Debate Ricardo Gómez Buceta, Deputación de Pontevedra.
- Concello de Bueu. Oficina de Planeamiento (2017). *Documento de Aprobación Definitiva do Plan Xeral de Ordenación Municipal de Bueu*. <https://concellodebueu.gal/pxom/>
- Concello de Bueu (2016), *O estaleiro de Purro*. <http://www.estaleirodepurro.gal/>.
- Concello de Bueu (2012), *Patrimonio cultural e natural*.
- Concello de Vigo (2002), *Antonio Palacios, Plan de extensión e reforma interior da cidade de Vigo*. Vigo: Ediciones AEE.
- Concheiro Coello, Á. (2008). Sondaxes arqueolóxicas mecánicas na rúa Montero Ríos 91, Bueu. *Actuacións Arqueolóxicas Ano 2008*, 221-222.
- Dasairas, X. (2013, diciembre 7). Máis de cen anos de electricidade (II). *Faro de Vigo*. Vigo.
- Dasairas, X. (2013, diciembre 6). Máis de cen anos de electricidade (I). *Faro de Vigo*. Vigo.
- Díaz García, F. (2015). *O mundo antigo no Museo Massó e a romanización en Bueu*. Bueu, Pontevedra: Museo Massó, Xunta de Galicia.
- Díaz García, F. (2001). *Memoria de los trabajos de extracción de un borno romano de alfarero del yacimiento arqueológico situado en el solar nº7*. Vigo.
- Dubert, I. (2017). Chegar e amolar. O desembarco dos cataláns nas historias de Galicia. En Dubert, I. (ed.), *Historia das historias de Galicia*, 271-304. Vigo: Xerais.
- Durán Gallego, X. C., Verde Loveira, M., Barreiro y Rosales, B., & Verde Loveira, J. (1991). La Ermita de San Lorenzo. En *En la ruta del Románico*:

- la Iglesia Sanjuanista de Santa María de Cela* (pp. 124-131). Pontevedra: Deputación de Pontevedra.
- Durán Gallego, X. C., Verde Loveira, M., & Barreiro Rosales, B. (1993). *La ermita de San Lorenzo*.
- Esteban Noguera, J. 1976. *Los Ensanches Menores en la Región de Barcelona II*. Barcelona: Escuela Técnica Superior de Arquitectura.
<http://hdl.handle.net/2117/90486>
- Estévez Castro, J. M. (1997). *Reconocer Buen*. Pontevedra: Deputación de Pontevedra.
- Fariña Jamardo, J. (1991). *Os concellos galegos. Parte xeral*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Fernández Fernández, A. (2017). *O mundo antigo no Museo Massó. O centro oleiro romano de Buen*. Bueu, Pontevedra: Museo Massó, Xunta de Galicia.
- Freixa i Campassol, J. (2008). Viatge a Galícia: a la recerca del blanenc Salvador Massó. En Arxiu Municipal de Blanes, *Blanda 11*. Blanes: Publicacions Municipals de Blanes, 52-60.
- García, D. (2017, mar. 16). Los cien años de la saga Cestay. *Faro de Vigo*.
- García, M. (2017, mar. 14). A invasión inglesa de Bueu en 1744. *Aernobriga*.
- García Piñeiro, D. (2016). José Suárez e a serie “Mariñeiros”. *Os Galos, Revista de divulgación da cultura marítima e fluvial*, 10, 53-59.
- Gestido, A. (2016, agosto 28). La línea del Morrazo. *Faro de Vigo*.
- González Raposo, B. & González Raposo, M. S. (2007). Liberdade relixiosa e asentamento dos protestantes en Galicia. Vigo: Galaxia.
- «Homenaje al Presidente de la Diputación de Pontevedra, Don Rafael Picó Cañete (imagen)» (1944). En *Finisterre: Revista de Galicia Mensual Ilustrada* 14.
- Hueso Montón, Á. L. (2005). *O cine na provincia de Pontevedra a través dos seus arquivos públicos*. Universidade de Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- de Juan-García Aguado, J. M. (2011). *A carpintería de ribeira en Galicia (1940-2000)*. Edicións Morgante.
- Lizancos Mora, P. (2005). *A casa contemporánea en Galicia*. Vigo: A nosa terra, Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia.
- de Llano Cabado, P.(1983). *Arquitectura Popular en Galicia*. Santiago de Compostela: Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia.

- Muñiz Perez, S. (2015, feb.). *A cociña de ferro (a cociña “económica”).* <http://micromundosliterarios.com/wp-content/uploads/2015/02/A-coci%C3%B1a-de-Ferro.pdf>
- Muñoz Abeledo, L. (2011). Los Massó: dos siglos y cuatro generaciones de dinámica empresarial. En X. Carmona (Ed.), *Las familias de la conserva: sagas y capitanes de industria en la historia del sector conservero español*. Pontevedra: Anfaco, Deputación de Pontevedra.
- Muñoz Abeledo, L. (2002). *Los mercados de trabajo en las industrias marítimas de Galicia. Una perspectiva histórica. 1870-1936*. Universidad Autónoma de Barcelona.
- Muñoz Abeledo, L. (2001). Los mercados de trabajo en las industrias marítimas: diferencias de género y desigualdad social. *VII Congreso de la Asociación Española de Historia Económica*.
- Muñoz Abeledo, L. (1998). Formación y mercado de trabajo en las industrias marítimas, un caso empírico: Bueu (1870-1970).
- Novas, María & Paleo, Sofía (2018). Lavandeiras, género y arquitectura. Una crítica periférica sobre los espacios de la colada. *ÁBACO 95-96. Revista de cultura y ciencias sociales. Es tiempo de mujeres. Problemas, potencialidades y visibilidad en el ámbito de la arquitectura*. Editorial Cicees, 192-196.
- Os Galos (2006). O estaleiro de Purro. *X Encontro de Embarcacións Tradicionais*, 8-11.
- Otero Otero. F. (2010). *De Petís á Carrasqueira*. Cangas: Federación de Comerciantes e Industriais do Morrazo.
- Parga Castro, A. (2001). Excavación en área en el solar nº4 de la Avenida Montero Ríos.
- Pazos Pérez, L. J. (2015). *Memoria gráfica de un patrimonio: Salazones y conserveras*. Pontevedra: Damaré.
- de la Peña Santos, A. (2015). Arte rupestre en Galicia. En Hidalgo Cuñarro, J. M. (Coord.), *Arte Rupestre Prehistórica do Eixo Atlántico*, 3-82. Eixo Atlántico: Vigo.
- Portela, C., & Campos, P. (1977). Mercado y lonjas municipales en Bueu (1971-1973). *2C: Construcción de la ciudad*, 8, 32-35.
- Precedo Ledo, A. (Ed.) (1993). *Galicia pueblo a pueblo*. La Voz de Galicia.
- Romaní Martínez, M., & Otero Piñeyro Maseda, P. S. (2005). *El antiguo monasterio de Santiago de Ermelo: Estudio, documentación e índices*. Santiago de

Compostela: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Xunta de Galicia.

- Rodríguez, S. & Leira, L. P. (2006). Rómulo Gallegos. Estadía en Bueu. *X Encontro de Embarcacións Tradicionais*, 29-31.
- Rodríguez Ferreiro, H. M. (2003). *A Xurisdición do Morrazo s. XVII-XVIII. Tomo I*. Vigo: Deputación de Pontevedra.
- Rodríguez Ferreiro, H. M. (2003). *A Xurisdición do Morrazo s. XVII-XVIII. Tomo II*. Vigo: Deputación de Pontevedra.
- Salgado Cortizas, J. (2014). La Roiba: el ingenio, la experimentación, y el concepto de habitar. *I Congreso Pioneros de la Arquitectura Moderna Española: Vigencia de su pensamiento y obra: Actas digitales de las Comunicaciones aceptadas al Congreso*, 884-893.
- Sánchez Cidrás, A. (2024). *Bueu, outra maneira de soñar: historia do cine e do teatro*. Concello de Bueu.
- Sánchez Cidrás, A. (2023). *A escola pública en Bueu: ensino primario. Alcouve de futuro*. Concello de Bueu.
- Sánchez Cidrás, A. (2013, feb. 24). Unha fibela de ouro do século V en Bueu. Bueu. <http://acidras.blogspot.nl/2013/02/unha-fibela-de-ouro-do-seculo-v-en-bueu.html>
- Sánchez Cidrás, A. (2005-2055). *Bueu*, <http://acidras.blogspot.com/>
- _____. (2024, xan. 1). A industria de curtidos en Bueu.
- _____. (2021, ago. 8). Mancomunidade do Morrazo-1904.
- _____. (2021, xuñ. 1). Fábrica de chocolate en Bueu.
- _____. (2017, ago. 12). Pagar por circular polas rúas de Bueu-1902.
- _____. (2017, xullo 24). «Chinchos», con perdón!
- _____. (2017, xuño 1). Xornal “La Esquina” - Bueu.
- _____. (2017, abr. 23). Hórreos na praia de Bueu -1868.
- _____. (2017, xan. 1). Cartón moeda de uso provisional en Bueu.
- _____. (2016, out. 14). Permiso aos autobuses para pasar polo centro de Bueu.
- _____. (2016, set. 5). Primeira ‘fotografía’ de Bueu.
- _____. (2016, xuño 12). Padroado San Xosé -VI.
- _____. (2016, xuño 1). Padroado San Xosé – V.

- _____. (2016, maio 1). Padroado San Xosé – IV.
- _____. (2016, abr. 25). Padroado San Xosé – III.
- _____. (2016, abr. 1). Padroado San Xosé – II / Unha Escola, un médico e unha capelanía eclesiástica para Meiro.
- _____. (2016, feb. 2). O alcalde de Bueu traslada o mercado de domingo ao luns.
- _____. (2015, dec. 27). Estrutura metálica da Fábrica de Massó-Bueu.
- _____. (2015, nov. 21). Xunta Local de Reformas Sociais no Bueu de 1900.
- _____. (2015, dec. 13). Pontes e rampla do Pazo do Casal de Bueu.
- _____. (2013, nov. 1). Fotógrafo de Bueu 2º Premio nacional en 1921.
- _____. (2013, out. 3). Jenaro Pérez Villaamil debuxa Bueu.
- _____. (2013, abr. 26). Casa Silveiras - II.
- _____. (2014, set. 26). Bueu e o Ferrocarril.
- _____. (2015, xuño 15). San Pedro, patrón do barrio de Petís.
- _____. (2014, out. 26). Prohibido circular a máis de 10 km/h en Bueu.
- _____. (2014, set. 9). Utilizar a praia de Bueu para as mercadorías.
- _____. (2015, out. 11). Proxecto e presuposto da igrexa S. Martiño de Bueu - 1860.
- _____. (2015, xullo 1). Biblioteca Popular III.
- _____. (2014, out. 20). Bueu fede a polbo a secar.
- _____. (2015, maio 3). O concello pecha a igrexa de Bueu.
- _____. (2015, abr. 1). Abastecemento de augas en Bueu 1885.
- _____. (2014, nov. 6). Inauguración do cine “Victoria” en Bueu.
- _____. (2015, xan. 25). A Biblioteca Popular de Bueu - II.
- _____. (2012, out. 15). A Biblioteca Popular de Bueu-I.
- _____. (2012, mar. 23). Os escudos de Bueu...
- _____. (2012, ago. 11). Bueu: Fai 100 anos: "El Adelanto".
- Sánchez Cidrás, A. (Coord.) (1996). Apuntes de Toponimia. *O Candil* 9. Colexio Público de Bueu: Bueu.
<http://bueu.esy.es/Revistas/O%20Candil/09.pdf>.

- Sánchez Cidrás, A., Cerviño Meira, X. M., & Fernández Aldegunde, X. L. (1998). *A industria da pesca salgada: Os portos de Bueu e Beluso*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Suárez, J. (1981) *GALICIA. Terra, mar e xentes*. Vigo: Edicións Xerais.
- Rial García, S. (1992). Las mujeres y el patrimonio en dos comunidades costeras de las Rías Bajas. *Obradoiro de historia moderna*, 1. 89-120
- Sobrinho Fagilde, I. (2008). *Arquitectura industrial en la provincia de Pontevedra*. Vigo.
- de Solá-Morales, M. (1982). Los ensanches, hacia una definición. En *Vivienda y Urbanismo en España*.
- Torrente Ballester, G. (2010, nov. 11). Bueu, Por Gonzalo Torrente Ballester. *Faro de Vigo*, publicación orixinal de 1965, <https://www.farodevigo.es/portada-o-morrazo/2010/11/11/bueu-gonzalo-torrente-ballester/489910.html>.
- Toxo, X. (2018). O mar dende a ventá... Gonzalo Torrente Ballester na casa Pescadoira. *Os Galos, Revista de divulgación da cultura marítima e fluvial*, 12, 33-37.
- Toxo, X. (2017). O Grupo de Bueu. *Os Galos, Revista de divulgación da cultura marítima e fluvial*, 11, 41-46.
- Toxo, X. (2011). Maruja Mallo: A muller carrameiro. Os cadernos de Beluso. *Os Galos, Revista de divulgación da cultura marítima e fluvial*, 5, 34-36.
- Valdunciel, J. (2005). Blanes i la Baixa Tordera: el procés històric de construcció del territori. En Arxiu Municipal de Blanes, *Blanda 08*. Blanes: Publicacions Municipals de Blanes, 99-111, [https://www.blanes.cat/oia/docs.nsf/14fbc7c612d4ef45c12579b1003dd6db/defa393e38fd89b5c12570ea004794a5/\\$FILE/BLANDA%2008.pdf](https://www.blanes.cat/oia/docs.nsf/14fbc7c612d4ef45c12579b1003dd6db/defa393e38fd89b5c12570ea004794a5/$FILE/BLANDA%2008.pdf)
- Varela, L. (2007). As Xulianas de Bueu: Unha saga de subhastadoras de peixe. *Ardentia. Revista Galega de Cultura Marítima e Fluvial*, 4, 36-38.
- Vázquez Lijó, J. M. (2006). La Matrícula de Mar y sus repercusiones en la Galicia del siglo XVIII. *Obradoiro de Historia Moderna*, 15, 289-322.
- Vega Cerqueiro, M. (2002). *As lavandeiras: lendas e imaxes das donas do río*. Vigo: A nosa terra.

ANEXO I. Memoria do Plano de Poboación e Ensanche da Vila de Bueu

PLANO DE POBLACIÓN Y ENSANCHE DE LA VILLA DE BUEU MEMORIA

Necesidad del ensanche

La necesidad más apremiante que siente la pintoresca Villa de Bueu, de tan hermosa situación topográfica, muy visitada todos los años por centenares de forasteros, que atraídos por la benignidad del clima y por la hermosísima y extensa playa, así como por la facilidad de medios de locomoción tanto terrestres como marítimos, vienen a buscar habitación en esta Villa, es, sin duda alguna, la de abordar el proyecto de Ensanche de Población. Es lamentable el estado de la vivienda actual, el hacinamiento, la falta de luz y ventilación en la mayoría de las casas, que como puede verse en el adjunto plano en escala de 1 por 1000, muchas de ellas son verdaderos callejones, en la que su fachada no mide más de 4 a 5 metros y aún menos.

A evitar estas deficiencias, la dignísima corporación Municipal, en el deseo de subsanarlas, ha tomado el acuerdo de hacer el Plano de Población y su ensanche, en atención a la necesidad perentoria de la obra y de acuerdo con el artículo 180 de la Organización y Administración Municipal Vigente.

En toda la población que vela por su buen nombre, no se puede desatender la estética, pues el ornato en las calles distrae y alegra el ánimo de los transeúntes, y es un barómetro que marca el grado de cultura y gusto artístico de sus habitantes.

Calles que se proyectan

En el Plano de Detalles, se representa la población actual en tinta negra y en rojo la parte que se proyecta.

Alineaciones de las actuales calles

Empezaremos por regularizar las alineaciones de las actuales calles, las cuales son "Pescadoira"- "Avenida de Montero Ríos" y la calle de "Eduardo Vincenti", para cuyas alineaciones debe tenerse en cuenta la línea que se indica en tinta roja.

Entre la "Avenida con Montero Ríos" y la carretera que conduce de Bueu a Cangas por Aldán, se proyectan siete calles, dos principales de 15,00 mts de ancho, que van señaladas en el Plano, con las letras A y B, y cinco secundarias, tres de 12,00 mts señaladas con las letras E, F, G y dos de 10,00 metros, que se señala con la letra H y H'.

La que se señala con la letra E, está comprendida entre las cotas 6 y 22, por lo tanto resulta un desnivel de 16,00 metros y siendo su longitud de 155,00 metros, nos da una pendiente aproximada del 10 por 100, no siendo excesiva si se tiene en cuenta que va al cruce de dos carreteras y acorta mucho las distancias para las mercancías que tienen que ser transportadas a Cangas o Vigo, y que la subida de "Pescadoira" tiene mayor pendiente, y siendo en esta parte, en donde hay grandes fábricas, de conserva y serrería mecánica, esta calle será muy ventajosa.

La que se señala con la letra A, está justificadísima, por da frente a la explanada del muelle del puesto y la proximidad a la Lonja de contratación de pescado. Esta calle va recta, cruza la calle carretera de Bueu a Cangas y empalma con la carretera de Pontevedra a Cangas al principio del hectómetro 3 del Kilómetro 20, su pendiente, desde el muelle hasta la carretera de Bueu a Cangas, es del 3,60 por 100, y desde este punto a la carretera de Pontevedra a Cangas, será del 7,60 por 100.

El día que estén las obras del puerto terminadas y que se abra el tráfico esta calle, será el complemento, porque hoy se hace todo el tráfico por la calle de "Eduardo Vincenti", pero es tan sumamente estrecha, que escasamente cruzan dos camiones, y se haría imposible el tránsito por esta calle; por todo lo dicho, la mencionada calle, además de la necesidad de la urbanización, es indispensable para el tráfico.

La calle que se señala con la letra B, es otra de las principales y quizás la principal, por la proximidad al puesto y a la fábrica de conservas de los Srs. Massó, una de las mejores de España, por unir tres carreteras y por dar acceso a una gran plaza que se proyecta.

Su pendiente media desde la "Avenida de Montero Ríos" hasta la carretera que va a la Iglesia Parroquial de Bueu, es de 2,50 por 100 en una longitud de 420,00 metros, y desde este punto hasta la carretera de Cangas, tendrá una pendiente del 9 por 100.

Las calles F, G, H y H' darán acceso desde la playa a la carretera de Bueu a Cangas, su pendiente no llega al 1 por 100. Estas calles se hallan indicadas en la actualidad, solo que con un ancho de 6,00 metros, que elevamos a 12 y 10, respectivamente.

En prolongación de la 1ª alineación de la carretera de Bueu a Cangas, se proyecta la calle D, y en el espacio comprendido entre esta, la calle F y la carretera, se proyecta una Alameda y Jardines debiendo ser trasladado el Lavadero actual, a un sitio más retirado que puede ser aguas arriba, en el mismo Arroyo.

Paralela a la calle D, se traza la calle C de 15,00 metros de ancho, que al cruzar la calle B se forma una gran plaza de 80,00 metros de lado. Esta calle arranca

desca del hectómetro 1 del Kilómetro 20 y cruza las calles A, "Eduardo Vincenti", B, I y J, con una longitud de 700,00 metros y su mayor pendiente que es desde la calle de "Vincenti" a la carretera de Pontevedra a Cangas, no llega al 6 por 100.

También se trazan otras dos calles paralelas a la calle B, de 12,00 metros de ancho; estas calles además del objeto principal de la urbanización tienen la ventaja de acortar muchísimo la distancia desde el populoso barrio de la Banda del Río con la Iglesia Parroquial.

La pendiente media de la calle I, no llega al 3 por 100, y de la señalada con la letra J, su pendiente media no llega al 2 por 100.

En el cruce de la calle de "Vincenti" con la carretera de Bueu a Cangas, se señala una plazoleta de 30,00 metros de lado o sea achaflanando la línea de edificación con unos chaflanes de 15,00 metros. Dado el movimiento de automóviles que se cruzan en esta parte, se hace indispensable esta plazoleta.

MERCADO

Paralela a la calle A y a 75,00 metros de distancia, se traza la calle K, de 12,00 mts. de ancho, que une la carretera de Bueu a Cangas por Aldán, y la carretera de Bueu a Cangas en la unión de esta con la calle C. El rectángulo comprendido entre las calles A, C, K y la carretera de Bueu a Cangas, por Aldán, se utilizará para hacer un MERCADO de 80,00 metros de largo por 45,00 de ancho con una zona edificable entre el Mercado y las calles citadas, de 15,00 metros de fondo, dejando el acceso al Mercado por las calles A y K de 12,00 metros de ancho. La necesidad de este Mercado es indiscutible, hoy se hace en la plazoleta que hay delante del Ayuntamiento, sumamente reducido para tal objeto e inadecuado, cuyo espacio piensa dedicarse a paseo y jardines.

En la Banda del Río entre las calles H, F-F, G-G, H' y la Travesía que existe cerca del Kilómetro 1 de la carretera de Bueu a Cangas que comunica con la calle de Montero Ríos, existen bien determinadas unas calles casi paralelas y la calle de Montero Ríos, estas calles se respetan las alineaciones que se hallan perfectamente determinadas, haciéndolas ligeras modificaciones en los empalmes con las Transversales correspondientes. Los anchos varían entre seis y ocho metros y no siendo de tránsito rodado obligado, creemos son suficientes.

La travesía que comunica la playa con la carretera de Bueu a Cangas, cerca del Kilómetro 1, tiene dos alineaciones, creemos debe ser una sola, dicha línea, está indicada en las primeras casas de la izquierda, cerca de la playa, y como esta calle es de mucho tránsito, por acortar mucho la distancia desde la playa a la carretera que conduce a Beluso, se le da un ancho de 12,00 metros.

Al final de la calle de Montero Ríos, se prolonga la alineación hasta la zona de carretera de Bueu a Cangas, en el Penedo, en donde dobla a la derecha.

Saneamiento

Dada la posición del terreno que comprende el ensanche de Bueu, con una pendiente moderada y la cantidad de agua de sus arroyos, hace que pueda fácilmente construirse un sistema de alcantarillado, conforme se vayan construyendo las calles y aceras.

Secciones de las calles

No presentamos secciones de las calles porque estas ha de ser objeto de estudios parciales, en los que hay que detallar las distintas partes de que se compone una calle, tales como son: ancho del firme, clase y espesores del mismo, ancho de las aceras, clase de fábrica de las mismas y desagües y en estos detalles no podemos entrar de lleno, porque dado el incremento que va adquiriendo el tráfico, ya el Gobierno se preocupa de nombrar especialistas que estudien firmes especiales, y en ellos podrán ilustrarnos para adoptar firmes que se acomoden a las exigencias de las circunstancias, y además ser esta clase de obras de larga duración, por no ser posible a los municipios acometer obras tan importantes en un corto espacio de tiempo, si bien pueden acogerse a las disposiciones especiales que determina el Artículo 359 del Régimen Municipal sobre ensanche, saneamiento, y urbanización de poblaciones.

Con lo expuesto, creemos haber dicho lo suficiente para que se pueda formar idea exacta del proyecto de ensanche de la Villa de Bueu.

Pontevedra 15 de Enero de 1.926

EL INGENIERO

Rafael Picó

A historia do deseño urbano do núcleo de Bueu está profundamente condicionada pola súa relación co mar, coa súa enseada e coa súa praia; a Praia de Bueu. O que un día foi un amplo areal, entre a Pescadoira e O Penedo, converteuse co tempo no escenario principal do crecemento da vila. Esta investigación documenta ese proceso de transformación territorial, desde os primeiros asentamentos situados a media ladeira —pensados para combinar refuxio e acceso ás terras fértiles do val de Bueu— ata a consolidación dun núcleo mariñeiro e industrial no que o litoral adquiriu centralidade como espazo produtivo e fronteira de intercambio. As profundas transformacións do bordo litoral, a modificación dos cursos fluviais e o desenvolvemento da industria conserveira acompañaron o tránsito dunha paisaxe agraria a unha vila mariñeira en expansión, como demostra o Plano de Poboación e Ensanche de Bueu de 1926. Este libro ofrece, así, unha viaxe pola historia urbana de Bueu, explicando como a interacción entre mar, terra e comunidade configurou, ao longo do tempo, unha vila cuxa formación é inseparable da súa identidade mariñeira no contexto das Rías Baixas.

